

Человек

Stop - Время

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐ-ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

(Նյութերի ժողովածու)

ԳՆԹ հրատարակչություն
ԵՐԵՎԱՆ 1928

ԴՏՀ 78 (479.25) + 941 (479.25)

ԳՄԴ 85.313 (2Հ) + 63.3 (2Հ)

S - 370

**Գրքի տպագրությունը հովանավորել է
Վահան Տեր-Առաքելյանի համագյուղացի,
Ազգային ժողովի պատգամավոր
ԳԱԳԻԿ ԱՐՇԱՎԻՐԻ ԱՐԲԱՀԱՄՅԱՆԸ**

**Կազմող՝ ԽԱԶԻԿ ՍԱՖԱՐՅԱՆ
Խմբագիր՝ ՀԵՆՐԻԿ ԲԱԽԶԻՆՅԱՆ**

S - 370

**Վահան Տեր-Առաքելյան (Նյութերի ժողովածու /
կազմ. Խ.Սաֆարյան) – Եր., ԳԱԹ հրատ., 1998, 200
էջ:**

Գիրքը բովանդակում է հայ անվանի երգիչ, ուղե-
մական գործիչ, գրող և թարգմանիչ Վահան Տեր-Ա-
ռաքելյանի կյանքին և գործունեությանը վերաբերող
անտիպ և տպագիր նյութեր: Կազմողի առաջաբանին
հետևում են Տեր-Առաքելյանի ուղեմական հուշա-
գրությունը, կարևոր հոդվածները, հուշերը, մամակ-
ները, ինչպես նաև մուշներ մրա գեղարվեստական
գործերից: Գրքում ամփոփված են նաև Տեր-Առաքել-
յանի մասին հուշեր, հոդվածներ և արխիվային տեղե-
կանքներ:

S $\frac{49005000000}{841(01) - 98}$ 98

ԳՄԴ 85.313 (2Հ) + 63.3 (2Հ)

ISBN 5-8079-1159-3

© Գրականության և արվեստի
թանգարանի հրատարակչություն

ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ

Վահան Տեր-Առաքելյանի մեջ լավագույնս զուգորդված են սքանչելի երգիչը, տաղանդավոր ռազմական գործիչն ու գրչի շնորհալի մշակը:

Այս փայլուն մտավորական-գիմվորի, մեծն Կոմիտասի ամենասիրելի սաներից մեկի անունը, սակայն, այսօր, ցավոք, գրեթե մոռացված է: Ոգեկոչելու համար նրա պայծառ հիշատակը հայ մշակույթի նվիրյալ Խ.Սաֆարյանը Կոմիտասի մյուս նշանավոր սանի՝ Արմենակ Ծախմուրադյանի կյանքին ու գործին նվիրված նյութերի ժողովածուի տպագրությունից անմիջապես հետո եռանդագին ձեռնամուխ եղավ նաև սույն հատորի հրատարակության գործին:

Հիմնականում Գրականության և արվեստի թանգարանում պահպանվող Վ.Տեր-Առաքելյանի արխիվային նյութերի հիման վրա է կազմված ներկա ժողովածուն: Այն բացվում է կազմողի ընդարձակ և փաստալից առաջաբանով: Առաջին բաժինն է կազմում Վ.Տեր-Առաքելյանի ռազմական անտիպ հուշագրությունը, որ 1910-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանում ծավալված ռազմաքաղաքական իրադարձությունների վերաբերյալ պատմական մեծարժեք ու հավաստի վավերագրություն է: Հուշագրության առաջին մասը ներկայացնում է հեղինակի հայերեն օրագրությունը, իսկ երկրորդ մասը՝ ռուսերեն հիշողությունները: Ի դեպ, այս և մյուս ռուսերեն գրությունները գրքում ներկայացված են թարգմանաբար:

Այնուհետև տպագրված են Վ.Տեր-Առաքելյանի երկու նամակը և բավական արժեքավոր հոդվածներն ու հուշերը՝ նվիրված Կոմիտասին, Թումանյանին, Իսահակյանին, Ժամանակի թատերական ու երաժշտական կյանքի որոշ երևույթնե-

րի: Այս նյութերի մի մասը տպագրվում է առաջին անգամ, մյուսները քաղված են հայ և ռուսական մամուլի էջերից: Նշենք, որ Տեր-Առաքելյանն իր հոդվածները մամուլում տպագրել է նաև Հիլանցի, Վտարունի, Անտունի կեղծանուններով:

Ընթերցողին պատկերացում տալու համար Վ.Տեր-Առաքելյանի գրական ժառանգության մասին գրքում գետեղված են նաև որոշ նմուշներ նրա արձակ և չափածո գործերից ու թարգմանություններից: Ընդ որում, դրանք հիմնականում (եթե ոչ ամբողջապես) տպագրվում են առաջին անգամ:

Վերջում գետեղված են Վ.Տեր-Առաքելյանի համերգների առթիվ ժամանակի մամուլի մի քանի արձագանքներ, նրա մասին հուշեր, նրա ամբողջական դիմանկարը ներկայացնող հոդվածներ, ինչպես նաև նրա ռազմական գործունեությանը վերաբերող արխիվային տեղեկանքներ:

Այս այլազան նյութերի շնորհիվ, որոնց հիման վրա կարելի է և անհրաժեշտ է գրել հանգամանալի ուսումնասիրություններ, մեր առջև հառնում է հայրենասեր հայ մտավորականի և հայրենամիտ հայ զինվորականի մի խիստ ինքնօրինակ կերպար, որը կարող է փայլուն օրինակ ծառայել ներկա և գալիք սերունդների համար: Այս իմաստով չափազանց կարևորվում է ներկա գիրքը, ուստի և խորին շնորհակալություն ենք հայտնում ինչպես կազմողին, այնպես էլ բոլոր նրանց, ովքեր այս կամ այն չափով նպաստել են գրքի հրատարակչական և տպագրական աշխատանքներին:

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՍԻՐԵԼԻ ՍԱՆԸ

Կոմիտասին չհաջողվեց իրականացնել իր ծրագրերից մեծագույնը՝ ստեղծել հայկական բարձրագույն երաժշտական կրթարան՝ Կոնսերվատորիա: Սակայն իր մանկավարժական գործունեության ընթացքում, ինչպես Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, այնպես էլ Պոլսում, նրան հաջողվեց ստեղծել հրաշալի սաների և սանուհիների մի ամբողջ բույլ: Իրենց մեծ ուսուցչի ու հայ երգի նվիրյալների այդ համաստեղության մեջ ամենապայծառ աստղերից մեկը կոմիտասյան համերգների մշտական մեներգիչ, տաղանդաշատ Վահան Տեր-Առաքելյանն էր, որն իր ողջ կյանքի ընթացքում պահպանեց պաշտամունքի հասնող սերը մեծ ուսուցչի նկատմամբ:

Վահան Տեր-Առաքելյանը ծնվել է 1883 թվականի օգոստոսի 24-ին (որոշ տվյալներով՝ 1886-ին) Դարալագյազ (այժմ՝ Վայոց ձորի Մալիշկա) գյուղում, հոգևորականի ընտանիքում: Սկզբնական կրթությունը ստացել է հայրենի գյուղի տարրական կրթարանում, այնուհետև երկու տարի սովորել է Զնաբերդ գյուղում, մի ճանաչված ուսուցչի մոտ: Դեռ մանուկ հասակից Վահանը աչքի է ընկնում իր ընդունակություններով և ախորժալուր ծայնով: Տակավի՛ն պատանի՝ նա հայրենի գյուղում արդեն ճանաչված երգիչ էր: Եվ նրա հայրը Վահանին քահանա դարձնելու մտադրությամբ տանում է Էջմիածին ուսումը շարունակելու: 1901 թվականին Վահանը ընդունվում է Գևորգյան ճեմարան: Կարճ ժամանակ անց նա աչքի է ընկնում որպես փայլուն ուսանող: Հատկապես երգեցողության մեջ այնքան առաջադիմում է, որ դառնում է Կոմիտասի սիրելի սանը և նրա երգչախմբի մեներգիչը: Արձակուրդի օրերին, հայրենի գյուղ վերադառնալիս, Վահանը ընկերական հավաքների և հարսանիքների հոգին էր: Մինչև օրս հայրենի

Մալիշկայում հիշում են Վահանի անգուգական երգերը՝ և նրա մասնակցությամբ կազմակերպված հանդիսությունները: Կոմիտասն ինչպես Հայաստանի տարբեր գավառներից եկած իր սաներին, այնպես էլ Վահանին հանձնարարում էր՝ գրի առնել Վայոց ձորի ժողովրդական երգերը և իր հետ բերել Էջմիածին: Վահանը հմտորեն էր կատարում իր ուսուցչի հանձնարարությունը: Վահանը Կոմիտասի երգչախմբի հետ շրջագայում էր Անդրկովկասի գրեթե բոլոր քաղաքներում և հայ ժողովրդական «Հով արեք», «Սիրունիս», «Հայաստան», «Բամբ փորոտան» և հատկապես «Անտունի» երգերի անգուգական կատարումներով հիացնումք էր պատճառում հայ և օտար բազմահազար ունկնդիրներին:

1905 թվականին Թիֆլիսում Կոմիտասի երգչախմբի համերգը փառքով է պսակում Վահանի անունը: Համերգի վերջում հանդիսականների բուռն ծափահարությունների ներքո բեմ են բարձրանում Հովհաննես Թումանյանը, Վրթանես Փափագյանը և ճանաչված ուրիշ հայ մտավորականներ: Կոմիտասը Վահանին ծանոթացնում է Թումանյանի հետ, և մեծ բանաստեղծը, ձեռքը դնելով երիտասարդ երգչի ուսին՝ իր հիացումքն է հայտնում. «Հրաշալի է քո ձայնը, տղա՛ս, հրաշալի: Կոմիտասյան երգը արժանի կատարող ունի էս դարում»: Այնուհետև, երբ բանաստեղծը իմանում է Վահանի Վայոց ձորի գավակ լինելը՝ ասում է. «Լեռնային արծի՞վ, թե՞ հազարան բլբուլ»: Կոմիտասը պատասխանում է. «Լեռնային արծիվ, այնպիսի ձայն ունի, որ հիշեցնում է առյուծի գիշերալին մոնչյունը անապատում»:

Վահան Տեր-Առաքելյանը ոչ միայն Կոմիտասի խմբի մեներգիչն էր, այլև շատ երգերի առաջին կատարողը: Երբ Կոմիտասն ավարտում էր որևէ երգի վերջնական մշակումը, առաջին կատարման իրավունքը վերապահում էր Վահանին: Վերջինս մի տեսակ վերջնական սրբագրողի և փորձարկողի դեր էր կատարում, քանզի Վահանի կատարումներն աչքի էին ընկնում ռճական մաքրությամբ և հարազատությամբ:

Շեմարանն ավարտելուց հետո Վահանը շուրջ մեկ տարի

աշխատել է հարազատ կրթօջախում՝ որպես դասատու:

1909 թվականին Վահանը տեղափոխվում է Պետերբուրգ, սովորում է տեղի կոնսերվատորիայում և միաժամանակ հետևում է համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի դասընթացներին՝ որպես ազատ ունկնդիր: Այս տարիներին նա երգում է Մարիինյան թատրոնի, ինչպես նաև հայկական եկեղեցու երգչախմբում: Կոնսերվատորիայի լրիվ դասընթացը չավարտած՝ Վահանը զորակոչվում է բանակ և սովորում է սպաների արագացված դասընթացներում, ստանում կրտսեր ենթասպայի կոչում: Ամբողջ առաջին աշխարհամարտի ընթացքում երգիչը մարտնչում է տարբեր ռազմաճակատներում՝ սկզբում Արևմտյան (1914-1915 թթ.), այնուհետև Կովկասյան (1915-1917 թթ.) կրտսեր ենթասպայից հասնելով գնդապետի աստիճանի:

Տարբեր մարտական գործողությունների ժամանակ Վահանը իրեն դրսևորում է որպես հմուտ և խիզախ հրամանատար, պարգևատրվում է սուրբ Աննայի IV, III, և II աստիճանի, սուրբ Գևորգի IV, III և II աստիճանի, սուրբ Վլադիմիրի IV աստիճանի և սուրբ Ստանիսլավի II աստիճանի շքանշաններով, մարտական սրերով և բազմաթիվ պատվոգրերով: Այս ամենը փաստված են Պետերբուրգի Զինվորական արխիվի վավերագրերով, որոնք Գրականության և արվեստի թանգարանին է հանձնել երգչի խորթ որդին՝ Ա. Ղազարյանը: 1917 թվականի վերջին Վահանը գործուղվում է հայկական բրիգադի շտաբ: Հայ ազատագրական բանակի կազմում մասնակցում է Սարդարապատի ճակատամարտին: Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումից հետո գնդապետ-երգիչը ստանձնում է Կարսի ռազմաճակատի շտաբի պետի պաշտոնը: Այդ ժամանակ բերդի պարետը և ռազմաճակատի հրամանատարը Սարդարապատի հերոս Դանիել Բեկ Փիրումյանն էր: 1920 թվականի աշնանը քեմալական Թուրքիան, բոլշևիկյան Ռուսաստանի թողտվությամբ և ռազմաքաղաքական օժանդակությամբ, հարձակվում է Հայաստանի վրա՝ նպատակ ունենալով հայերին բնաջնջել նաև Արևելյան

Հայաստանում: Հայ բուշեիկների դավադրական և քայքայիչ գործողությունների հետևանքով անատիկ Կարսը անձնատուր է լինում թուրքերին: Կարաքեքիր փաշան քառապատիկ փոքրաթիվ ուժերով՝ առանց կրակոցի գրավում է Կարսը և գերում հայ սպաներին, թվով 150 հոգու, այդ թվում Վահան Տեր-Առաքելյանին և Դանիել Բեկ Փիրումյանին, վերջինիս բուշեիկները կառքով վրաերթի էին եմթարկել քերդի հանձնման մախսուրակին՝ շարդելով նրա ոտքը: Վահանը քաջ տիրապետելով թուրքերենին՝ շահում է թուրք հսկիչների բարյացակամությունը և օգնում իր գերյալ զինակիցներին: Այդ մասին դեպքերին ականատես Ա.Ալեքսանդրյանը իր «Կարս. 1920-1921» գրքում գրում է. «Վահան Տեր-Առաքելյանը երբեք չէր հեռանում իր հիվանդ հրամանատարից: Թե՛ թուրքերեն և թե՛ հայերեն տխուր երգերի համար նա հատուկ ուշադրության էր արժանացել թուրք սպաների կողմից և աշխատում էր իր նկատմամբ ցուցաբերած այդ ուշադրությունը տարածել իր շրջապատի հայ սպաների վրա և փրկել նրանց կյանքը»:

Մեկ տարի գերության մեջ մնալուց հետո հայ 150 սպաներից միայն 74-ին է բախտ վիճակվում ողջ վերադառնալ հայրենիք: Այսպես է ավարտվում մեծ երգչի զինվորական ողիսականը:

Չափազանց հետաքրքիր է հրաշքով պահպանված, տեղ-տեղ ընդհատված երգչի օրագիրը՝ իր զինվորական գործունեության առանձին դրվագների հակիրճ նկարագրությունը, ուր զինվորական պատմաբանի հմտությամբ ներկայացնում է պատերազմը իր բոլոր կողմերով, բնութագրում է հասարակ զինվորից մինչև բարձրագույն հրամանատարությունը, գրում է իր զինակիցների քաջագործությունների մասին, սակայն համեստորեն լուր է իր մասին, մինչդեռ ինքը հերոս էր խլական, բազմաթիվ բարձրագույն պարգևների արժանացած խիզախ հրամանատար: Երգչի հուշ-օրագրում հատկապես արժեքավոր են Հայաստանի Հանրապետության բանակի վիճակի, իշխանությունների անճարակության, պաշտպանության գործի անբավարար կազմակերպման, հրամանատար-

ների անհամերաշխության մասին որպես ականատեսի նրա վկայությունները:

1921 թվականին, գերությունից դառնալուց հետո Վահան Տեր-Առաքելյանը բնակվում է Թբիլիսիում և աշխատանքի է անցնում «Մարտակոչ» և «Պրոլետար» թերթերի խմբագրություններում որպես գրական աշխատող: Մինչ այդ՝ 1909-1910 թվականներին, նա աշխատակցել էր «Համբավաբերին»՝ հանդես բերելով հմուտ լրագրողի իր ունակությունը: Կյանքի թրիպյան տարիներին երգիչը գրում և հրապարակում է իր արձակ և չափածո ստեղծագործությունները: Այս շրջանում նա «Զակկահգա» հրատարակչությամբ լույս է ընծայել մի շարք գրքույկներ՝ «Գրագը», «Դեպի նոր կյանք», «Կարմիր դրոշ», «Նեոի ծնունդը», «Ամմահ կայծ», «Թալանի վանքը» և «Կաթնաղբյուր», որոնց հիմնական բովանդակությունը հին, նախախորհրդային գյուղի մարդկանց դառն կյանքի և հեղափոխության բերած բարեկարգության նկարագրությունն է, ուր հեղինակը ժամանակի շատ գրողների պես կարծում է, թե հեղափոխության հաղթանակը ամոքել է գյուղացու ցավը, նա դարձել է իր ճակատագրի տերը, ազատ ու երջանիկ ապագա է սպասում աշխատավոր մարդուն: Մինչդեռ իրականում քիչ չէին դժվարությունները, անարդարությունն ու բռնությունը, որին շատերի պես զոհ գնաց հեղինակը: Տեր-Առաքելյանի արձակ անտիպ գործերից են «Կնոջ ծնունդը» (հնդկական լեգենդ), «Աստվածներն էլ չգիտեն» և «Մի գիշեր Սևանում» անավարտ հուշը: Նրա արձակը իր գեղարվեստական մակարդակով գրեթե չի գիշում Ստ. Զորյանի, Դ. Դեմիրճյանի, Մ. Արագու, Ն. Զարյանի՝ հին կյանքը դատափետող և նորը փառաբանող ստեղծագործություններին: Վահանի գրչին է պատկանում նաև «Քյոո օղլի» օպերայի լիբրետոն: Կյանքի թիֆլիսյան տարիներին երգիչը բուռն կերպով զբաղվել է թարգմանչական գործունեությամբ: Այդ տարիներին նա թարգմանել է Լև Տոլստոյի «Աննա Կարենինան», Բորիս Գաբրատովի «Բշիջը», Բրունո Յասենսկու «Ես այրում եմ Փարիզը», Բելա Իլլեշի «Տիսսան բոցերի մեջ», Յոհաննես Բե-

խերի «Լյուզիտ կամ Միակ արդարացի պատերազմը», Դի-
միտրի Ֆուրմանովի «Խոռվությունը», Յարոսլավ Հաշեկի
«Քաջ զինվոր Ծվեյկի արկածները համաշխարհային պատե-
րազմի ժամանակ» և Ֆիլիպ Կնյազևի «Վազքի ընթացքում»
արձակ գործերը: Երգիչը թարգմանություններ է կատարել
նաև ռուսական պոեզիայից (Պուշկին, Գորկի, Եսենին, Մա-
յակովսկի): Ահա Տեր-Առաքելյան թարգմանչին տրված Ռու-
բեն Զարյանի գնահատականը. «Երևանի ընթերցողը պետք է
հիշի Վահան Տեր-Առաքելյանի ազգանունը որպես «Քաջ
զինվոր Ծվեյկի արկածները» և «Աննա Կարենինա» գրքերի
թարգմանչի: Ընտիր թարգմանություններ են դրանք: Նա բա-
նաստեղծ թարգմանիչ էր, միայն «Ծվեյկում» շուրջ 40 նորա-
ստեղծ բառ կա: Իսկ «Աննա Կարենինա» թարգմանել է հու-
գաթաթալ տրամադրությամբ, այնպես որ Աննան դարձել էր
ընթերցողի համար պաշտելի մի կին, որի ողբերգական մահն
ընթերցողն ապրեց որպես անձնական դրամա: Եթե թարգմա-
նական արվեստը ինչ-որ չափով նման է դերասանի արվես-
տին, ապա միայն զարմանալ և հիանալ կարելի է, թե ինչպես
Վահան Տեր-Առաքելյանին հաջողվել է մի դեպքում այդքան
հումորի տեր լինել (նկատի ունի Ծվեյկի կերպարը – Խ.Ա.), մի
այլ դեպքում դրամոտիկական այդքան խորը ապրում ունե-
ցալ: Ավելացնենք, որ Տեր-Առաքելյանը թարգմանել է նաև
«Չիո-Չիո սան» օպերայի լիբրետոն:

Ցավով պետք է նշել, որ Լև Տոլստոյի երկերի հայերեն
տառ հատորյակի հրատարակողները «Աննա Կարենինա» վե-
պի թարգմանչի՝ Վահան Տեր-Առաքելյանի անունն անգամ
չեն համարձակվել հիշատակել, իսկ առաջաբանը, որի հեղի-
նակը հայ նշանավոր գրականագետ, կարմիր բռնապետու-
թյան գոհ Հարություն Սուրխաթյանն է, ընդհանրապես դուրս
էին գցել: Այս փաստն իսկ վկայում է, թե որքան հետևողա-
կան է եղել հալածանքը հայ մտավորականների հանդեպ,
նույնիսկ նրանց մահից տարիներ անց:

Թարգմանություններից բացի Տեր-Առաքելյանի գրչին են
պատկանում շուրջ վեց տասնյակի հասնող չափածո գործեր:

Ծիշտ է, բանաստեղծ Վահան Տեր-Առաքելյանը զիշում է երգիչ, զինվորական գործիչ և նույնիսկ թարգմանիչ Վահան Տեր-Առաքելյանին, սակայն նրա չափածո խոսքն էլ զուրկ չէ գեղարվեստական արժեքից: Բանաստեղծություններից առավել ուշագրավ են ժողովրդական մոտիվներով գրվածները, հայ նշանավոր մտավորականներին և ընկերներին ձոնված երգերը:

Վահան Տեր-Առաքելյանը երաժշտությանը, գրականությանը և թատրոնին նվիրված իր հոդվածներում հանդես է բերել նուրբ արվեստագետի խորը զգացողություն և արվեստի գիտակին վայել իմացության բարձր մակարդակ: Կոմիտասի անձնական կյանքի և երաժշտական գործունեության շատ գողտրիկ փաստերին մենք հաղորդակից ենք լինում բացառապես Վահանի հուշ-ակնարկներից, ուր մեծ երաժիշտը ներկայացված է շատ յուրօրինակ բնութագրումներով: Ինչ էլ որ երգիչն ասել է իր ուսուցչի մասին, հնչում է անկեղծ ու անմիջական, իրական ու բնորոշ՝ պաշտամունքի հասնող սիրով առկեցուն: Օրինակ «Անուշ» օպերայի ֆինալի կոմիտասյան հանճարեղ մտահղացումը, որը չափազանց հետաքրքիր ու համահունչ է պոեմի ներքին բովանդակությանը, մեզ է հասել Վահան Տեր-Առաքելյանի Ավետիք Իսահակյանին վերաբերող հուշապատումից: Ցավալի է, որ Արմեն Տիգրանյանը իր «Անուշը» ստեղծելիս չի օգտագործել Կոմիտասի փայլուն մտահղացումը. թերևս նա անհաղորդ է եղել երգչի վերոհիշյալ հուշապատումին:

Վահան Տեր-Առաքելյանը գրականության խոր իմացությամբ, հակիրճ, բայց դիպուկ ու ճշմարտացի է բնութագրել Հովհաննես Թումանյանին, Ավետիք Իսահակյանին, Հովհաննես Հովհաննիսյանին, Ալեքսանդր Ծառուռյանին, ինչպես նաև ռուս գրողներից Ալեքսանդր Պուշկինին, Սերգեյ Եսենինին և Վլադիմիր Մայակովսկուն: Տեր-Առաքելյանը արվեստի հմուտ գիտակի խորաթափանցությամբ է վերլուծել հայ մեծ դերասաններ Հովհաննես Աբելյանի և Վահրամ Փափազյանի կերտած Օթելլոյի կերպարը՝ տալով նրանց դերա-

սանական անհատական խառնվածքին բնորոշ խաղի համեմատական նկարագիրը: Վահանի գրչին են պատկանում նաև թատերական մի շարք ներկայացումների վերլուծություններ, ուր դրվատանքի խոսք է ասվում հայ դերասանների (հատկապես Իսահակ Ալիխանյանի) և բեմադրիչների (հատկապես Արշակ Բուրջայանի) բարձր արվեստի մասին:

Կյանքի թրիլիայան տարիներին Վահան Տեր-Առաքելյանը շարունակել է իր երգչական գործունեությունը, բազմաթիվ համերգներ է տվել թե՛ Թբիլիսիում, թե՛ Երևանում, Գյումրիում և այլուր: Կատարել է Կոմիտասի, Սպ. Մելիքյանի և Սայաթ-Նովայի երգերից՝ հիացմունք պատճառելով ունկընդիրներին: Վահանը նաև մասնակցել է Թբիլիսիում կազմակերպված գրական-երաժշտական երեկոներին և իր կատարումներով առանձին շուրջ և փայլ է հաղորդել այդ հավաքույթներին: Ռուբեն Զարյանը այդ առթիվ գրում է. «Թիֆլիսում նա հայտնի էր որպես երգիչ: Երբեմն-երբեմն մասնակցում էր երեկոներին և ամեն անգամ Կոմիտասի աշակերտը հիացնում էր «Մոկաց Միրզա», «Դլե յաման», «Անտունի» երգերով: Նրա ձայնը զրնգում էր՝ ունկնդիրներին տանելով մի հեռու աշխարհ, կարոտի, սիրո, վշտի, երազի աշխարհ»:

Հատկապես հիշարժան են երկու համերգները, որոնց իր մասնակցությունն է բերել Վահան Տեր-Առաքելյանը: Առաջինը տեղի է ունեցել Մոսկվայում 1927 թվականին, երկրորդը՝ 1928 թվականին Գերմանիայի Մայնի Ֆրանկֆուրտ քաղաքում, Միջազգային երաժշտական ցուցահանդեսին: Մոսկվայան համերգին Վահանը մասնակցել է Երևանի կոնսերվատորիայի երգչախմբի կազմում՝ որպես մեներգիչ: Երգչախումբը ղեկավարել է կոմպոզիտոր Սպ. Մելիքյանը: Համերգը անցել է մեծ հաջողությամբ, և հենց այդ համերգի ամփոփական տպավորության տակ է ռուս երաժշտագետ Մ. Գնեսինը ըստ արժանվույն գնահատել Կոմիտասի ծառայությունը հայ երաժշտական արվեստի զարգացման գործում: Այդ հաջողության մեջ իր մեծ բաժինն է ունեցել Վահանը՝ Կոմիտասի երգերի իր հրաշալի կատարումներով: Գերմանիայում տեղի ու-

Անցած համերգը նույնպես անցել է մեծ հաջողությամբ, և Վահանի հիանալի կատարման մասին նշվել է «Պրավդայում» հրապարակված հաղորդագրության մեջ:

Վահանի արվեստի շերտ երկրպագուներից է եղել Եղիշե Չարենցը: Մեծ բանաստեղծը պաշտամունքի հասնող սիրով է սիրել Կոմիտասին և այդ սերը փոխանցվել է բոլոր նրանց, ովքեր ինչ-որ թելերով կապված են եղել Կոմիտասի անձի և գործի հետ: Այդ եզակի արժանավորներից է եղել Վահան Տեր-Առաքելյանը: Չարենցի և երգչի հանդիպումների և երգչին տված բանաստեղծի գնահատականների մասին են հավաստում Կոմիտասի աշակերտուհի Աղավնի Մեսրոպյանի հուշերը: «1921 թվի գարնան, Կոմիտասյան ծրագրով քանի մը համերգներ տալու համար, Թբիլիսիի բնակարանիս մեջ Կոմիտասի էջմիածնական հայտնի սան Վահան Տեր-Առաքելյանը, անոր աշակերտուհի Արփիկ Մելիք-Մուշկամբարյանն ու ես մեր վերջին փորձերը կընեինք՝ ի ներկայության մեր խնդրանքով հավաքված Թբիլիսիի հայտնի երաժիշտագետներ Կատյա Սպենդիարյանի, ուսուցիչս՝ Նիկողայոս Տիգրանյանի, վիրտուոզ քյամանչիստ Սաշա Օգանեզաշվիլիի և ուրիշներու: Անակնկալորեն ներս մտավ մեր Չարենցը և առաջին րոպեներն զգալով Կոմիտասյան մոտիվներու շունչը՝ լուռ ու մունջ, առանց նույնիսկ բարևելու, գլխու թեթև շարժումն մը վերջ, մատներու ծայրի վրա անցավ ու նստավ անկյունի դիվանի վրա: Կոմիտասյան եղանակները սկսան կենդանալ Վահան Տեր-Առաքելյանի քաղցր ձայնի միահյուսվող տենորի ու բարիտոնի մեջ, պարզ ու խորունկ հուզումներու ալիքներով... Հայտագրի առաջին մասի ավարտումեն հետո Չարենցը ոգևորված մոտեցավ մեզ և առանձին-առանձին բարևելե վերջ, դարձավ Վահանին և ըսավ. «Իզուր են ասում, թե քսաներորդ դարը հրաշքներ չի ճանաչում... ահա՛ ձեզ երկու հրաշք, առաջինը՝ Կոմիտասյան երգերի ձեր կատարումը... իսկ երկրորդը՝ ձեր կատարումը լսելու այս անակնկալ երջանկությունս...» Եվ Չարենցը ավելցուց. «Հանճարեղ Կոմիտասի արժանավոր սանն եք դուք ինձ համար...»: Այդ հանդի-

պումից հետո Չարենցը աշխատել է ոչ մի առիթ բաց չըողնել Վահանին լսելու համար: Նրանք դառնում են մտերիմներ: Չարենցը ամեն կերպ հորդորում է Վահանին տեղափոխվել Երևան: Եվ երբ երգիչը պատրաստվում է վերջնականապես Երևան գալ ու իր գործուն մասնակցությունն ունենալ Երևանի երաժշտական կյանքին, բոնության կարմիր ձեռքը զրկում է նրան ազատությունից: Եվ իզուր էր նա մտածում լուր հասցնել Երևան՝ Չարենցին. բոնության մույն անողոք թաթը զնդան էր նետել նաև մեծ բանաստեղծին: Մեզ չհաջողվեց գտնել երգչի դատական գործը, բայց ենթադրում ենք, որ նրան հարուցած մեղադրանքներից մեկն էլ Չարենցի հետ ունեցած մտերիմ կապն է եղել:

1935 թվականի աշնանը լուր է տարածվում, որ Փարիզում վախճանվել է Կոմիտասը: Այդ լուրը խորապես հուզում է համայն հայությանը: Բազմաթիվ տեղերում սգո՝ երեկոներ են կազմակերպվում: Նման մի երեկո է տեղի ունենում նաև Թբիլիսիի կոնսերվատորիայի մեծ դահլիճում, ուր հակիրճ խոսք է ասում Վահան Տեր-Առաքելյանը: Վերջում կոմիտասյան երգերի կատարումով հանդես է գալիս Հայկանուշ Դանիելյանը: Որքան էլ հանդիսատեսները խնդրում են, Վահանը թեև բեմ է դուրս գալիս, սակայն մեծ վշտի ճնշման տակ մի տուն անգամ երգել չի կարողանում: Ստիպված բեմից հնչեցնում են Կոմիտասի և Վահանի զուգերգերի ձայնագրությունները, որոնք խորապես հուզում են ունկնդիրներին: Դրանից հետո մի խումբ երիտասարդներ ուսամբարձ Վահանին բեմ են բերում, սակայն նա խնդրում է, որ ներեն իրեն, մնա հոգեպես հուզված վիճակում ինքը երգել չի կարող:

1936 թվականի աշնանը Թբիլիսիի իր բնակարանում ձերբակալում են Վահան Տեր-Առաքելյանին: 1937 թվականի գարնանը նրան արքայրում են հեռավոր Կոմիի հանրապետության Ուխտա քաղաքի բոլշևիկյան համակենտրոնացման ճամբար: Մինչև արքայվելը Թբիլիսիի բանտից կնոջը՝ Չարիկին գրած նամակում երգիչը դեռևս լավատեսորեն հույս էր տածում, որ մի օր կպարզվի թյուրիմացությունը, և իրենք մո-

րից միասին կլինեն: Սակայն ոչ մի թյուրիմացություն էլ չկար, բռնության արյունոտ ձեռքը, այդպես, «թյուրիմացաբար» հայտնի հազարավոր պայծառ դեմքեր էր զնդանել:

Չկարողանալով տանել համակենտրոնացման ճամբարի դժոխային պայմանները՝ Վահան Տեր-Առաքելյանը հիվանդանում է թոքախտով և 1941 թվականի մայիսի 2-ին կնքում իր մահկանացուն: Հետագայում, ինչպես շատ ամենդ զոհերի, արդարացնում են նաև Վահանին, և հարազատները, տիտանական ջանքերի գնով, նրա աճյունը 1960 թվականին տեղափոխում են մայր հայրենիք և ամփոփում Երևանի կենտրոնական գերեզմանատանը:

Ցավով պետք է մշել, որ այսօր Վահան Տեր-Առաքելյանի բազմաթիվ կատարումներից պահպանվել են միայն մի քանիսը և այն էլ հին ձայնապնակներում, սակայն այդ քիչն անգամ վկայում է, թե հայ երգին և կոմիտասյան անադարտ ոգին որքան հարազատ են դրանք: Եվ զուր չէ կոմիտասագետ Ռոբերտ Աթայանը գրում, որ Վահանը ունենալով պրոֆեսիոնալ սկզբունքներով մշակված ձայն, երգելիս միաժամանակ լիովին պահպանում էր ժողովրդական կատարման ազգային ոգի առանձնահատկությունները:

Մեր այսօրվա և ապագա սերունդները պետք է հաղորդակից լինեն Վահան Տեր-Առաքելյանի՝ որքան պայծառ, նույնքան էլ ողբերգական կյանքի ուղում, արժանիորեն նրա անունը դնեն Կոմիտասի շնորհալի սաների անունների առաջին շարքում՝ որպես մի արվեստագետի, որն իր ամբողջ կյանքում շարունակեց իր մեծ ուսուցչի երգչական առաքելությունը՝ աշխարհին հասցնելու հայ ժողովրդական երգը՝ իր հարազատ ու անթերի կատարումներով: Եվ իմ համար թանկ է մեծ Կոմիտասի անունը, պետք է նաև ամսո՞ւսց պահպանի Վահան Տեր-Առաքելյան երգչի՝ Կոմիտասի ամենասիրելի սանի անունը:

ԽԱՉԻԿ ՍԱՏԱՐՅԱՆ

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՕՐԱԳԻՐ

1915

V - 14 .

Նորից դեպի կովի արյունոտ հանդեսը. երեք ամիս Գալիցիայում (...) և Ռուսաստանում մնալս ու դիտողություններս ինձ այն տխուր եզրակացության բերին, որ օրօրապես պակասության պատճառով մենք դեռ չափավոր դոճեր պիտի տանք, մինչև հնար կգտնվի խորտակելու գերմանական զրահավոր բռունցքը: Ավելի անհասկանալի դրությունն էի կարող լինել, քան այն, որ գերմանացիների հետ ենք պատերազմում, բայց մեզ ղեկավարում են հենց մեր թշնամի գերմանացիք: Ամեն տեղ ու ամեն քայլափոխում խոսում են դավաճանության և դավադրության մասին, ու ինձ թվում է՝ ոչ առանց հիմքերի: Առհասարակ իմ տպավորությունը այն է, որ ռուսների մեջ լուրջ հայրենասիրական զգացմունքը թույլ է կամ նրա արտահայտությունը չափազանց դժգույն է, ոչ որոժյուս:

V - 15

Վագոնի պատուհանի առաջ կանգնած՝ դիտում եմ Սմոլենսկի դաշտերը, որտեղ կանայք վար են անում. մի քանի վերստ տարածության վրա ոչ մի տղամարդ չտեսա. պատկերը բավական ճշող է. մաճը բռնող կանացի թույլ ձեռքերը չեն կարողանում հարկավոր ուղղությունը տալ արորին, որը

Հաճախ դուրս է պրծնում հողից և յուր հետ ճոճում է ոտաբորիկ հերկարարուհուն: Ուժի, կորովի ներկայացուցիչ տղամարդը թվում է, թե կախարդանքով անհացել է այս գեղեցիկ դաշտերից, և երկար զգալի կլինի նրա սիրտ ճմլող բացակայությունը:

V - 16

Վազոնում ծանոթացա մի երիտասարդ սպայի հետ, որ ինձ պես վերքը լավանալուց հետո վերադառնում է պոլկ: Նա էլ դառնությամբ է խոսում Մոսկվայում ստացած յուր տպավորություններից, այնուամենայնիվ «առանց ըմբոստ դժկամության գնում է մեռնելու, թեև կասկածի թույնը լեցրել է սիրտը»... «Դուք ժպտում եք. ինչ արած, այդպես է ռուս մարդը»...

Մնում եմ խոլմում գիշերելու, որովհետև վաղը զինվորների մի պարտիա պիտի առաջնորդեմ դեպի Լվով: Այս հրեաշատ, կեղտոտ և անշուք քաղաքում է գտնվում իվանովի շտաբը, ուր ըստ երևույթին բավական թվով պորտաբույծ սպաներ կան, կրծքները շքանշաններով առատ զարդարած... խնամիությունը այս պատերազմի էլ սև խոցերից մեկն է: Ի դեպ, այստեղ իմացա, որ մեր երրորդ բանակը բավական ծանր կորուստներ է ունեցել: Ավստրո-գերմանացիք որոշել են հասնել Վիսլոկին և այլևս առաջ չերթալ, հավատացած լինելով, որ այս գետի վրա մենք բետոնից ու երկաթից կայուն ամրություններ ենք կանգնեցրել, բայց ավաղ, այդ խոհեմ հեռատեսությունը միայն մեր հակառակորդների մենաշնորհն է, այդ պատճառով մենք սաժեններ առաջ ենք գնում, վերստեր հետ նահանջում...

V - 17

Հարյուր քառասուն հոգուց մի պարտիա ստացա, բայց 9 հոգի արդեն ծլկել է:

Նախկին ավատրիական սահմանը անցել, մոտենում ենք Բրոդիին... այստեղ զնացքը կանգ է առնում կայարանից երկու վերստ հեռավորության վրա, և ոտաբոբիկ երեխաների երկսեռ բազմությունը խռնվեց վագոնների պատուհանների առաջ. սրանք լեհերեն մի երգով ջատագովում են ռուսական զենքի ուժը և կոչ անում ուժգին հարվածով փշրել տաճկական ու երեկվա իրենց տեր (...) ազատությունը ճնշող լուծը և համախմբել բոլոր սլավոններին մի հզոր դաշնակցության մեջ... Երգը վերջացնելուց հետո տասնյակ մանուկ ձեռքեր տալ ածվում են դեպի մեր պատուհանները և իրար հրին տալով՝ աշխատում են բռնել մեր ձգած արծաթե ու պղինձ դրամները: Գնացքը դանդաղ շարժվում է, և մանուկների ու աղջիկների խայտաբղետ շարքը ժապավենի պես քարշ է ընկնում մեր ետևից՝ հացի փող խնդրելով:

Այդ բանը կրկնվում է ամեն կայարանում՝ մինչև Լվով:

Ցամաք հացի խնդիրը ամեն տեղ այրող է:

Բրոդիից երկաթուղու երկրորդ գիծ են անցկացնում Լվով. աշխատում են բացառապես կանայք. հսկիչները տղամարդիկ են, որ չեն ճնշվում նույնիսկ ճանապարհորդների ներկայությամբ անվայել կատակներ անել կանանց հետ. պատերազմի՝ առաջ բերած հսկայական անբարոյականության մի թեթև պատկեր է այդ:

V - 19-24:

Տրամադրությունս չափազանց ճնշված է, հեռագիրները ուրախ լուրեր չեն բերում պատերազմի դաշտից, որտեղ գերմանական բռունցքը փորձում է վերջնականապես փշրել ռուսական զենքի տոկոսնությունը: Կանաչի մեջ կոկետի պես հրապուրող գրացիայով տարածված Լվովը ափելի է փոթորկում իմ ներսը, որովհետև թվում է, թե գերմանական զորքի սմբակները շուտով անգթորեն կոխկրտելու, տրորե-

լու են այդ համեստ գեղեցկուհու կանաչ-թավշապատ կուրծքը ու մարմինը...

Առաջվա պես շարունակում եմ կասկածով վերաբերվել գերմանացիների ամենակարողությանը, սակայն ռուս մարդու ընդունակության տարերային բնաբուղիս հզոր կարողության խնկարկու նախկին պայծառ հավատս օրավուր աղոտանում է... Մերոնք ոչ միայն չեն կարողանում ըստ հարկին մատակարարել զորքը ռումբ-փամփուշտներով, այլև շահագործել չգիտեն բնական այն ամրությունները, ուր թշնամու ահռելի ուժերն անգամ ըստինքյան նախապես կորստի մատնված մեծություններ են: Իսկ առանց բնությունը լիովին շահագործելու տակտիկայի մեր դարում պատերազմելը խիստ է դժվար: Այսպես, հարավ-արևմտյան ճակատի գլխավոր հրամանատարի հանգստարանում ես իմացա, որ ավստրո-գերմանացիք կարծել են իրենց արշավը հասցնել մինչև Վիսլոկա գետի ափերը, հավատացած լինելով, որ այստեղ ռուսները գետի դժվար մատչելի ափերին կանգնած արհեստական ամրությունների շնորհիվ պատեն իրեն նրանց առաջխաղացման: Սակայն ռուսները իրենց անհայեցողությամբ միայն զարմացրել են իրենց հակառակորդներին և ավելի ծանրացրել առանց այն էլ խիստ ծանր կացությունը...

Մյուս կողմից, ցավ ի սիրտ, ստիպված եմ արձանագրել, որ զորքերի մեջ, ոչ առանց հիմքի, կասկածներ կան իրենց բարձրիշխան գերմանացիների անկեղծության նկատմամբ, և դրա հետևանքը այն է, որ կովիլու առաջվա աշխույժը չկա, բացի այդ ամբողջ վաշտերով կամովին գերի են գնում: Այդ երևույթն ամենակույր տարերքն է, եթե Նիկոլայ Նիկոլայևիչը կտրուկ միջոցներ ձեռք չառնի զորքի շարժերը կասկածելի գերմանացիներից մաքրելու: Զորքերը իրավացի նկատում են. «Գերմանացիների դեմ ենք կռվում, գերմանացիք են մեզ ղեկավարում, պարզ է, որ նրանք մեզ հաղթանակի հանդեսի փոխարեն սպանդանոց են առաջնորդում»...

Դրությունը քանի գնում, այնքան ավելի կրիտիկական է դառնում: Համարյա ամեն կողմից նեղում են մերոնց, չնայելով նրան, որ մենք Գալիցիա ենք փոխադրել երեք նոր կորպուս: Ինձ թվում է, որ ռուսները իրենք հենց պատերազմի սկզբից արհեստական ձևով ստեղծեցին և մամուլի միջոցով հասարակության լայն խավերին հաղորդեցին մի տեսակ «գերմանական վախ, երկյուղ», որից դողում են ոչ միայն տգետ, խավար մոլոխները, այլև սպաները: Ես համոզված եմ, որ գերմանական հաջողությունների գլխավոր գաղտնիքներից մեկը հենց այդ երկյուղն է, որ համակում է մերոնց, երբ հանդիպում են դրանց: Անհերքելի է նրանց թնդանոթների ավերիչ ներգործությունը. բայց «գերմանական վախը» ավելի ավերիչ է... Կա մի այլ կարևոր հանգամանք էլ. լրտեսությունը մեր հակառակորդների բանակում այնքան լավ է կազմակերպված, որ մեր համարյա ոչ մի մանյովր նրանց համար անակնկալ չէ. այսպես, ամսույս 19-ին մեր գվարդիան պրոսական սահմանից գալիս է Ռադիմնոյի մոտ և դեռ կովի չմտած, գերմանացիք զղավում են՝ «здорово немердыражи!»՝ նախապես իմանալով, թե մենք որ կետում թուլացրել ենք մեր ճակատը, այդտեղ նրանք բռնկեցին կազմում ու մեզ ծեծկում. մինչ մենք այստեղ նոր ուժեր ենք կենտրոնացնում, նրանք մի ուրիշ թույլ սեկտորում են մեզ հարվածում: Ջգիտեմ, բարձր իշխանությունը գիտի՝ արդյոք, զգու՛մ է հիւրավի, որ Լվով տանող ճանապարհներին մեզ զբաղեցնելով, գերմանացիք իսկապես պատրաստվում են Վարշավա խուժել: Համենայն դեպս, ես համոզված եմ, որ գերմանացիք մի նոր շրջանում մեզ անակնկալ են պատրաստում:

Պատերազմը սկսված օրից բավական հաճախ են գրում լեհ-հացիների և հրեաների մասին՝ աշխատելով որոշել նրանց

քաղաքական ճշգրիտ հայեցակետը: Այդ առթիվ իմ երկար դիտողությունները ինձ բերին այն եզրակացությունը, որ լեհացիք կասկածով են վերաբերվում մեզ, մեր խոստումներին, նույնիսկ մեր զենքի հաջողությանը, հետևապես ոչ միշտ և ոչ ամեն տեղ մենք գտնում ենք այն ընդունելությունը և աջակցությունը, ինչ սպասում էինք: Խոսքս բացառապես վերաբերում է Գալիցիայի լեհ ազգաբնակչությանը, որը, թեև տնտեսապես կախումն ունի մարդկության ցեղ հրեաներից, բայց այնուամենայնիվ խոշոր արտոնություններ է վայելում Հաբսբուրգների տիրապետության սահմաններում: Ինձ թվում է, եթե համայն լեհացիների քաղաքական համախմբման հեռանկարը մեջտեղից վերացվի, Գալիցիայում լեհացիք համարյա ոչ մի բանի կարիք չունեն... *Здесь ум же берется вопли хором!*

Այս տեսակետից հրեաները մեր տիրապետությունից միայն տուժելու են, ուստի զարմանալի չէ, որ նրանք բացարձակ թշնամանքով են վերաբերվում մեզ, այնչափով իհարկե, որչափ առհասարակ ընդունակ է բացարձակ գործունեության ստրկամիտ, ցած ազգը: Մեզ վնասելու, ընդհակառակը մեր թշնամիներին օգտակար լինելու բուռն ձգտումով տարված, հրեաները միջոցների մեջ ոչ մի խտրություն չեն դնում... Ով գիտի, գուցե դա էլ ազատ կենցաղի յուր տեսակի կռիվ է. չէ՞ որ նրանք այստեղ դրություն լիազոր տերերն են: Ասենք, դրամական խնդիրը այդ ազգի կյանքում ինչպես ամեն տեղ, նույնպես և այս դեպքում գերիշխող դեր է խաղում:

Բոլորովին այլ է ռուսիաների վերաբերմունքը. դրանք Հաբսբուրգների տան պարիաներն են, ամեն տեսակետից ճշնված ու առկախ, թե՛ լեհացիներից և թե՛ մանավանդ հրեաներից: Դրանք ռուսներին նայում են իբրև հարազատների և հավատում են, որ ռուսական հաղթական առյուծը նրանց ըստ ամենայնի ազատություն է բերելու: Այդ բանը ավստրիացիների համար գաղտնիք չէ, ուստի մեր նահանջի դեպքում՝ նրանք անգլթորեն են վերաբերվում տուն ու տնտեսություն-

նից, երիտասարդ աշխատող վերջին ձեռքից զրկված ռուսին-
ներին: Սրանք պատրաստ են այսուհետև էլ ամեն տեսակ զոր-
կանքներ կրելու, միայն թե ռուսները ձեռնամուխ չլինեն
նրանց ունիատ եկեղեցուն: Դժբախտաբար մերոնց քաղաքա-
կան հեռատեսությունը իրենց քթից այն կողմը չի տեսնում,
և հենց այդ ուղղությամբ Լվովում սխալ քայլեր տեղի են ու-
նեցել արդեն: Կամաց-կամաց ես գալիս եմ այն տխուր եզրա-
կացության, որ ռուս մարդու բնավորության մեջ տեղ չունի
համաշխարհային տիրապետության խոհեմ, հեռատես ոգին.
հարավի կրակոտ զավակներին անհանդուրժելի սառն հետևո-
ղականությունը խորթ է նաև ցրտաշունչ հյուսիսի պաղար-
յուն զավակներին...

V - 30

Լրագրներից երևում է, որ Մոսկվայում անկարգություն-
ներ են տեղի ունեցել մեր թշնամի պետությունների հպա-
տակների դեմ. երևույթն ըստինքյան տգեղ է — ջարդել, թա-
լանել, այրել... Ցավալի իրողության հետ մի կերպ հաշտվել
կարելի է այն դեպքում, եթե ոտքոմ-ի շարժառիթը գերմա-
նացիներին մեր կենտրոններից հեռացնելու ակտիվ ցույց է
այդ: Իսկ եթե դրանից ներքին խառնակությունների հոտ է
գալիս, — վա՛յ Ռուսաստանին, ամո՛թ ռուս մասսայի ղեկա-
վարներին. ինչ տեսակետից էլ որ հարցին մոտենանք, մեջտե-
ղից միմիայն հայրենիքի դավաճանություն դուրս կգա, ու-
րիշ ոչի՛նչ: Դա մի ավելորդ անգամ գալիս է ապացուցելու,
որ ռուս մարդու մեջ հայրենասիրական զգացումը թույլ է...

VI - 1, 2, Սեդուկիցի

Արդարև, Կովկասյան բանակը փոխադրվելուս թույլտվու-
թյունը ստացված է, և ես կարող եմ անմիջապես ուղևորվել,
բայց զնում եմ դիրքերը՝ վերջին անգամ տեսնվելու իմ եր-
բեմնի «անսասան» վաշտի (рота) հետ: Իմ հաղթանակի, ու-

րախուլթյան, զրկանքների ու անհաջողության անբաժան ընկերներից միայն վեց հոգի են դիմավորում ինձ, մյուսները ընկել են իրենց պարտքի արյունոտ ճանապարհին կամ էլ վիրավոր դուրս են եկել ահեղ կռվի հանդեսից: Նրանք գյուղացի նորահարսի պես ծուլ-ծուլ են լինում, ժպտում, կարմրում, ըստ երևույթին չգիտեն ինչպես արտահայտեն իրենց ուրախությունը: Կարծելով, որ մնալու եմ պոլկում, հարցնում են՝ էլի իրե՞նց հետ եմ լինելու, թե՞ ուրիշ վաշտ եմ ստանալու. երբ իմանում են, որ Կովկաս եմ գնալու, միաբերան խնդրում են՝ իրենց էլ վերցնել հետս. «*Нам тяжело теперь здесь воевать. Страшно много воспоминаний связано с каждым углом Галиции, которое мы несколько раз обошли вдоль и поперек и где масса погибло нашего брата... Кроме того, и не интересно стало, немцы засыпают нас снарядами, а наши молчат или 2-3 раза пукуют и довольны...*

Окопа же наша в этих песках братская могила, а не укрепление».

Որքա՛ն դառն ճշմարտություն կա նրանց խոսքերի մեջ. չէ՞ որ Գալիցիայի ամեն մի քարը, յուրաքանչյուր թիզ հողը ներկված է մեր կտրիճների արյունով, նրանց վրա կանգնած փայտե խաչերը՝ տեղեր կան՝ յուր տեսակի անտառ են հիշեցնում. ինչպե՞ս անցնել այդ տեղերով և արյուն-արցունք չթափել, նզովքի խոսքեր չուղղել նրանց, որոնք պատճառ եղան մեր նոր անտեղի զոհերին, մեր ցավալի նահանջին: Այժմ արդեն կասկած չկա, որ մեր կրած ծանր անհաջողության պատճառը Դրազոմիրովի դավաճանությունն է. պատերազմի սկզբում նա Ց-րդ կորպուսի շտաբի կառավարիչն էր, Ռադկո Դիմիտրիևի ձեռքի տակ. օգոստոսի 27-ին Գորոդոկի մոտ մեր տարած փայլուն հաղթությունից հետո, ուր Ռադկոյի կորպուսը առանձնապես աչքի է ընկնում, այդ երկու անձնավորությունն էլ նոր պաշտոն են ստանում. Ռադկոն դառնում է III բանակի հրամանատար, իսկ Դրազոմիրովը՝ Իվանովի շտաբի կառավարիչը: 1915 թվի ապրիլի սկզբին Ռադ-

կոն Հեռագրով իմաց է տալիս ի վանովին, որ յուր դեմ մեծ քանակութեամբ զորքեր են ու թնդանութներ են կենտրոնացրել գերմանացիք, ուստի խնդրում է ուղարկել առնվազն երկու նոր կորպուս: Դրագոմիրովը, անձնական հաշիվներից դրդված, այդ Հեռագիրը ցույց չի տալիս ի վանովին, այլ զեկուցում է, թե Ռադկոյից տեղեկություն կա, որ նրա դեմ ինչոր նոր գնդեր են երևում: Դրանով նա ուզում է վրեժխնդիր լինել Ռադկոյին՝ ժամանակով՝ նրանից ստացած նկատողութեան համար: Ռադկոն երկու օր զուր սպասելուց հետո Հեռագիր է տալիս Նիկոլայ Նիկոլայևիչին, բայց ուշ է լինում արդեն: Օգնութեան իջած կորպուսները III բանակի փոխարեն գտնում են ջարդուկչուր եղած զատ-զատ դիվիզիաներ և իրենք էլ, իրենց հերթին, ջարդ են ուտում ու ետ քաշվում: Այս է ահա Գալիցիայից մեր նահանջելու նախապատճառը:

VI - 3, Մալաշկովիցի

Թնդանութի դերը ներկա պատերազմում հսկայական է, ու գերմանացիների հաջողութեան խոշոր գաղտնիքը հենց նրանց մեծաքանակ թնդանութների ու անսպառ ռումբերի մեջ պիտի որոնել: Որևէ կետում մեր ճակատը ճեղքելու համար նրանք թնդանութներից այնպիսի սոսկալի կրակ են բացում, որ այդ մասում գետինը հերկած դաշտերի տպավորութիւն է թողնում. փոշին ու ծուխը 3-4 սաժենանոց պատի պես ամբողջ ժամերով կանգնած է մնում, ուստի մարդ յուր դիմացը, 5-10 քայլի վրա, համարյա ոչինչ չի տեսնում: Այդ արհեստական պատենշից օգտվելով՝ գերմանացիք հաճախ աննկատելի մոտենում են մեր դիրքերին ու սկսում են ռումբեր նետել մեր շարքերը: Իսկ եթե աչքի առնենք առհասարակ գերմանացիների տեխնիկայի զարգացումը, այն ժամանակ մեր և նրանց կռիվը կարելի է համեմատել երկու հավասար ըմբիշների մենամարտի հետ, որոնցից մեկի մի թևն ամուր կապած է թիկունքին. այս պայմաններում կռիվը չափազանց անհավասար է, ուստի ռուսների դիմադրութիւնը յուր տեսակի

հերոսական շահատակությունն է: Հաղթանակի համար մենք պետք է անպայման աշխատենք գեթ անհրաժեշտ քանակությամբ ռումբեր պատրաստել, որովհետև, արդարև, մեր թընդանոթների կալիբրը տեղի է տալիս գերմանականին, բայց նրանց կրակը գերազանց է գերմանականից: Օրինակ, այսօր մերոնք այնպիսի կրակ չաղ տվին գերմանացիների վրա, որ սրանք գայլ տեսած ոչխարի հոտի պես խառնիճաղանջ խմբիկներով փախս ընկան դեպի անտառ, անտառից դեպի ձորը, այստեղից նորեն, դեպի իրենց դիրքերը, որտեղ շատերը ընկան վաղահաս մահով: Պատկերը այնպիսին էր, որ մերոնք պատրաստ էին բարակների պես չափ ընկնել նապաստակների ետևից:

VI — 4, Ստավկի

Ցերեկը ամբողջ օրը կռվելուց հետո՝ գիշերը նահանջում ենք. ակնհայտ է, որ Լվովը տալու ենք նրանց: Բոլորիս տրամադրությունն էլ աննախանձելի է, թեև վերջնական հաղթանակի հավատը վառ է...

Այս դիրքերում, անցյալ օգոստոսի 25-28-ին, խիստ արյունահեղ կռիվներից հետո մենք հաղթական առաջ շարժեցինք, իսկ ա՞յժմ... Կյանքը իրոք որ փոխվող հակադրությունների անվերջ շղթա է...

VI — 5, Ժելկով

Այսօր թղթերս ստացել, գնում եմ դեպի Կովկաս. ինչ ասել կուզի, որ որոշ նկատումներով չափազանց ուրախ եմ փոխադրմանս, սակայն՝ չէի կամենա այս պայմաններում բաժանվել զենքի ընկերներից: Պոլկի նոր հրամանատարը՝ ՈՍՏ-ԿՈՅՈՒՔ ՇԵՄՍԻՆ-ը, վերին աստիճանի համակրելի անձնավորություն է օրինակելի իշխանավոր, ինձնից ազնիվ խոսք առավ՝ Թուրքիայի հետ հաշիվները վերջացնելուց հեռագրել իրեն, որ նա յուր կողմից միջնորդություն հարուցե ինձ կրկին

Белостокский полк փոխադրելու: Ձգիտեմ ինչու ընկեր սպաների համար իմ հեռանալը ցանկալի է, թեև նրանք ամբողջ սրտով մաղթում էին ինձ «նոր փայլուն» գործունեության «В пределах измученной маленькой Родины»: Ռուս մարդու լայն բացարձակությունը չափազանց սիրում, հարգում եմ, բայց նրա դատապարտելի անփութությունը տանել էեմ կարող, որովհետև դա օրվա խոշոր չարիքն է:

VI – 6, Լվով

Բարով մնաս նահատակ Գալիցիայի պսակ, գեղապերճ, բայց դժբախտ դշխո, դու մարդկային կոպտություն այն թրշվառ զոհերից ես, որ ստիպված են հավասար գգվանքով անձնատուր լինել այսօրվա և՛ հաղթողին, և՛ հաղթվածին, որ վաղը հաղթողի բոլոր դաժան իրավունքներով մոտենալու է քեզ...

VII – 24

Այդ երկար միջոցին ես թափառեցի բավական, եղա վլադիկավիազում, ուր շրջանի կառավարչի օգնական գեներալ Ստեպանովը առաջին անգամ ինձ գրկեց ու հերոս անվանեց. իջա տունը, որտեղ ինձ շրջապատող սերն ու գգվանքը ճշնշում էին կոկորդա. եղա երևանում և ցավ ի սիրտ իմացա, որ այս պատերազմում երևանցիք խիստ վատ կողմով են ցուցադրել իրենց. եղա Թիֆլիսում և աշխատեցի մտնել հայ կամավորական խմբերը կամ IV կորպուսը, բայց չհաջողվեց, զի главно́йш ատածը ինձ արդեն նշանակել էր 153 Баженский корпус к N ... Այստեղ վրացի հրամանատար Արջևանիճենինձ ընդունեց բավական շինծու ջերմությամբ և նշանակեց I վաշտը, որի տնօրենն է ինչ-որ поручик Ивано́в: Դրա հակառակ, չափազանց ջերմ և սիրալիր ինձ ընդունեցին Թիֆլիսի շտաբում, նաև գեներալ Баратовը, որը ուզում էր ինձ պահել յուր մոտ, բայց ես առայժմ հրաժարվեցի:

VII – 25, Ռոմկան

Մեր գունդը ռեզերվում է, գտնվում է թուրքի գյուղում, որտեղ մնացել են երկու պառավ և մի ծննդկան կին: Ջինվորները քանդում են տները, ծածկը հանում, վառում են, որովհետև այս կողմերում վառելու ուրիշ բան չկա: Գեղեցիկ, շատ գեղեցիկ է Ալաշկերտի հովտի այս արևմտյան մասը, բայց և բնությունը շատ է աղքատ այս ռայոնում: Հրաշալի արոտներ կան, և միայն այդքանը: Ջուրը (Ջաբ գետ) բավական առատ է և համեղ:

VII – 26, Ավրազեթ սարին

Թուրքերը հետ են քշել Մերգյումերյա լեռնանցը պահող մեր զորքերը և սպառնում են Ալաշկերտի դաշտում գործող մեր թիկունքին: Մեր գունդը գնում է նրանց դեմ. հիշյալ սարի վրա մենք հանդիպում ենք իրար, կռիվը տևում է մինչ գիշեր, որից օգտվելով թուրքերը նահանջում են և բռնում հետևյալ բարձունքները: Մյուս օր՝ առավոտյան, դերբենդցիք փորձում են աջից անցնել թուրքերի ձախ թևը, ըստ երևույթին այդ հաջողվում է, ուստի մեզ ուղարկում են Մուլա-Գեսեյն:

VII – 27, Բորժոկ

Առաջապահ կիսավաշտիս հետ մտնում եմ գյուղ և դարձանքով տեսնում, որ մի խումբ շներ քրքրում, ուտում են թուրքի մի սևացած դիակ: Ես ինձ երևակայեցի այս թշվառի դերում, և մի խիստ ծանր բան ճնշեց կոկորդս: Գյուղից նոր էի դուրս գալիս, երբ ետևիցս եկավ գեներալ Բարաթովը. սա առանձին սիրով ողջունեց ինձ և հետաքրքրվեց իմ որպիսությամբ. ըստ երևույթին նա չափազանց ուշադիր է դեպի ինձ, թեև ընդհանուր կարծիքը նրա մասին այն է, որ նա հայատյաց է:

Երկու օր է, ինչ կանգնած ենք այս կիսավեր գյուղաքաղաքում, որ գտնվում է Եփրատի աջ ափին. այստեղ իմացա, որ գեներալ Պավլովը սարքած ծուղակից բաց է թողել մոտ 8000 թուրք, գործի մանրամասնությունները դավաճանություն հոտ են արձակում... Այդ առթիվ Բարաթովը սաստիկ բարկացել է և սպառնացել պաշտոնից հեռացնել նրան: Սակայն, դժբախտաբար, սպառնալիքը գործի չի անցել, և այդ անպետք պաշտոնաթող գեներալը դեռ շարունակում է փչացնել ընդհանուր գործը:

Դոտախ է հասել մի պառավ հայ կին, միակը այն 25 փախըստականներից, որոնց ճանապարհին գիշեր ժամանակ բռնել, սրի են քաշել թուրքերը: Հայաստանում էլ հայ չի մնացել. նրանք, որ բռնակալի առանձին քաղցր, բարի հայեցողությամբ կենդանի են մնում, ստիպված են գաղթել հեռու հարավ... Դժբախտ երկիր, ավելի ևս դժբախտ ժողովուրդ, որ արյուն ավերից, սրից ու հրից, բռնի մահից զատ՝ ուրիշ վիճակից մասն չունես:

Այսօր թագածառանգի ծննդյան տարեդարձի առթիվ ոսթաժ կար. գեներալ Բարաթովը՝ գեղեցիկ խոսքերի, քարոզչների սիրահար, մի երկար ատենաբանություն արավ, որտեղ ցույց էր տալիս, թե ինչ փայլուն ձևով նրա զորաբանակը վճռեց ստացած խնդիրը, որից հետո նրա միսիան վերջացած է. այժմ պետք է դիրքերը ամրացնել ու նստել: Որքան ինձ է հայտնի՝ միայն պետք է աշխատենք ջարդել թուրքերի կենդանի ուժը, և այդ մեր ստացած խնդրի էությունն էր կազմում, սակայն մի տեղ գեներալ Սաֆոօֆը բաց է թողել 8000 մարդ, մի ուրիշ տեղ գեներալ Գարոսովսկի-ը՝ 7000, մի ուրիշ տեղ գեներալ Կուկոֆանու-ն ու կազակները բաց են թողել 3-4 պոլկ, ուրեմն, էլ ի՞նչ փայլուն գործողություն մասին է խոսքը: Այստեղ գուցե

անտեղի չի հիշատակել թուրքական առածը. «Առյուծների ման եկած տեղերում նապաստակներն են այժմ շրջում»...

VII – 31, Դոտախ

Գնում ենք դեպի Սարիղամիշ, որքա՛ն ժամանակ և ի՛նչ նպատակով, հայտնի չէ:

XII – 28

Խատիկից եկանք Ախալիկ, ծրագրված է հարձակվել թուրքական կենտրոնի վրա, ճեղքել այն և ջարդել մեր դեմ եղած 9, 10 և 11 կորպուսները:

XII – 29, 30

29-ի գիշերվա ժամը երեքին թուրքեստանցիք ծայրագույն աջից, գեներալ Վորոբյովը՝ աջից, գեներալ Լաստոչկինը մեզ հետ՝ կենտրոնից, պոլկովնիկ Նիջերաձեն՝ ձախից պետք է արշավենք և թուրքերի նահանջի ճանապարհը կտրելով, ոչընչացնենք: Շնորհիվ այն հանգամանքի, որ գեներալ Վորոբյովը սաստիկ ձյան պատճառով ժամանակին չհասավ յուր նշանակած տեղը, այդ պատճառով մենք մինչև 700 զոհ տալով հետ քաշվեցինք մեր դիրքերը:

XII – 31

Գիշերվա ժամը 1-ին նորից արշավեցինք, 1916 թ. հունվարի մեկի առավոտյան ժամը 9-ին մենք տիրեցինք Ազաբ-քեյի խիստ ամրացրած դիրքերին. զոհերը մեծ են, պոլկի կեսը չկա. վերցրինք 2 թնդանոթ և 2 գնդակացիր: Թուրքերը մեր անցյալ կռվում ընկած զինվորներին մերկացրել էին բոլորովին, շատ վիրավորների սպանել ու այլանդակել: Այս կռիվներում աչքի ընկավ մեր հայրենակից Դանիել Բեկը – գլխի Դանիելը:

1916

I - 2

Առանձին հանձնարարությամբ գնացի Ներքին Ախալիկ գիւղիգիւղի հրամանատարի մոտ՝ գեներալ մայոր Ռյաբինկին. ուղեղը չորացած մի ծերուկ է, որ յուր իրերից, դրանց դասավորելուց զատ ուրիշ ոչ մի բանով չի հետաքրքրվում:

Որքան ցավալի է, անդրանիկության օրենքը այդ տեսակ արխիւլի մարդկանց է հանձնում տասնյակ հազարների բախտն ու կյանքը:

I - 3

Գիշերեցինք Ազար-քեյում. այստեղ թուրքերը ապրելիս են եղել բավական կոնֆորտով նկուղներում, մնացած կանանց արդուզարդը ապացույց է, որ թուրք սպաները դիրքերում անգամ չեն քաշվել անձնատուր լինելու կանացի հեշտանքին...

Այստեղ էր մեր զորամասի հրամանատար գեներալ մայոր Լաստոզկինը — անպայման բախտախնդիր մի մարդ, որին ընկերների կրած սպիտակ խաչերը հանգիստ չէին տալիս, այդ պատճառով մարդկային զոհերի քանակը նրա համար ոչ մի նշանակութիւն չունի:

I - 4

Եկանք Խուիիկ — թուրքական անշուք գյուղ է, բայց բավական հարուստ մթերքներով և պահեստով. ինչ-որ նշաններ կան այստեղ թուրքերի հապճեպ նահանջի:

I - 5

Արաքսի վրա անհողդողդ հսկայի պես կանգնած դարավոր կամուրջը թողնելով ձախում՝ մտնում եմ Քորվիա-քեյ, երբեմնի շեն, հարուստ հայկական գյուղ. անցյալ տարի այս-

տեղ բնակիչները ուրախության արցունքներով դիմավորելիս են եղել մերոնց, Հյուրասիրել, պատվել են ամեն բանով, բայց դառն Հիասթափությունը հենց մյուս օրը ցրել է ամեն տեսակ իլյուզիա, և այսօր այդ Հոյակապ գլուղից մնացել են միայն ավերակի կույտեր: Բնակիչների շատ փոքր մասը գաղթել է Կովկաս, մեծամասնությունը զոհ է դնացել թուրքերի ամենավատ գազանության: Սպանների պատմելով այստեղի հայերը աչքի են ընկել իրենց բարձր հասակով, գեղեցիկ կազմվածքով և բացառիկ առողջությամբ. այսօր նրանց, երևի, մի տասներորդ մասն էլ կենդանի չէ: 18-20° ցուրտ է առավոտյան ժամը 8-ին:

I - 6

Էկերաթ հայ գլուղը, ըստ երևույթին, յուր հարստությամբ տեղի չի տվել Քորփա գլուղին. տարաբախտ բնակիչներից ոչ ոք չի մնացել, հայության միակ վկան՝ քարաշեն խոշոր եկեղեցին, թուրքերը դարձրել են պահեստ, բայց և մերոնց մոտենալիս այրել, թողել են փախել: Առհասարակ թուրքերի նահանջը խիստ մեծ տարակուսանքի տեղիք է տալիս մեզ. իրողություն է, որ մենք չվճռեցինք մեր ստացած խնդիրը — ջարդել մեր դեմ եղած երեք կորպուսը, մինչև օգնություն կհասնեն թուրքական նոր կորպուսներ: Օսմանցիք մեր քիթն արնոտելուց հետո թողին Հասան-Ղալան և քաշվեցին դեպի Էրզրում — ի՞նչ հաշվով, սատանան գիտի, բայց առանց ծրագրի չէ այդ: Մեր ինտենդանտները, ինչպես միշտ, այս անգամ էլ ցույց տվին, որ ապիկար են, մատակարարման գործը աննախանձելի է: 19,5° ցուրտ է:

I - 7-9

Առանձին ոչինչ չկա. թուրքերը դեռ պասիվ դիրք են բռնել, բայց ակնհայտ է, որ նրանք առանց ծրագրի չէ, որ այդպես շտապ հետ քաշվեցին՝ ամեն ինչ մատնելով հրդեհի:

Շատ հավանական է, որ թուրքերը որևէ տեղում մեզ անակընկալ են պատրաստում: Կարծում եմ, դեպքերը երկար սպասել չեն տա իրենց...

Երեկ իմացա, որ Դերբենդսկի պոլկի քահանան՝ Սմիրնովը, I կուլի ժամանակ խաչը ձեռքին նետվում է դեպի թշնամու դիրքերը՝ իր հետ հրապուրելով զինվորներին, որոնք մեծ կորուստների պատճառով բավական թույլ են շարժվելիս եղել: Օրինակը եզակի է այս պատերազմում: Համակրելի քահանան թշնամուն ետ է մղում, ինքն էլ ծանր վիրավորվում է. այս տեսակ հայրենասիրությունը Ռուսաստանը կփրկեր կորստից, եթե այն ավելի լայն ծավալ առներ...

I - 10

Առավոտյան ժամը 7-ին դուրս ենք գալիս Էկեբաթից դեպի Հասան-Ղալա. սաստիկ ցուրտ է, աննկարագրելի արագությամբ մոտենում ենք անցյալի կիսավեր հուշարձան՝ անմատչելի լեռան գլխին վեհորեն բազմած, սպիտակազգեստ դշխուհի հիշեցնող բերդին. պատմական հուշերը հախուռն հոսանքով գալիս անցնում են մտքովս, ուստի ես համարյա չեմ նկատում ճանապարհի կողքին ընկած թուրք ասկյարների դիակները — գլխավոր բանակից հետ մնացած հիվանդ, ցրտատար զինվորներ, որոնց սրի են քաշել Սիբիրի կազակները... (մինչև — 20°): Մի դիակ կարծես բռնի կերպով ինձ կտրեց իմ մտքերից և հայացքս սևեռեց յուր սարսափազդու դեմքին. դա յոթանասունին մոտիկ մի պառավ թրքուհի էր, որ ընկել էր մեջքի վրա, ձեռները՝ թևերը կոտրած թուչնի պես փռել էր աջ ու ձախ: Նրա կմախք կրծքի վրա բաց շրթունքներով հորանջում էր սրի հրակայական վերքը. չգիտեմ, ինչ տխրահուշակ կտրիճ յուր հարվածի ուժն էր փորձել այդ կծղած գոյության վրա, որ խուսափում էր գյավուրներիս հետապնդումից:

— Վազգե՛ն, տեսնո՞ւմ ես, — դիմեցի ես իմ ընկերին՝ տաճկահայ մի թնդանոթաճիգի, որ անցել էր մեր կողմը, երբ թուրքերը տան մեջ այրել էին նրա քահանա հորը, պառավ

մորը և երկու քրոջը: Իմ հարցը նրան հանեց ինքնամոռաց-
ման ընդարմացումից, որովհետև նա ոչ իսկույն հասու եղավ
տեսածին: Ապա նա ցած թռավ ձիուց, հանեց իր պլաշչը, մեջ-
տեղից պատառեց և ծածկեց: Կազակի լկտի երևակայությամբ
շարժված մի անարգ ձեռք բացել, մերկացրել էր նրա ամոթը...

— Վազգե՛ն: Ինչու՞ պլաշչդ ամբողջությամբ չձգեցիր, այլ
կիսեցիր:

— Հակառակ դեպքում գինյորները կվերցնեին և այս աղա-
ղակող լրբությունը ամոթով կշառագունեի երկնքի երեսը...

Կապիտան Իվանովի մահը Ազար-քեյում. երբ ոռոտան
ջարդված ուզել է հետ քաշվել. նրա կանգնելը, հրճվանքը, որ
խաչ պիտի ստանա թնդանոթների համար. որդու ծննդյան
հավանականությունը հունվարի 1-ին...

I — 11

Հասան-Ղալան թուրքերը այրել, փախել են, հայկական
թաղից միայն մոխիրն է մնացել. բնակիչներին, թուրք ծե-
րուկի ասելով՝ դեռ 1914 ձմեռը քչել են դեպի Միջագետք:
Մնացած թուրքերը, ըստ երևույթին, գրավում են դեռ
կանգուն շենքերը. երեկ երկուսին հանցագործության տե-
ղում սվինախոց են արել: Թուրքական երկու հիվանդանո-
ցը ամենաստոր տեսակի սպանդանոց են հիշեցնում. հի-
վանդաների մոտ ո՛չ բժիշկ է մնացել, ո՛չ ֆելդշեր և ո՛չ էլ
սանիտարներ. դժբախտները լավագույն դեպքում իրենց
բնական կարիքը կատարելիս են եղել այն բնակարանում,
որտեղ պառկել են, իսկ շատերը հենց կեղտոտ լաթեր հի-
շեցնող անկողնի մեջ... Ամենաառողջ թոքերի տերը այս
աներևակայելի գարշահոտությունից կարող է խեղդվել,
ուստի գարմանալի չէ, որ մյուսների թիվը, որոնք իրար
վրա դարսված են իբրև վառելափայտ, հասնում է միայն

8-9 հարյուրի: Դիակները ածուխի գույն ունեն, կաշին ու ոսկորն է մնացել, ավելի ոչինչ. աչքերը փոս են ընկել, կարծես խնձորը հանած լինի: Պատկերը վերին աստիճանի ցնցող է. եթե թուրքական ավանտյուրայի տխրահամբավ հեղինակները թեկուզ աչքի մի ճոթով տեսնեին այս աղաղակող թշվառությունը, անշուշտ կհրաժարվեին այդ ազգակործան չարագործությունից, որովհետև հիրավի թուրքական բանակի կացությունը խիստ արգահատելի է: Չեմ կարող չհեշտել, որ յուր տեսակի հերոսություն են անում մեր բժիշկներն և գլխավոր քույրերը, որ ամենայն հոգատարությամբ խնամում, մաքրում են զազիր ապականություն մեջ եռացող այդ երկոտանի սողուններին. թուրք վիրավոր զինվորը ինքյան արդեն վարակիչ ախտերի առատ աղբյուր է, ուր մնաց բժավոր տիֆոզները:

I - 12

Մերոնք ուզում են դատարկ ձեռներով բերդ վերցնել. այդ աստիճան արհամարհական վերաբերմունք դեպի հակառակորդը՝ անպայման հանցանք է, որովհետև թուրքերը արժանի են ավելի հարգանքի: Տպավորությունը խիստ ծանր է, որովհետև մենք ոչ միայն ֆորտերի կազմի մեծության, այնտեղ եղած թնդանոթների քանակի, կալիբրի, ֆորտերի դիմաց ենթադրելի խրամատների, փշացանցների մասին գաղափար չունենք, այլև սխեմային քարտեր չկան, որ կարողանայինք ճիշտ՝ որոշել ֆորտերի միջին տարածությունը, վերելքները, ձորերն ու լեռնադաշտերը, հաղորդակցության ուղիները և այլն, և այլն: Հետո, թուրքերը այսօր արդեն ութդյույմանոց թնդանոթներից կրակում էին և բավական հաջող. իսկ մենք այստեղ ոչ մի ծանր թնդանոթ չունենք, եթե հաշվի չառնենք 6-8 հաուբիցները, որոնց գործողությանը դեռ այնքան վարժ չենք: Երեկոյան ժամը 4-ին մեր օդաչուներից մեկը՝ Մայերը, թռավ դեպի էրզրում, բայց ետ գալիս նրա նավը ենթարկվեց հրաձգության, վնասվեց, ինքն էլ կոնտուզիա ստացավ ու գնաց թիֆլիզ:

Մենք այստեղ ունենք միայն երկու օդանավ, հետաքրքիր է, նորը կուղարկե՞ն, թե՞ կմնանք մեկի ուժուղին:

I – 13, 14

Երեկ օդաչուն հաղորդեց, որ Օլետի կողմից մերոնք մոտեցել են Էրզրումին և 15 վերստի վրա կանգ են առել. այդ բանը այնպես ազդեց մերոնց վրա, որ կարծում են մի երկու շաբփի արդեն կլինեն Մերձավոր Արևելքի թուրքական մայրաքաղաքում... Առհասարակ թեթևամտությունը այստեղ խիստ խոշոր դեր է խաղում, ամենքը ուզում են մի թուիչքով հասնել բարձր աստիճանների ու շքանշանների՝ հաշվի չառնելով ընդհանուր դրությունն ու միջավայրը: Այդ բոլորից այնպիսի հսկայական զոհերի հոտ է գալիս, որ կարծես ոճրագործություն ենք ականատես լինելու: Ես չէի ուզենա, որ իմ փոքրիկ ու տանջված հայրենիքը այսպիսի անմիտ զոհերով ազատություն ստանար, թեև չեմ կարող ասել, որ հայրենասիրություն զգացումը իմ մեջ թույլ է...

I – 15, Ալվար

Դերբենդցիները երեկ 137 մարդ են կորցրել, երկու վաշտ էլ կարողացել է թակարդից դուրս գալ միայն գիշերվա մթության շնորհիվ, եթե այսպես շարունակվի, մի ամսվա ընթացքում մենք այնքան զոհեր կտանք, որ ստիպված կլինենք կծիկը ժողովել... Մի բան ինձ չատ է զարմացնում – ինչու՞ թուրքերը նահանջելիս չեն այրել բոլոր գյուղերը, բոլոր բնակիչները փախել են և չեն ոչնչացրել կամուրջները. այդ դեպքում մենք ակամա պիտի հետ քաշվենք, որովհետև այս սոսկալի ցրտերին անհնարին է դրսում առանց կրակի ապրելը, իսկ որ մենք կմնայինք առանց կրակի, կասկած չկա, մերոնք ժամանակին հաց, ֆորմա մատակարարել չեն կարողանում, ուր մնաց վառելիք: Առհասարակ մեր ապիկարությունը անօրինակ է. այսպես (...) մենք պետք է գնայինք ֆորտե-

րը վերցնելու. մեր ուումբերը գտնվում են Ազաթ-քեյում, իսկ փշացանցները կտրելու մկրատները (...):

I - 16

Զարմանալի պարզ, հստակ օր է, այդ անօրինակ վճիտ լուսավորությամբ խրոխտ Դեբրույնին ու նրան հարած մյուս գոռ բարձունքները այնքան մոտենում են մեր տեսողությանը, կարծես մեզ բաժանող 12-14 վերստ ձյունաշատ տարածությունը մի սպիտակ լայն ժապավեն է, որ մի թռիչքով կարելի է անցնել ու հասնել այդ օրը խորհրդավոր լուռթյուն պահող կուռ ֆորտերին: Դրանց դիրքը, իրար նկատմամբ ունեցած հարակցությունը բնական մի այնպիսի անառիկ ամրության պատկեր է տալիս, որ բաց կռվով նրանց մոտենալը առնվազն բախտախնդրություն է, եթե ոչ հանցանք...

I - 17

Այսօր ինձ նշանակեցին Ալվարոն կոմենդանտ. ընդունեցի երկու դրուժինա. աչքի անցկացրի բոլոր բնակարանները. մի տանն ապրում են տեղում մնացած թուրքերը՝ երեք տղամարդ, մի քանի կանայք և մի երկու տասնյակ մանր երեխաներ, համարյա բոլորն էլ կեղտոտ ցնցոտիներում: Գարշահոտությունը քիթ է ծակում, որովհետև Ղուրանի գրած համեստությունը պահանջում է թրքուհուց ծածկվել տղամարդուց, մանավանդ գլավուրից, այդ պատճառով կանայք իրենց բնական կարիքը ըստ երևույթին կատարում են հենց այդ շենքերում... Հաց խնդրեցին, ես, որի հայրենակիցներին տասնյակ հազարներով այս և սրանց նման թուրքերը ոչնչացրել են, խորապես տանջվեցի, որ այդ հզոր պահանջին բավարարություն տալու հնարավորություն չունեմ: Մեծ եղավ հասակավորների զարմանքը, երբ իմացան, որ ես հայ եմ, բայց նրանց փոքրիկներին չոկոլադ եմ տալիս: Այս գլուղում էլ հայեր են

եղել, նրանցից իհարկե ոչ ոք չի մնացել, ով գիտի հենց այս մարդիկ երևի կողոպտել են իրենց դարավոր հարևանների վերջին շապիկը, երբ տեսել են, որ այդ կատարելու ժամը հնչել է:

I — 18

Այս չորս օր է, որ գիշեր ու ցերեկ արևմուտքից փչում է պաղ, թափանցող քամի. մի քանի վայրկյան միալար անհնար է նայել քամու հակառակ ուղղությամբ՝ մարդու դեմքը այրվում է, սկսում է քոր գալ, աչքերը արտասվում են: Պարտքի գիտակցությունը՝ մի, օրինազանցության դեպքում պատճի գիտակցությունը մյուս կողմից պետք է սաստիկ զորեղ լինեն, որ մարդ կարողանա ամբողջ ժամերով իբրև պահակ հսկել այս սանդարամետի ցրտում: Եթե թիկունքում եղած պարոնները հասու լինեն այս դժոխային պայմաններին (թող պատերազմի մյուս արհավիրքները մոռացության տրվեն), անշուշտ չէին զլանա ծունկ խոնարհելու նրանց հոգու աննկունությունը, որոնք այս անհանդուրժելի պայմաններում շարունակում են իրենց կյանքի գնով պաշտպանել հայրենիքի և նրանց շահերը. ճիշտ է, գինվորությունը խաղաղ ժամանակ յուր տեսակի պրտաբուծության է նման, սակայն պատերազմի դժվարին ժամերին նա դառնում է իսկական շահատակության և ծանր նահատակության մի, շատ բանից զրկված, եղբայրություն: Իմ խորին հարգանքը ձեզ՝ իննսուներկնը դեպքում անհայտության ու մոռացության մատնված գորշ հերոսներ:

I — 19

Առավոտյան ժամը 11-ին Հասան-Ղալա է ժամանել Նիկոլայ Նիկոլայևիչը, անցել է Կուրուշուկ գյուղը, դիտել է էրզրումի նախադուռ Դեբերունին, հետ է դարձել քաղաք, որտեղ գիշերելու է: Ինչով է նշանավոր դառնալու նրա գալուստը իր համար, կիմանանք շուտով:

Համառ խոսում են ֆորտերը գրոհելու մասին, սպանների մեջ որոշ չափով տրտունջ կա այդ առթիվ, որովհետև մեր ունեցած միջոցները բավարար չեն այդ տեսակ ծանր օպերացիայի համար: Գնդի քահանան, մարդասիրական զգացմունքից միանգամայն զուրկ մի անձնավորություն, դժգոհ այդ կարգի խոսակցությունից, բողոքել է հրամանատարին: Սա այսօր ժողովեց բոլոր սպաններին և խնդրեց ոչ միայն վերջ տալ քննադատական վիճաբանություններին, այլև անպատճառ զրույցներ կազմակերպել զինվորների հետ՝ թե էրզրումը մի քանի անգամ մենք վերցրել ենք, կվերցնենք նաև այժմ, թե դրան վերաբերյալ բոլոր խնհրածելու միջոցները կան և կլինեն ժամանակին: Օֆիցերության լավագույն մասը այդ բանից սաստիկ հուզված է, մանավանդ, երբ պարզվեց, որ քահանան (Մեհգուլսկի) տոն է տալիս հրամանատարին, խառնվում է այն տեսակ խնդիրների մեջ, որ բնավ իրեն չեն վերաբերում: Ոմանք վճռապես այն միտքը հայտնեցին, որ այդ հոգևորականը պոկում լրտեսությունը է պարապում, դանոսներ է անում. մտքերի փոխանակությունից պարզվեց, որ այս կարգի շահատակության համար նրան մի անգամ արդեն դուրս են ձգել մի գնդից. ցավալին այն է, որ հրամանատարը նրան ականջ է դնում և թույլ է տալիս յուր իրավասության սահմաններից դուրս գալ:

Դերբենդակի գնդի Սմիռնով քահանայի վարմունքը զինվորների վրա մեծ տպավորություն է թողել, սրանք իրար մեջ լուրջ խոսում են — խնդրել սպանների միջոցով հրամանատարին, որ գրոհի ժամանակ քահանան խաչը ձեռքին խրախուսի իրենց: Այս առաջարկությունը փայլուն կերպով կրնորոշի մեր զգացմունքը, սաղիստ սուրբ հոր հոգու խառնվածքը, նրա «բարձր» հայրենասիրությունը և վերջնականապես կպատռի նրա դիմակը: Ես, անձամբ, մեծ կասկածով եմ վերաբերվում և՛ այդ առաջարկին, և՛ մանավանդ նրա դրական հետևանքին, որովհետև Գ.Մեհգուլսկին Ռուսիո մեծություն համբավի մարտիկ է՝ միայն ուրիշի կյանքի ռիսկով և ոչ յուր...

Գնում ենք փոխարինելու ելիզավետպոլցիներին, որոնք պահակություն են անում Էդեմ-Մյուլք, Ջիֆթլիկ, Գելգիս և Բերդակ: Գելգիս մտնելիս մեզ իբրև սյուրպրիզ հաղորդեցին, որ սապիոր ունտեր օֆիցեր գերմանացին անցել է թուրքերի կողմը. այս գյուղում ծանր թնդանոթների համար դիրքեր են պատրաստում, թուրքերը ավելի քան լավ գիտեն, թե որտեղ են մեր բատալիոնները, որովհետև կոթը մեզանից է:

Առանձին ոչինչ, եթե նորից չհիշենք այն հանգամանքը, որ առանց թուրքերի թողած ֆուրածի մենք չափազանց ծանր կացության մեջ կընկնեինք, որովհետև թիկունքից կեր հասցնելու մեր միջոցները վերին աստիճանի սուղ են. իսկ եթե թուրքերը այրած լինեին գյուղերը՝ ցրտատարների տոկոսը 5-ից կբարձրանար 20-25: Ինչքան ժամանակ մենք առաջ ենք շարժվել, ոչ մի կտոր վառելափայտ չենք ստացել, այդ կարիքը մենք հոգում ենք տեղական կիսավեր տների ծածկով. ինձ թվում է, այս տվյալներով շատ հոխորտալն արդեն ամբարտավանության է հավասար:

Այսօր թնդանոթների ընդհանուր հրամանատարը շրջում, աչքի էր անցնում ծանր թնդանոթների դիրքերը. միակ տարածությունը, որտեղ հնարավոր է տեղավորել մեր հաուբիցները, ռաբակոծում են երեք կողմից. այս բարձրավանդակից զատ ուրիշ տեղ մենք թնդանոթներ դնել չենք կարող, որովհետև ֆորտերի դիմացի տարածությունը բաց է, գլուխ հանել, ցույց տալ չի կարելի: Միայն մի կողմից հարված տալով՝ որքան հնարավոր է բերդի դժոխային կրակը խեղդել. այդ կտեսնենք շատ մոտիկ ապագայում:

Գնացի Հասան-Ղալա. ծանոթ սպանների խոսակցությունից պարզվում է, մեծ տարածայնություն կա գեներալ Կալետինի և Յուդենիչի միջև էրզրումի. վերաբերմամբ: Ներկա պայմաններում մեր ունեցած պատրաստությամբ, կորպուսի հրամանատար Կալետինը Կարինը ռմբակոծելուն հակառակ է, իսկ Յուդենիչի շտաբի կառավարիչ Մասլովսկին այդ ոչ միայն հնարավոր է համարում, այլև նախապես հաջող լուծված փայլուն ձեռնարկություն: Կալետինը տրամադիր է ամեն տեսակ պատասխանատվությունից հրաժարվել և անել տառացի այն ամենը, ինչ կհրամայեն բարձրից: Մեր իրականության մասնավոր ծանոթությունը իրավունք է տալիս մտածելու, որ Մասլովսկու պես բախտախնդիրները ավանտյուրայի հեռանկարից չեն խորշում...

Ի դեպ, Հասան-Ղալան այժմ բավական մաքուր է, այրված շենքերի փլվածքները հավաքել, փողոցները կարգի են բերել, անուններ տվել, N-ի տակ են դրել: Չափազանց մեծ քանակությամբ բեռնակիր սայլեր կան. դա անշուշտ պլյուս է. սակայն, տերը չանե, անհաջողության դեպքում, գարնան անձրևների շնորհիվ փչացած մեր խախուտ ճանապարհներով, դժվար թե այս բոլորը կարողանան դուրս պրծնել: Հրապարակի վրա զինվորական երաժշտությունը նվագում է ճաշերից հետո և զբաղեցնում զինվորներին, սպաներին և զույգեր կազմած բժիշկներին ու գլխավորական քուլյրերին:

Մեր գնդի ավագ բժիշկ Տեդ-Մարտիրոսյանցը ժամանակավորապես նշանակվել է դիվիզիայի երկրորդ վիրաբուժարանի խիրուրգ: Այդ վերին աստիճանի բարեկիրթ, ազնիվ մարդու, ճշմարիտ համեստ հայրենասերի մեր միջից դուրս գալը, հեռանալը յուր տեսակի ծանր հարված է մեզ համար: Իրերի բերմունքով, հանգամանքների բնական ընթացքով գնդում

առաջացել են ազգությունների կղզիացում, առանձնացում, այսպես ասած Հայրենակցական խմբակցություններ, միանգամայն զուրկ քաղաքական ծրագրից: Մեր փոքրիկ խմբի Համերաշխ միության ոսկի օղակը բժիշկ Տեր-Մարտիրոսյանցն է, որին բոլորս հարգում ենք, սիրում, որոշ սահմաններում նրանից ակնածում: Նա մեր այս անմիջապես զրկանքներով լի չարքաշ կյանքի աղն էր, նա էլ ակամա թողեց մեզ. արժե՞ արդյոք հիշել, որ նրա առաջացրած բացը դեռ ոչ ոք լեցնել չի կարող:

I — 28

Հրամանատար Յուդենիչը այցելեց դիրքերը և առանձին ուշադրությամբ դիտեց թնդանոթների խրամատները: Նա, ըստ երևույթին, լավ էր տրամադրված, առանձնապես շեշտեց յուր բավականութունը Ազաբ-քեյում գնդի կատարած գործողության համար, թեև ընդհանուր առմամբ նա սակավախոս էր և մտազբաղ:

Քահանայի հետ ընդհարվեցինք, պարզ է, որ նա ինձ տանել չի կարողանում՝ իբրև Հայի, իմ շքանշանները ակամա ասում են, որ ես Մեծ Հայրենիքի առաջ որևէ արժեքավոր գործ կատարել եմ, իսկ այդ նրա համար մեծ սրտնեղության աղբյուր է, որովհետև նրա աշխարհայացքով Հայ մարդը ոռոս. պետության ցեցերից է: Բարի ախորժակ իրեն, տեսնենք ինչով կվերջանա այս ընդհարումը:

I — 29

Ցերեկվա ժամը 12-ից քսան ընդամենը պակաս սկսվեցավ էրզրումի ֆորտերի ուժակոծումը. թնդանոթաձգության ընդհանուր ղեկավարությունը հանձնված է գեներալ Վազինին: Երեկոյան ժամը 7-ին բոլոր զորքերը պիտի շարժվեն դեպի իրենց ելակետերը, որտեղից գիշերվա ժամը 2-3-ին գնալու են գրոհի: Մեր երեք բատալիոնը հարձակվելու է Դոլան-գյազի վրա, իսկ մի բատալիոնը (II) միանալու է ելիզավետպոլցիներին՝ Չոբան-

դեղեին տիրանալու համար: Զինվորների տրամադրությունը բարձր է, հաջողության հավատը՝ բավական պայծառ:

I – 30, Վեր Տորա

Գիշերվա ժամը 10-ին մենք գնացինք Դոլան-գյազի վրա. առավոտյան ժամը 5-ին այս խրոխտ ամրությունը արդեն մեր ձեռքին էր:

Թուրքերը ցերեկվա ժամը 1-ին դիմեցին հակահարձակման՝ նախապես դժոխային կրակի մատնելով ֆորտը, բայց գիծ Դանիելը բոլոր հարձակումները հետ մղեց, մենք մնացինք Դոլան-գյազի տերը:

I – 31

Ելիզավետպոլցիները մեր մի բատալիոնի հետ գիշերով պետք է հարձակվեին Չոբան-դեղեի վրա. դժբախտաբար ուշացան, լույսը բացվեց, ստիպված եղան բավական ծանր զոհերով հետ նահանջել: Անհաջող անցավ նաև այն գրոհը, որ կարինցիները և հինգերորդ ստրելոկները ձեռնարկեցին Ուզուն Ախմետի դեմ: Մեր թնդանոթները հաճախ կրակ են բացում մեզ վրա և առհասարակ սպասածից ավելի վատ են աշխատում: Թնդանոթներն ըստինքյան էլ այնքան լավը դուրս չեկան. վեց դյուլմանոցներից երեքը արդեն ճեղքվել են:

II – 1

Այսօր դիվիզիայի շտաբից հաղորդեցին, որ թուրքեստանցիք հյուսիսից առաջ են շարժվել և վերցրել են Տաֆտան ու Ղարա-Գյուլբեկ ամրությունները և, իբր թե, դիրքեր են բռնել հրգործի հովիտը իջնող լեռների հարավային լանջերի վրա: Աստված տա, որ այս լուրը ճիշտ լինի, հակառակ դեպքում մեր գործերը այստեղ այնքան էլ փայլուն չեն:

Դերբենդցիք բավական համառ կռվից հետո վերցրին Օլուխլի բարձրությունը՝ Չոբան-դեղեի հյուսիսային լեռնաթևը:

II - 2, Դուլան-գյաղ

Առավոտյան ժամը 7-ից երկու կողմից էլ սկսվեցավ թընդանոթային մենամարտը:

Ցերեկվա ժամը 1-ին մենք, դերբենդցիք և ելիզավետպոլցիք գնացինք Չոբան-դեդեի վրա, որը թեթև դիմադրությունից հետո անձնատուր եղավ — այսինքն պաշտպանները հեռացան, թնդանոթներն (40) ու զինավառությունը մեզ թողին:

II - 3, Սևիչլի

Կարելի է ասել առանց դիմադրության թուրքերը մեզ հանձնեցին նաև Սևիչլին, որը պետք է գրոհի մատներ դիվիզիան: Այս խրոխտ ամրությունից երևում է Ազիզեն, որը վերցրեց 1877 մեր գունդը: Ծխի ու մխի մեջ երևում է հրգրումը, ուր գնում ենք այժմ:

Այսպես ուրեմն, թուրքերը չպաշտպանեցին այն, որը մարդկային սովորական ուժերով անհնար էր վերցնել. ավանտյուրան՝ ռուսական թեթևամիտ ավանտյուրան, մնում է ավանտյուրա, և եթե այն բոլորը, որի մասին գրում էին մեր իշխանավորները, իրապես գոյություն ունենար, թուրքերը այդպես հիրավի ամրացրած լինեին հրգրումը, մեր գնդերից ոչինչ չէր մնա, մենք այս մերկ գոհերի հին քաղաքը կտիրեինք միայն Մախ-օղլի սարի գագաթից...

Այսպես թե այնպես թուրքական այս կենտրոնական հանգույցը քանդվեց՝ մեծ անարխիա մտցնելով թուրքական կիսաքանդ օրգանիզմի մեջ:

Երեկոյան ժամը 8-ին մենք մտանք հրգրում, որի պատմական դռների առաջ Յուդենիչը դիմավորում էր յուր հաղթական զորքերը:

II - 4-9, Էրզրում

Քաղաքի թուրք հարուստ դասակարգը հեռացել է դեպի Երզնկա, մնացել են գլխավորապես աղքատները, որ մեր ներս

գալու առաջին երկու օրը, երկյուղ կրելով կոտորածից, փակված էր տներում... Վերջերս սրանք ճիճուների պես դուրս են սողոսկում բներից, մեզ հանդիպելիս բավական անվճռականաբար ողջունում, բայց դրա հակառակ՝ խիստ վարպետորեն մտնում են անտեր մնացած տներն ու խանութները և անճար տերերի սրտացավ հոգատարությունը դեմքերին, կողոպտում են, իբրև թե իրենց ազատված ապրանքը հավաքում: Հայերից մնացել է 3-4 ընտանիք միայն, այն էլ առանց տղամարդու. 26 կին ու աղջիկ երեխա պահվել են ամերիկական հյուպատոսի մոտ, որոնց սիրով խնամում է պաստորը: Հայերին ամբողջապես քշել են դեպի արևմուտք ու Միջագետք, ճանապարհին 90-95 % կոտորել, լեցրել են գետերն ու առաջուց պատրաստած խրամատները. մի տեղ այդ դժոխային ծրագիրը գլուխ բերելուց առաջ, սկսել են առևանգել կանանց ու աղջիկներին, որոնք իրենց սպասող անարգանքից ազատվելու նպատակով, նետվում են ջուրը. թուրքերը սկսում են գետը նետվողներին հրացանազարկ անել, որ մյուսները վախենան, նրանց օրինակին չհետևեն, սակայն իզուր. գետը նետվողների մարմինները կարճ միջոցում լեռնանում են, փոխում են գետի ընթացքը: Բանից պարզվում է, որ մեծ թվով հայ աղջիկներ ու տիկիներ թուրքերը այստեղ պահում են իբրև հարձն: Շատ եմ աշխատում մեր ավելի բարձր աստիճանավոր հայազգիների միջոցով թույլտվություն ստանալու՝ խուզարկությամբ այդ դժբախտներին գերությունից ազատելու, բայց բան դուրս չի գալիս, որովհետև ուսում իշխանավորներին մեր վիճակը այնքան է հետաքրքրում, ինչպես 1910 թվի ձյունը: Ամերիկական հյուպատոսարանում ապաստանած հայուհիները սրտանց ցանկանում են գաղթել Կովկաս, թեև նրանց հյուրընկալը ցանկություն ունի նրանց Ամերիկա փոխադրելու: Գյուղերից քաղաք են բերել ցրտատար, հիվանդ թրքուհիներ. մեր դժբախտ հայրենակցուհիներին հարկադրում են նրանց համար զգեստ պատրաստել և նրանց լիովին հոգալ, որ մերոնք անում են նզովելով իրենց ճակատագիրը՝ իրենց հարազատների դահիճների, իրենց ազգի ոչնչացնող

հրեշներին ապականութիւնը հոգացող, խնամող գթության քույր դառնալ...

II - 10-14

Այս քանի օրս, ճաշերից հետո ես շրջում եմ քաղաքը, գլխավորապես թուրքերի թաղը. սպասածից շատ ավելի գեներնդունակ մարդիկ կան, որ ականա կասկածի տեղիք է տալիս: Բանից սլարզվում է, որ քաղաքում ոչ միայն մեծ քանակութեամբ ծախյալ ասկյարներ են մնացել, այլև սպաներ: Խոհանութիւնը պահանջում է նրանց անմիջապես ձերբակալել, ուղարկել թիկունքը, սակայն մերոնք արբեցած իրենց հաջողութեամբ և թուրքերի կեղծ, խաղաղ դեմքով, շարունակում են կույր ձևանալ: Պետք է մարգարե լինել՝ գուշակելու համար, որ մեր անհաջողութեան դեպքում նրանց խաղաղիք դերը խիստ կրիտիկական կլինի մեզ համար:

Թուրքերը հայերին քաղաքից հեռացնելուց հետո նրանց ամբողջ կայքը հավաքել են երկու եկեղեցու մեջ, որ ապագայում տանեն Երզնկա, սակայն մեր գալու պատճառով այդ նրանց չի հաջողվում: Դրա հակառակ մենք ենք շարունակում թուրքերի ծրագիրը, թեև յուրաքանչյուր սպա գործում է անկախ...

II - 15, Ալաշա

Գնում ենք դեպի Ալ-Ղալա՝ առաջավոր դիրքերում պահակութիւն անելու. այստեղ էլ մեծ քանակութեամբ գեների ընդունակ թուրքեր են մնացել, այնինչ մեզ քաջ հայտնի է, որ թուրքիայում գեների են կանչվել 15-55 տարեկանները. դա առանց հետին մտքի է, տեսնենք միայն ինչով կվերջանա:

II - 16, Ղարադիք

Գնդից երեք սպա են պահանջել էրզրում՝ նահանգապետի մոտ ոստիկանական ծառայութեան. հրահանգի մեջ չեչտված

է, որ այդ պաշտոնի համար հայեր չեն կարող լինել: Հայ անունը այստեղ էլ, այսքան ծանր զոհողություններից հետո, ռուս իշխանության անբարյացակամությամբ հայ մարդուն՝ յուր պարտականությունը հայրենիքի նկատմամբ սրբությամբ կատարող ռուս քաղաքացուն և՛ հալածում է, և՛ հարվածում, և՛ նվաստացնում: Գոնե որևէ դեպքում մենք մեղանչած լինեինք պետության շահերը:

— Кость казказца, оно лопнет, как пустой пузырь.

— Посмотрим чья возмет, как придут казаки ?

— Посмотрим ! Я видел лучше вас, потому, к вашему услугам.

Իհարկե, դրանով էլ այս ինցիդենտը վերջացավ, թեև ես շատ էի ցանկանում թալանորդի, պողոտախոս կազակի հետ բախտս փորձել... *квартира осталась за мною, как следовало ожидать.*

II — 19, Թեքքեր

Գիշերվա ժամը 9-ին վերադարձա Աբդուլ-Ինդա գյուղից, որտեղ ապրելիս են եղել մի քանի դժբախտ հայուհիներ, որ այժմ տեղափոխվել են Արագյուղը:

Դրանք բոլորն էլ կրոնափոխ են եղել, բայց մերոնց գյուղ մտնելուց հետո ուժով դուրս են պրծել իրենց հափշտակող ստրկացնող թուրքի հարեմից — «հայ ենք, էրմանի ենք» խոսքերով ուշադրություն են դարձրել իրենց վրա, մոտեցել են հայ զինվորներ, փշրել են նրանց գերության շղթաները:

II — 20-25

Առանձին ոչինչ, եթե հիշատակելու չլինեմ քրդական գերությունից փախած մի երիտասարդի անպաճույճ, բայց սըրտառու խոսքերը.

«Դուք չեք հավատար, կասկածով կնայեք ինձ, բայց էնա ճրագի լույսի պես պարզ, աչկաբա է, որ Հայաստան հայ չէ՛

մնացեր, զըմմեն կոտորեցին... Կարին-Երզնկա ճանապարհի վրա... մինչև 30000 ջան հայ կռաներ: Աշխատանքները լմնցավ թե չէ, ամբողջին էլ սրի քաշին: Ես երեք ընկերով ասացինք, թե մահմեդական կղառնանք, քուրդերը մեզ պահեցին. եթե երկու օր էլ ուշանայի, չփախչեի, անպատճառ կսուսնաթեին, փա՛ռք Աստծո, փա՛ռք ձեզ, որ ազատվեցա...»:

— Ուրա՛խ ես ազատությանդ,— հարցնում է մեր մելիք Մակեդոն-բեկը:

— Ուրախ եմ, խո՛ւք է, էնենց գիտեմ, թե նորից ծնվեցա, աշխարհ եկա, միայն այն տարբերությամբ, որ ձեր շնորհիվ այդ աշխարհը ազատ է. ա՛խ, եթե հերոս եկած ըլլայի՞ք՝ հայությունը ձեռքե չէր երթա: Փախածս ատեն նայեցա այն տեղերը, ուր ընկերներիս հետ միասին աշխատել էինք. աչքերս արցունքով լեցվեցան, ես կապրեմ, իսկ անոնք սառը հողի տակ են հիմիկ: Ա՛խ, ափսո՛ս ձեզ հայ նահատակ կըտորի՞նք, ափսո՛ս ձեզ, հայ ժողովուրդ, Հայաստան»:

II — 26

Կազմում են մշտական հայկական բատալիոններ զուտ հայերից. մեր գնդում երեք սպա և 437 զինվոր համաձայնություն են տվել փոխվելու այնտեղ:

II — 27-29, III — 1, 2, Թեքքեր

Այս քանի օր է, ինչ պառկած էի, որովհետև ջերմ ունեի, այն էլ բավական սաստիկ՝ 38-39° ամբողջ ժամանակ:

Մարտի մեկից երկուսի գիշերը բոլորովին ինքնաբերաբար լավ քրտնեցի, առավոտյան վեր կացա առույգ ու առողջ: Ականջներս էլ լավացան, որ հիմնավորապես ցուրտը տարել էր. բժիշկ Բախչալովը նայեց ու երկյուղ հայտնեց, որ աջ ականջիս խխուռնջը հավանորեն կթափվի, վայր կընկնի. բայց, բարեբախտաբար, ինչպես. միշտ, այս անգամ էսկուլապի այս էջը սխալվեցավ:

Այսօր, սովորականի պես, անցել եմ գինվորների բնակարանները, հետաքրքրվել նրանց կենցաղով. մսից ու հացից զատ ոչինչ չեն ստացել, այնպես որ կերակուր պատրաստելու ոչ մի հնարավորություն չկա, այնինչ օր ու գիշեր մարդիկ հանգիստ չունեն, կա՛մ դիրքերում խրամատներ են փորում, կա՛մ պահակություն անում: Յուր գինվորների ուժը ջլատելով պ. Արջը ուզում է իր իշխանավորներին զարմացնել, թե հա՛ տեսեք, որքա՛ն գործ եմ կատարել ես այս կարճ միջոցում: Հոկտեմբեր ամսից սկսած գինվորները բաղանիքի, տաք ջրի երես չեն տեսել, ազատ միջոց էլ չունեն, որ սպիտակեղենը վրաներից հանեն, միջատները թափ տան, հողմահանեն ու այնպես հագնեն, թող թե կանոնավոր լվանան կամ լվացվեն: Այդ բոլորից հետո զարմանալի է, որ անմազ պարագիտները խեղճերին հանգիստ չեն տալիս, հոգիները հանում են: Արջը այդ ուղղությամբ կարող է և պարտավոր է նրանց ընդառաջ գնալու, միջնորդություն հարուցելու, որ գունդը փոխեն, տանեն իլիջա, որտեղ հրաշալի բաղանիք կա, սակայն մատը մատին չի խփում, որովհետև վախենում է յուր նոր ստանալիք շքանշաններից մեկն ու մեկը՝ մանավանդ գեներալությունը, կորցնի... իշխանավորներին անհանգիստ չի անում, կնշանակի լավ ծառայող է, արժանավոր է, ահա գինվորականների գնահատությունն ընդհանրացած կրիտերիումը:

Աշխարհը դիրքով ուժեղներին, մեծերին է — վա՛յ, հազար վա՛յ փոքրերին, թույլերին...

III — 3-5

Նորից հիվանդացա, տաքություն ունեմ, ստամոքսս ցավում է, սակայն Բախչալովը բացորոշ ոչինչ ասել չի կարողանում. արդյոք ե՞րբ կգա Արտեմ Նիկիտիչը՝ այդ իսկական բժիշկն ու մարդը, առանց նրան մեզ՝ հայերիս համար կարծես մի բան պակասում է:

Կազմում են նոր ստրելկովայա դիվիզիա, մեր գնդից պա-

Հանջել են հինգ սպա, հին բաքվեցիք հեռանում են, գունդը դատարկանում է, կորցնում է յուր առնական դեմքը. սրտիս վրա մի բան ծանրացել, տանջում է ինձ. մթնոլորտը այնպիսին է, որ ուզում ես հեռանալ, ուր, որտեղ, և միանգամայն անտարբեր ես, միայն թե հեռանալ, փախչել այս խեղդող շրջապատից:

III - 6

Մեր կորպուսի հրամանատարը մի շրջաբերականով խնստիվ արգելում է տիրապետած ռայոններում բնակիչներից անասուն, հացահատիկներ, խոտ վերցնելը. հանցավորները ենթարկվում են մահվան պատժի էրզրումում, որովհետև թուրքերը իբրև «ազնիվ հակառակորդներ» արժանի են միայն հարգանքի: Հարց է ծագում. ի՞նչ հիման վրա խոտ ու գարի չվերցնել այն գյուղերում, որ զուտ հայկական են կամ կեսը հայկական է, չէ՞ որ դրանց տերերը զոհ են գնացել «ազնիվ» թուրքերի վայրագությանը, և ի՞նչ բարոյական օրենքով նրանց թողած բարիքի համար մենք պիտի վճարենք նրանց կողոպտող հարևան թուրքերին: Հետո պարոն Կալետինը «ազնիվ հակառակորդ» է անվանում այն թուրքերին, որոնք անլուր տանջանքների են ենթարկում մեր վիրավոր զինվորներին ու սպաներին, սպանում, կողոպտում են նրանց թուրք սպաների աչքի առաջ: Այո՛, եթե պատմությունը պիտի գրվի կալետինների տված տեղեկություններով, անսիրտ, անհոգի, ստոր ու վայրագ թուրքերը դուրս կգան «ազնիվ հակառակորդներ». կալետինները մոռանում են, որ եթե իրենք այսօր անուն են հանել Կովկասյան բանակում, պատվի, փառքի են արժանացել, սպիտակ խաչերով իրենց փտած կուրծքն են զարդարել, այդ միմիայն շնորհիվ այն անանուն հերոսների է, որոնցից շատերին այնքան վատսիրտ ցածրագությամբ զարչելի ինկվիզիցիայի են ենթարկել իրենց փառաբանած «ազնիվ հակառակորդ» թուրքերը: Եթե կենդանի մնացածներս հնարավորություն, ազատություն չունենք հրապարակավ մեր հանդի-

մանուկության խոսքը ուղղելու կալեփոխներին՝ նրանց այս յուրիմն սրբապղծության, թրքամետության համար, քաղցր է հավատալ, որ թրքական զազիր չարագործության զոհ մեր ընկերների ուրվականները կշտամբում, նզովում են այդ տեսակ կարճահուշ, ապերախտ իշխանավորների՝ անունը... Չմոռանանք, որ այսօր այդ անուններն արդեն կեղտոտվել են կողոպուտի տիղմով: Գերմանական հյուպատոսարանը թալանել են Կովկասյան բանակի սանիտար-բժիշկ , ինքը՝ Կալեփոնը, Ռադկոն, գեներալ Լաստոչկինը և ընկերությունը: Իսկ Կարինի ուրիշ տներից հավաքած գորգերն ու կարպետները հակերով արդեն ուղարկել են տուն և միայն այսօր, իրենց բեռը բռնելուց հետո, պաշտոնական թղթով պատժելու տալ նմանօրինակ զինվորականներին (...) և մահով են սպառնում հանցավորներին... Դա էլ բնորոշ է ռուս մարդու համար...

ԳԱԹ, Վ. Տեր-Առաքելյանի ֆոնդ,
թիվ 17^ա (ձեռագիր, սկզբից և վերջից թերի)

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1919 թվականի հուլիսին ես մեկնեցի Կարս՝ որպես բերդի շտաբի պետի պաշտոնակատար: Այրված ու ավերված քաղաքը տխուր տպավորություն էր թողնում: Ասում էին, որ նրա բնակիչները նապոլեոնյան դարաշրջանի մոսկվացիների օրինակով կրակի են մատնել իրենց սեփական տները, որպեսզի թուրքերին միայն ավերակներ մնային: Արդեն իրիկնանում էր: Կեղտոտ, ամայի փողոցներում մեռյալ լուռություն էր տիրում: Ալեքսանդրովյան պողոտայի ծայրին՝ Կարաչայ գետի ափին, հեռվից նկատեցի զինվորական համազգեստով երկու կերպարանք: Մոտենալով նրանց՝ ես ճանաչեցի գեներալներ Դանիել-Բեկ Փիրումովին և Արտեմ Գրիգորի Հովսեփյանին: Առաջինը բերդի պարետն էր և Կարսի զորախմբի հրամանատարը, իսկ երկրորդը՝ II հետևակային բրիգադայի հրամանատարը:

Փիրումովի հետ ես երկու տարուց ավել ծառայել եմ կովկասյան ճակատում՝ Բաքվի N 153 հետևակային գնդում և ճանաչում եմ նրան որպես քաջ մարտական սպայի, սակայն սահմանափակ աշխարհայացքով, առանց մտքի բարձր թռիչքի և մեծ նախաձեռնություն, ինքնահավանության որոշ հակումներով:

Վերջին հանգամանքը և հատկապես բարձրագույն դեկավարություն ղեկավարողների հանդեպ Փիրումովի խմբապետական վերաբերմունքը՝ նրա նկատմամբ կենտրոնական իշխանության անմիջական հսկողությունից հեռու գտնվելու պայմաններում, ինձ՝ նրա ուղղակի ենթակային, տազնապ էին ներշնչում: Ավելորդ է եմ համարում նշել, որ Փիրումովը գոհ էր իր Կարս նշանակումից, նա երազում էր ավելին՝ մայրաքաղաքում, թեև իր ընդունակություններով, լավագույն դեպքում կարող էր հավակնել միայն գնդի հրամանատարի պաշտոնին, ոչ ավելի: Ծառայությանը նա անփույթ էր վերաբերում, քանի որ զբաղված էր իր անձնական կյանքով, և պետական, հասարակական-քաղաքական հարցերը նրան քիչ էին հետաքրքրում:

Հովսեփյանի հետ ծանոթացել եմ 1915 թվականին Երևանում, երբ արևմտյան ճակատից տեղափոխվում էի կովկասյան ճակատ: Այն ժամանակ նա ինձ վրա թողեց խելացի, կատարող սպայի, այդ օրերին մեծ աղետ ապրած իր ժողովրդի համար ողջ հոգով տառապող, հոգատար հրամանատարի տպավորություն: Նրա մասին իմ այս կարծիքը պահպանվեց մինչև մեր համատեղ ծառայության ավարտը Կարսում, ուր ես նրան ճանաչեցի նաև այլ կողմերից: Հովսեփյանը տառապում էր «մեծ զորավար» լինելու մեծամտությամբ, թեև մարտական իրավիճակում անսահման նյարդայնություն էր ցուցաբերում, կորցնում էր հոգևւ ամրությունը և հեշտությամբ խուճապի էր մատնվում՝ իր տրամադրությամբ վարակելով շրջապատող ենթականերին: Բացի այդ նա գերծ էր խորամանկությունից և խառնակչությունից:

Երրորդ կենտրոնական դեմքը, որի հետ ես առաջին անգամ

Հանդիպեցի Կարսում և հետագայում շփվեցի ծառայության բերումով, Կարսի նահանգապետ Կորգանովն էր։ Ունենալով վարժ միտք և զուրկ չլինելով խորամանկությունից՝ նա կարող էր պետության փայլուն վարչապետ լինել՝ լավ կազմակերպված ապարատով։ Բայց դաշնակցական Հայաստանում, առանց դեկ ու անիվ կառավարության պայմաններում, նույնիսկ հսկայական ծառայողական փորձը չօգնեց նրան նահանգում ստեղծել միասնական գործող վարչական մեխանիզմ և ղեկավարման սանձերը վերցնել իր ձեռքը։ Այս պատճառով Կորգանովը, ջանադրությամբ կատարելով իր պարտականությունները, փնտրում էր իր գործի կարգավորմանը խանգարող մեղավորներ և գտավ այդպիսիք՝ ի դեմս զեներալների Փիրումովի և Հովսեփյանի։

Վերջիններս սովոր էին վերից նայել քաղաքացիական իշխանության ներկայացուցչին և, նահանգապետին խոչընդոտ համարելով իրենց ճանապարհին, պատասխանում էին նրան նույն կերպ։

Նախկին Կարսի մարզի ճակատագիրը կերտող այս երեք անձանց փոխհարաբերություններում անխուսափելի էին թշնամությունն ու մշտական գոտությունները, ինչը չէր կարող չանդրադառնալ Կարսում տիրող ընդհանուր իրավիճակի վրա։

«Ճակատագիր կերտողների» մշտական հաստիքային ցուցակի համալրման համար անհրաժեշտ է հիշատակել նաև քաղաքագլուխ Նոխրաթյանին և դաշնակցություն կուսակցության տեղական կոմիտեի նախագահ դոկտոր Ղազանչյանին։

Նոխրաթյանը՝ փափկասիրտ մի ծերուկ, բարեսիրտ լավկան, քաջածանոթ բնակչության կենցաղին, բարքերին և ցավերին, գտնվում էր մոլեռանդ դաշնակցական, ոչնչից չխորշող Ղազանչյանի ազդեցության տակ։

Ահա ընդհանուր բնութագիրը այն անձանց, ում վստահված էր Կարսի նահանգի իշխանությունը, և որոնց հետ ես պետք է աշխատեի մի երկրում, որն այնքան կարիք ուներ

քաղաքացիական և զինվորական հիերարխիայի բոլոր օղակների համերաշխ համագործակցութեան:

Սկզբում ամեն ինչ համեմատաբար նորմալ էր թվում: Սակայն, քաղաքում հայտնված խմբապետները շուտով ի հայտ բերին իրենց խռովարար գոյութիւնը՝ քաղաքային այգում կազմակերպելով արյունալի դերձ և մարտահրավեր նետելով իշխանավորներին: Անհրաժեշտ էր անսահման չարիքը խեղդել սաղմնային վիճակում: Քաղաքացիական և զինվորական իշխանութիւնների ներկայացուցիչները միավորվեցին խմբապետութեան դեմ պայքարում՝ դրա մեջ տեսնելով վտանգավոր թշնամու: Նույն օրը բոլոր խմբապետները ձերբակալվեցին ու աքսորվեցին քաղաքից՝ Երևանում նստող կենտրոնական կառավարութեան այն ծանուցումով, որ Կարսում և ողջ նահանգում խմբապետութիւնը հայտարարվել է օրենքից դուրս, և պայքարը նրա դեմ կլինի անողոք: Այս սպառնալիքն ունեցավ իր դրական ազդեցութիւնը շատ կարճ ժամանակ: Իր բրիգադան՝ Կարսում կազմավորելու համար, IV հետևակային բրիգադայի հրամանատար, ծեր խմբապետ Սեպուհի հայտնվելով, մթնոլորտը անմիջապէս թանձրացավ և ժամ առ ժամ դարձավ անտանելի:

Սեպուհը ոչ միայն չգիտեր իր նոր պաշտոնի կանոններն ու իրավունքները, այլև չէր ճանաչում դրանք՝ ուժը համարելով ամեն իրավունքից բարձր, եթե դա նրան պետք էր, նա հանդգնորեն խուժում էր գեներալների և նահանգապետի իրավասութեան շրջանակները և անպատկառորեն ոտնահարում նրանց իրավունքները: Փիրումովը, Հովսեփյանը և Կորգանովը փորձում էին ստեղծել միասնական ճակատ Սեպուհի դեմ, բայց զգալով նրա թիկունքին դաշնակցական կուսակցութիւնը և կանխազգալով իրենց համար բացասական ելք՝ հրաժարվեցին նրա դեմ ռեալ պայքարից: Իսկ Կորգանովը, ներքուստ չմարսելով Սեպուհի գոյութիւնը, նրա հետ բարեկամական քաղաքականութիւն հաստատեց՝ հարուցելով գեներալների դժգոհութիւնը: Վերջիններս ռմբակոծեցին Երևանը հեռագրերով և գաղտնի ծրարներով՝ ուղղելով իրենց

գենքի սուր կողմը նաև Կորգանովին: Նահանգապետը, որ
չէր զիջում նրանց և լայլ էր տիրապետում գրչին, այնպես
մշակեց նրանց, որ հասան կատաղության: Այսպես, օր օրի
խորանում էր նրանց միջև անդունդը, և անձնական շահերը,
անձնական վերաբերմունքն ու վիրավորանքը ավելի ու ավե-
լի հետ էին մղում պետության և ընդհանուր գործի շահերը:

Ուզում եմ նշել, որ նահանգապետ Կորգանովին հակա-
դրելով երկու գեներալներին, ես բոլորովին էլ չեմ ցանկա-
նում ընդգծել նրանց միասնականությունն ու համերաշխու-
թյունը: Փիրումովը ներքուստ չէր սիրում Հովսեփյանին՝ զո-
րանոցներում նրա գնահատվածության պատճառով և դժգոհ
էր այն բանից, որ հաճախ, անտեսելով իրեն՝ Կարսի նահան-
գային բանակի փաստացի հրամանատարին, կապի մեջ էր
հրամանատարության և ընդհանրապես Երևանի հետ: Հով-
սեփյանն էլ բարձր կարծիք չուներ Փիրումովի մասին, նա
գտնում էր, որ բերդի պարետի պաշտոնը կարելի է միացնել
բրիգադայի հրամանատարի պաշտոնին և Փիրումովին թի-
կունքից անվանում էր «մեր քուրդը»:

Երեք կետաձկների այս պայքարում Նոխրաթյանն ու Ղա-
զանչյանը երկակի քաղաքականություն էին վարում, ընդ ո-
րում, փաստեր էին ուղարկում Երևան այս կամ այն տեսքով՝
եղնելով իրենց անձնական համակրանքից կամ հակակրան-
քից:

Այսպիսի իրավիճակում խոսք լինել չէր կարող ժողովրդի
նկատմամբ հոգածության մասին, հանուն որի բոլորն իրենց
կոտորում էին միայն խոսքով, խոսք չէր կարող լինել նաև ի-
րավունքի և օրինականության հարգանքի մասին, որը գո-
յություն ուներ միայն թղթի վրա:

Գզվուտոցը Կարսում չէր կարող պարփակվել բերդի պա-
տերի ներսում և զարտուղի ճանապարհով հասել էր Ծայրա-
մասերը, ուր զինվորական ու քաղաքական աղմինխատրա-
ցիայի հակամարտությանը զուգահեռ զարգանում էին կա-
մայականություններն ու անօրինականությունը խաղաղ
բնակչության հանդեպ՝ հատկապես մահմեդականների: Վեր-

ջիններս, դիմանալով ամեն բռնության խմբապետների և նույնիսկ զորքերի կողմից, անվստահությամբ էին վերաբերում դաշնակցական կառավարությանը, իրենց մեջ վխտացող թուրք էմիսարների և մուսաֆաթսկան գործակալների սադրանքով հրահրված, չէին ճանաչում երկրում գոյութուն ունեցող իշխանությունը և իրենց հանդուգն էին պահում այնտեղ, որտեղ իրենց ուժեղ էին զգում: Որոշ տեղերում մահմեդականները ոչ միայն չէին վճարում որևէ հարկ և չէին ներդնում աշխատանքային պարհակ, այլ, նույնիսկ, դուրս էին վաճառում իրենց գյուղերից պետական ապարատի ներկայացուցիչներին:

Գործերի այսպիսի վիճակը Նրեանում համարում էին անհանդուրժելի, այնտեղից ուղարկում էին խիստ դիրեկտիվներ՝ «խռովարար թաթարներին» հրով ու սրով սանձահարելու մասին: Իսկապես, հուլիսի 1-ին ու սուրբ արտաքին ու ներքին բազում ճակատներով անընդհատ պայքար մղող դաշնակցական իշխանության սիրելի զենքն էր:

Այստեղ անհրաժեշտ է ընդհանուր գծերով պատկերել դաշնակցական բանակի կերպարը: Նրա հրամանատարական կազմը համալրված էր ցարական բանակի նախկին սպաներով, ուր իմպերիալիստական պատերազմի ընթացքում հավաքվել էր ամեն տեսակ խաժամուժ: Այդ մարդիկ, մեծ մասամբ առանց որևէ որոշակի սկզբունքների անցնելով ազգային գործամասեր, բերում էին իրենց հետ մեծապետական ուսական բանակի վատագույն տրադիցիաները: Հեղափոխությունը նրանց համար դատարկ բառ էր, այն նրանց ոչինչ էլ սովորեցրել, հակառակը, հարազատ բանակում նրանց անմիջապես հրամանատարական բարձունքներ էր ապահովել, որտեղից նրանք, սեփական անձի մեծության գիտակցումով, զինվորներին նայում էին որպես անասունների՝ անտեսելով նրանց անձը և ազգային զգացմունքները: Շատ հաճախ սպան, զինվորին դիմելիս, բղավում էր. «Հե՛յ դու, չինացու մուլթ, արի՛ ալստեղ»: Ընդ որում, նա կարող էր նաև շառաչուն հարված հասցնել այդ «չինացու մուլթին», ծեծն

ուղեկցելով երեք հարկանի հայհոյանքով: Նման իրադրու-
թյան մեջ խոսք լինել էէր կարող զինվորների հարգանքի ու
սիրո մասին իրենց ղեկավարության հանդեպ, ինչպես նաև
վերջիններիս հեղինակության մասին: Խոսք էէր կարող լինել
նաև «ազատ, անկախ Հայաստանի I զինվոր պաշտպանների»
մասին, քանի որ նրանց ղեկավար սպաները բարձրաձայն ե-
րազուժ էին ցարական ռեժիմի վերականգնման մասին, որը
արագ կլիկվիդացներ բազմաքանակ ռազմաճակատները, վե-
րադարձնելով սպայությանը նախկին պարապ կենսաձևը:
Այսպես, Կակիզմանում՝ գնդային տոնի ժամանակ, գնդի
հրամանատարը առաջինը բարձրացրել է «երկրի օրինական
տերերի» առողջության կենացը և մաղթել է նրանց արագ
վերադարձ: Դժվար էէ պատկերացնել, թե ինչ են զգացել այդ
պահին «անկախ Հայաստանի զինվոր-պաշտպանները»: Զին-
վորների մեջ կուլտուրական աշխատանքի հիշատակում իսկ
չկար: Լավ էէր դրված նաև զորքի նյութական վիճակի հար-
ցը: Զորանոցները կամ բոլորովին չէին սարքավորված, կամ
էլ շատ վատ էին սարքավորված: Զկային համազգեստներ,
կոշիկներ: Սնունդը սղռ էր, չնչին աշխատավարձը և զինա-
պարտների ընտանիքների կառավարական նպաստները տըր-
վում էին մեծ ուշացումով կամ, երբեմն, բոլորովին չէին տըր-
վում: Այդ պատճառով զարմանալի էէ, որ այդքան շատացել
էր դասակարգությունը, որի դեմ կառավարությունը էէր կարո-
ղանում պայքարել: Վերը շարադրված պատճառներով զորա-
նոցներում մարտունակությունն ու զինվորական կարգապա-
հությունը կտրուկ ընկել էր, չնայած այն բանին, որ ռուսա-
կան բանակում հայ զինվորն իր անձնական հատկություննե-
րով համարվում էր լավագույններից մեկը: Կարգապահու-
թյունը բարձրացնելուն վերաբերող բարձրագույն հրամանա-
տարական կազմի հրամանները հնչում էին որպես ծիծաղելի
սթափձայն ընդհանուր գինարբուքի մեջ:

Սակայն այս ամենը էէր խանգարում դաշնակ կառավա-
րությունը կազմակերպել խնջույք՝ ժանտախտի պահին, այ-
սինքն՝ սալոն-վագոններով հանդիսավոր ուղևորություն

կազմակերպել դեպի գավառները, ուր տեղական իշխանությունները դիմավորում էին նրանց մեծարանքով, արքայական հյուրասիրությամբ և կաշվից դուրս էին գալիս, որպեսզի ցույց տային, որ իրենց տիրույթներում երկնային դրախտ է ծաղկում:

Այսպես, երբ պրեմիեր մինիստր խատիսովը պատրաստվում էր մեկնել Կարս, նահանգապետը կարգադրեց Կիզիլ-Չախչախ տեղամասի պետին դիմավորել նրան երաժշտությամբ և երգերով, կայարան քշելով շրջակա գյուղերի երկսեռ բնակչությանը՝ տոնական հագուստներով և ամեն միջոց ձեռք առնել, որ բողոքավորներ չլինեն: Ստանալով այսպիսի հրաման, տեղամասի պետ Տեր-Հովհաննեսովը տեղեկացնում է նահանգապետին, որ նրա կարգադրությունը կատարել չի կարող, քանի որ իր տեղամասի թաթարները չեն ուզում տեսնել պրեմիերին, իսկ հայերը չեն կարող զուգվել, որովհետև զուգվելու բան չունեն, երաժշտություն չի լինի, քանի որ Կիզիլ-Չախչախի միակ երաժիշտները մահացել են փախուստի ժամանակ, հնարավորություն չկա կայարանը հարգարել ծաղիկներով և գորգերով, քանի որ ո՛չ ծաղիկներ կան, ո՛չ գորգեր, բողոքավորների բերանը փակել չի կարող, որովհետև բնակիչները նման առիթների են սպասում, որ իրենց կարիքները հայտնեն պետության բարձր պաշտոնյաներին և այլն: Նահանգապետը կանչում է իր մոտ Տեր-Հովհաննեսովին և պնդում իր հրամանի կատարումը՝ սպառնալով, հակառակ դեպքում հանել նրան պաշտոնից:

Այսպես էին կարգավորվում գործերը դաշնակցական Հայաստանում, այդ պատճառով էլ զարմանալի չէ, որ չքեղ ճաշկերույթից հետո խատիսովը հայտարարեց. «Եթե երկիրն, իսկապես, սովի մատնված լիներ, ինձ այսպիսի ճաշով չէին կերակրի...»:

Իսկ երկիրը ոչ միայն սովահար էր, այլև սովամահ էր լինում՝ բզկտված ամենաթողության և ընդհանուր ավերածություն քառսում, որը, չնայած զանազան կարգի ու կատեգորիայի խմբապետների զենքի շաչյունին, ավելի ու ավելի

լայն բացելով իր երախը, պատրաստվում էր կուլ տալ դաշնակցական իրավակարգը:

Այստեղ անհրաժեշտ է նշել մի հանգամանք. դաշնակից տերությունների ներկայացուցիչները, յուրաքանչյուր պատեհ և անպատեհ պահերի, բացահայտորեն զգացնել էին տալիս Հայաստանի կառավարիչներին, որ հույս չդնեն իրենց ռեալ օգնությանը՝ հարևանների հետ վիճելի հարցերի կարգավորման և երկրի ներսում նորմալ պայմաններ ստեղծելու գործում:

Դաշնակները, չգիտես թե ինչու, հաշվի չէին նստում նման հայտարարությունների հետ և, կարծես իրենց թիկունքում զգալով դաշնակիցների հզոր բանակը, գերադասում էին կոպիտ ուժը ամեն տեսակ դիվանագիտությունից՝ անտեսելով իրենց երկրի ռեալ հնարավորությունները:

Որպես օրինակ հիշեմ հյուսիսամերիկյան գեներալ Հարբորթի այցը. 1919 թվականի ամառվա վերջին, ավտոմեքենայով ողջ Անատոլիայի, էրզրումի ու Սարիղամիշի միջով, նա ժամանեց դաշնակից Հայաստան: Նրան դիմավորելու համար Երևանից հատուկ պատգամավորություն եկավ զինվորական մինիստր, գեներալ Արարատովի գլխավորությամբ:

Ի դեպ, մի քանի խոսք վերջինիս մասին, ում հետ ես առաջին անգամ ծանոթացա Կարս կատարած հենց այս այցի ժամանակ: Ծառայության բերումով ես զեկուցեցի նրան Կարսի նահանգի մեր գործերի մասին և տհաճորեն ապշած էի մի մարդու մտածելակերպով, որին վստահված էր բանակի կազմակերպումը և ողջ երկրի ռազմական պաշտպանությունը: Գեներալ Արարատովի մտահորիզոնը դուրս չէր գալիս ներքին ծառայողական կանոնադրության նեղ շրջանակներից: Այստեղ ավելորդ է խոսել կադրային սպայի ընդհանուր աշխարհայացքի մասին, որը կադետական կորպուսն ավարտելուց հետո, սեփական խոստովանությամբ, բացի «ինվալիտ» թերթից, ոչ մի թերթ կամ գիրք չէր կարդացել: Ես ոչ մի կասկած չունեմ, որ դաշնակները այդքան պատասխանատու պոստում նրան հանդուրժում էին այն պատճառով, որ նա

իրբւե լալ զինչոր, կուրորեն ու ազնվորեն կատարում էր իր տերերի հրամանները: Երևում էր, որ Արարատովը չէր զգում իր աննախանձելի վիճակը, քանի որ նա մանկամիտ երանության մեջ էր «Հայաստանի Հանրապետութեան զինվորական մինիստրի» դերում և սեփական արժանապատիւթյան գիտակցումով եկել էր դիմավորելու անդրօվկիանոսյան հզոր տերութեան իր կոլեգային: Սակայն, այդ կոլեգան առանձնապես հաշվի չէր նստում փոքր Հայաստանի բարձր պաշտոնյաների արժանապատիւթյան հետ: Մեզ մոտ հանդիսավոր ճաշկերույթին, որի ժամանակ ես թամադա էի ընտրվել, ակնդետ հետևում էի հայրենական և արտասահմանյան հյուրերի յուրաքանչյուր շարժմանն ու խոսքին. առաջիններն իրենց պահում էին ստրկամիտ հաճկատարութեամբ, իսկ երկրորդները՝ ներողամտորեն բարեկիրթ: Գեներալ, Հարբորթը շնորհակալութիւն հայտնելով ընդունելութեան համար, ասաց մասնավորապես հետևյալը. «Դարավոր ստրկութիւնից հետո Հայաստանն այսօր ազատութիւն է ստացել դաշնակիցների գթասրտութեան շնորհիւ: Դուք պետք է գործով ապացուցեք, որ արժանի եք ազատութեան և ամեն ջանք ներդնեք, որպեսզի մտնեք քաղաքակիրթ ազգերի ընտանիքը: Դաշնակիցները պառկած վիճակից ձեզ ոտքի են կանգնեցրել, հիմա դուք պետք է ինքնուրույն քայլեք՝ առանց կողմնակի օգնութեան: Կարիք չկա հույսը դնել ուրիշների վրա, ձեր ժողովրդի ճակատագիրը ձեր սեփական ձեռքերում է: Ի դեմս երիտասարդ թամադայի խմում եմ հանուն հայ ժողովրդի և ձեր բանակի: Այն պատվով կկատարի իր պարտքը հայրենիքի նկատմամբ, եթե նրա շարքերում լինեն գոնե մի քանի այսպիսի հրամանատարներ»:

Գեներալ Հարբորթի իմ հասցեին ասված գովասանական խոսքերը դուր չեկան ոմանց՝ հատկապես գեներալ Փիրումովին, որի հետևանքով ծանոթացա նրա նեղացկոտութեանն ու քինախնդրութեանը: Բայց ամերիկացի գեներալի մարգարեութիւնը չիրականացավ, և ոչ այն պատճառով, որ բանակում չկային մի քանի ազնիւ, խղճմտանքով աշխատող և ժո-

դովրդի համար հոգով ցավացող հրամանատարներ, ո՛չ, այլ որովհետև, չնայած մի քանի անձանց նախազգուշական խոսքերին, դաշնակները չկարողացան պայքարել իրենց շարքերում այն օպրիչնիկության դեմ, որը բացառում էր ամեն տեսակ օրինականություն ոչ միայն տեղերում, այլև տերության կենտրոնում:

Առաջին պոռթկումը եղավ Զարուշատի շրջանում՝ մահմեդականների և քաղաքացիական ադմինիստրացիայի միջև ծագած թյուրիմացությունների հետևանքով: Նահանգապետի պնդմամբ և Երևանի օրհնությամբ 1919 թվականի վերջին դեպի Զարուշատ ձգվեցին բավականաչափ ջոկատներ՝ հեծյալ միլիցիայով և հրետանիով համալրված: «Ապստամբությունը» ճնշվեց թնդանոթային արկերի կարկուտով. թալանված բնակիչները անօթեան մնացին, բայց շրջանը չխաղաղվեց:

Այս պատժիչ արշավի միակ ռեալ հետևանքն այն էր, որ զորքերը և միլիցիան հաշտվեցին հանրապետության խաղաղ բնակչությանը առաջին իսկ առիթով օրինականացված թալանելու մտքին: Թալանի հարմար պատճառի բացակայության դեպքում, դժվար չէր նման բան հրահրել: Կանգնած լինելով այդքան սայթաքուն մակերեսի վրա՝ նրանք հետագայում բռնությունը սիստեմ դարձրին, որի դեմ չէր խանգարի պայքարել ադմինիստրատիվ միջոցներով, մանավանդ, որ զանազան խմբեր և խմբապետներ անչափ հարըստացան «թալանի» միջոցով, և նրանց համար ամեն ինչ հարթ էր ընթանում:

Զարուշատից հետո, 1920 թվականի սկզբին շարժվեցին Շահրիարի թաթարները, որ հաստատված էին նախկինում ռուսական Օդինցովո գյուղում, որտեղից վռնդել էին տեղամասի պետին միլիցիայի հետ: Այնպես պատահեց, որ հենց այդ ժամանակ Շահրիարից ոչ հեռու՝ Կարսի խճուղու վրա, սպանվել էին երկու հայ, որ արաբաներով գնում էին հարևան գյուղը: Սրանից հետո շահրիարցիները պահանջեցին վերացնել Կարա-չայի երկաթուղային կամրջի ժամապահին:

Իշխանությունը վարկաբեկվել էր, այդ պատճառով, այս անգամ նահանգապետի և գեներալների պնդմամբ, Երևանը հրաման արձակեց «լիտիացած» ներքին թշնամու հետ անողոք հաշվհարդար տեսնել: Այդ ժամանակ ես վերադառնում էի Թիֆլիսից՝ արձակուրդից: Կիզիլ-Չախչախ կայարանում տեղամասի պետը և բնակիչներին զինվորական արվեստ ուսուցանող պորուչիկ-հրահանգիչը ինձ գեկուցեցին, որ թաթարները թույլ չեն տալիս, որ գնացքն անցնի Օդինցովոյով, այդ պատճառով կապիտան Մուսայելյանի զրահագնացքը առանց մազուլթի կանգնած է Բաշկադիբլյար կայարանում և չի կարողանում շարժվել ո՛չ առաջ, ո՛չ ետ: Ես հրամայեցի շոգեքարչին կցել երկու ցիստերն մազուլթ և, կանգնելով մեքենավարի կողքին, առանց որևէ պահակախմբի շարժվեցինք Կարսի կողմը: Կարա-չայի կամրջին մոտենալիս, մոտ 50 զինված թաթար կանգնեցրին շոգեքարչը և նրանցից մեկը՝ թուրք ասկյարի համազգեստով, պահանջեց ետ վերադառնալ: Ես ամենախաղաղ տոնով հորդորեցի՝ բացատրել այդքան հանդուգն պահանջի շարժառիթները: Համազգեստով թաթարը հայտարարեց, որ այդպիսին է բոլոր համազյուզացիների ցանկությունը: Դրան ես պատասխանեցի. «Այս փոքրիկ գնացքը պետք է առաջ գնա և կգնա: Այլապես մենք կհայտնվենք պատերազմող կողմերի վիճակում, և Բաշկադիբլյարում ու Ալեքսանդրում կենտրոնացված զորքերը բոլոր կողմերից կհարձակվեն և կոչնչացնեն ձեզ: Ես արյունահեղության կողմնակից չեմ և առաջարկում եմ ձեզ՝ ընտրել ձեր միջից հինգ մարդ, որոնք ինձ հետ կմեկնեն Կարս՝ բանակցությունների: Ես համոզված եմ, որ իմ աջակցությամբ ձեր բոլոր օրինական պահանջները կբավարարվեն»: Իմ խոսքերը և հատկապես իմ տոնը ազդեցին թաթարների վրա, և նրանք քաշվեցին մի կողմ՝ խորհրդակցելու: Տասնհինգ ընդհանուր հինգ լիազորվածներ, այդ թվում ալեքսանդրի փախստական մի ամրակազմ ծերուկ, շոգեքարչի հարթակին մեկնում էին Կարս: Ճանապարհին նրանք համոզվեցին, որ Բաշկադիբլյարում շատ զորք կար հավաքված: Կարսում կարճատև բանակ-

ցություններէից հետո մենք եկանք հետեյալ համաձայնութեան.

1. Օդինցովոյի և շրջակա գյուղերի թաթարները ընդունում են Հայաստանի առկա իրավակարգը:

2. Թաթարները 3 օրվա ընթացքում հանձնում են մեզ 1200 հրացան և յուրաքանչյուրի հետ 300-ական փամփուշտ:

3. Մենք տեղամասի պետ ենք նշանակում թաթարի և միլիցիայի 50 %-ը ընտրում ենք թաթարներից:

4. Մենք Օդինցովոյում բացում ենք կոոպերատիվ կրպակ և մատակարարում ենք մահմեդական բնակչութեանը արդիւնաբերական ապրանքներ (օճառ, շաքար, թեյ, պալտ, մեխ և նալթ):

Ձեռքի հանձնումը պետք է կատարվեր զրահագնացքում իմ ներկայութեամբ:

Նշանակված օրը, վաղ առավոտյան զրահագնացքը մոտեցավ Օդինցովոյին և կանգնեց կամրջին: Մեր աչքերի առջև բացվեց ահաւոր մի տեսարան՝ մարդկանց, անասունների, կահկարասի բարձած արաբանների շարանները, հասնելով ու անցնելով մեկմեկու, ինչպես սև ժապավեն ձյունի ճերմակ սավանի վրա, ձգվում էին դեպի նախկին ռուսական Բլազոգատովո գյուղը՝ օդը լցնելով ճիչերով, լացով և անեծքի աղաղակներով:

Ես դուրս եկա առջևի բաց հարթակը, ուր դրված էր երեք դյուլմանոց թնդանոթը և դիմելով ոչխարներին քշող երիտասարդ թաթարին, հարցրի.

— Ու՞ր եք գնում, ինչու՞ եք կորստյան մատնում ձեր երեսխաններին:

Պատասխանի փոխարեն նա ուսից իջեցրեց հրացանը և փողն ուղղեց ինձ վրա: Կողքով գնացող կինը հրեց նրա ձեռքը. նա հրացանը իջեցնելով ոտքերի մօտ՝ հայհոյեց ինձ: Այս տեսարանը դիտող կապիտան Մուսայելյանը բղավելով դիմեց ինձ.

— Հրամայեք՝ կրակ բացել:

— Հարկավոր է: Վերադառնա՛նք:

Այդ պահին ինձ մոտեցավ ալեքսանդրի փախստական ամրակազմ ծերունին և լացակումած ձայնով ասաց.

— Ների՛ր, աղա՛, որ ամեն ինչ ստացվեց ոչ այնպես, ինչպես պայմանավորվել էինք: Ալլահը գիտի, որ մենք մեղավոր չենք, մեզ ստիպեցին այս քայլն անել այն մի քանի ասկյարները, որ մնացել էին մեզ մոտ թուրքերի հեռանալուց հետո և կապ էին պահպանում թուրք սահմանապահ սպաների հետ: Ների՛ր:

Եվ նա ձին քշեց առաջ, իսկ մենք ձեռնունայն վերադարձանք:

Մի օր անց մեր թնդանոթները Բլագոդատովոյից և շրջակա գյուղերից դուրս քշեցին թաթարներին, իսկ տուժածների շարժական և անշարժ ունեցվածքը համարյա լրիվ թալանվեց: Շահրիարցիները ապաստան գտան լեռնալանջերին ընկած Աղբաբի գյուղերում: Իշխանության հանդեպ նրանց ատելութունը կրկնապատկվեց և բնականաբար փոխանցվեց դավանակիցներին, որոնց մոտ նրանք ապաստան էին գտել:

Հասարակական կարծիքը վրդովված էր Զարուշատի և Շահրիարի դեպքերից, որոնք չարդարացրին դրանց հեղինակների սպասելիքները: Այս նպատակով նահանգապետը Նախիջևանի բեկերից ոմն Սուլթանովի տեղամասի պետ նշանակեց Աղբաբում, ուր թաթարների խլրտումներն ավելի էին ուժեղացել: Սուլթանովը յուրացրեց իրեն տրված 50000 ռուբլին և փախավ: Մի խարդախ մարդու դավաճանության այդ եզակի փաստը գնահատվեց որպես Աղբաբում փաստացի գոյություն չունեցող իշխանության նկատմամբ մահմեդականների ընդհանուր տրամադրվածութունը բնութագրող ցուցանիշ: Խաղաղ քաղաքականության փորձը պայթեց օճառի պղպջակի նման: Մտածում էին նոր ռեպրեսիաների մասին: Բայց անսպասելիորեն կատարվեց մի դեպք. ծառայողական գործերով ես եղա Ալեքսանդրում, ուր ինձ մոտեցավ տեղի քաղաքացի Վ. Յա. Ստեփանյանը, որը շատ գնահատված էր Աղբաբի թաթարների մոտ և, սրտանց խոսելով երկրի կառավարման գործերում դաշնակ կառավարիչների կարճատևության

մասին, առաջարկեց իր ծառայութիւնները՝ Աղբաբի հետ հարաբերութիւնները կարգավորելու գործում: Զրույցի ընթացքում պարզվեց, որ Աղբաբը գրավելու համար պետք է նվաճել նրա փաստացի տիրակալ՝ ոմն Մահմեդ աղայի, որ հույս է ներշնչում այդ իմաստով և ցանկանում է օրինականացնել անսահմանափակ և հարգված տիրակալի իր դիրքը Աղբաբի մահմեդականների մոտ: Ինձ լավ ճանաչելով՝ Ստեփանյանն առաջարկեց համատեղ աշխատել այդ ուղղութիւնում: Ես տվի իմ համաձայնութիւնը և կապվելով ներքին գործերի մինիստր Մանասյանի հետ՝ շարադրեցի նրան գործի էութիւնը և խնդրեցի բանակցութիւնների իրավունք՝ կոնֆլիկտի խաղաղ լուծման և թաթարների արդար պահանջների բավարարման շրջանակներում: Մանասյանը հոժարակամ ընդառաջ գնաց աղբաբցիների հետ հնարավոր խաղաղութիւն իմ կողմից դրված պայմաններին և խոստանալով հետագայում ծանրակշիռ աջակցութիւն՝ խնդրեց ինձ անմիջապէս հայտնել արդիւնքները մասին:

Մարդը, որին ուղարկել էինք Մահմեդ աղայի մոտ, վերադարձավ պատասխանելով, որ վաղը նա մեզ սպասում է Մուլա-Մուսա գյուղում, ուր մենք մեկնեցինք կառքով: Անցնելով Արփաչայի կամրջով՝ մենք գետի աջ ափի քարքարոտին թաթարների կողմից դրված պահակախումբ նկատեցինք: Նրանց բարեհոգի դեմքերն ասում էին, որ նրանք արդեն զգուշացվել են և գիտեն մեր խաղաղասիրական միսիայի մասին: Մենք Մուլա-Մուսա հասանք Մահմեդ աղայից կես ժամ առաջ: Մեզ ընդունեցին բարեկամաբար և հրավիրեցին բավական վայելուչ մի սենյակ: Մենք գերադասեցինք մնալ բակում և տաքանալ առավոտյան քնքուշ ու հաճելի արևի տակ: Գյուղի հյուսիս-արևմտյան ճանապարհի վրա երեւացին երեք հեծյալ. մեկը՝ բարձր փափախով, առջևից, իսկ երկուսը՝ ետևից:

— Ինքն է,— շնչաց Ստեփանյանը հայերեն՝ ցույց տալով բարձր փափախով հեծյալին:

Գյուղի համարյա ողջ արական բնակչութիւնը, կարծես կախարդական գավազանի թելադրանքով, մղվեց նրան ըն-

դառաջ: Մահմեդ աղան ձեռքը դնելով գլխարկին՝ պատասխանեց գյուղացիներին ողջունին:

Մեզնից մոտ 50-60 քայլի վրա Մահմեդ աղան իջավ ձիուց, ընթացքում ուսից հանեց հրացանը, փոխանցեց թիկնապահ որդիներին, որոնք բազեի թեթևությամբ թռան ձիերից և հետևեցին հորը: Նա միջինից բարձր հասակ ունեւր, թիկնեղ էր, 45-ից ոչ ավելի, կլոր, մաքուր սափրված դեմքով, որի վրա՝ թավ աղեղնաձև հոնքերի տակ, այրվում էին մի զույգ սև աչքեր:

Մոտենալով մեզ՝ Մահմեդ աղան արևելյան բարեկրթությամբ ներողություն խնդրեց, որ ակամա ուշացել է և մեկնելով մեզ իր մսեղ ձեռքը՝ հակառակ մահմեդական սովորության, ուժգին սեղմեց մեր ձեռքերը: Ես չեմ սիրում մսեղ ձեռքերով տղամարդկանց, նրանք մեծ մասամբ շողոքորթ և փոփոխամիտ են լինում: Բայց Մահմեդ աղայի խոսքն ու տոներ ինձ անմիջապես դրավեցին: Շրջապատված հետաքրքրասերների ամբոխով՝ մենք մոտեցանք սենյակին, որի դռները լայն բացել էր տանտերը: Հասնելով մուտքի մոտ՝ իմ ուղղվելը և շաշկան տվեցի տանտիրոջը: Իմ ժեստը շատ դուր եկավ բոլորին, և Մահմեդ աղան հետևեց իմ օրինակին: Ամբոխին թողնելով այդ սենյակում՝ մենք երեքով մտանք փոքր սենյակը, որի մուտքի մոտ պահակ կանգնեց Մահմեդ աղայի ավագ որդին, իսկ կրտսերը՝ թիկնեղ, հաղթանդամ մի պատանի, սև թավ թարթիչների ուղեծրում խոշոր մոխրագույն աչքերով, դուրս թռավ բակ և պահակ կանգնեց միակ պատուհանի մոտ:

Նստելով, խոսակցությունը առաջինը սկսեց Ստեփանյանը՝ թաթարերեն լեզվով, հայացքն ինձ ուղղելով:

— Ահա այն գնդապետը, որի մասին ես գրել էի Զեզ, և որին Դուք կարող եք լիովին վստահել:

Այդ անիթով փոխադարձ սիրալիրություններ փոխանակելուց հետո Մահմեդ աղան ասաց.

— Թող Ալլահը մեզ իմաստնություն տա այս թյուրիմացությունը հարթելու և խաղաղություն բերելու աշխատավոր մահմեդական ժողովրդին, որը հայ ժողովրդից պակաս չի

տառապել պատերազմի տարիներին և երազում է երկարատև հանգստություն: Սակայն առաջնայինը անկեղծութունն է, և ես անկեղծ կլինեմ. դուք՝ հայերդ, իշխել չեք կարողանում: Իսկ իշխել կարողանալը մեծ գործ է, այսինքն կարողանալ հարգել սեփական իշխանությունը և ստիպել, որ ուրիշներն էլ այն հարգեն: Դուք մեզ խեթ եք նայում: Իմացեք մեկընդմիջտ. մենք թուրքերին չենք ուզում, քանի որ նրանք մեզ ցածր ուսստա են համարում, մեզ նայում են որպես սեկտանտների (մենք շիիթ ենք, նրանք՝ սուննիթ) և մեզ ուզում են կառավարել մահալի ուժով, որը մենք չենք ցանկանում հանդուրժել: Աղբբեջանի մասին երազել չենք կարող, քանի որ այն հավասարազոր է մեր լրիվ կործանման: Մենք ուզում ենք մնալ մեր տեղերում և օգտվել իրավահավասարությունից մեր «վաթանի գարդաշներին» (հայրենակից ընկերներին) հայերի հետ հավասար՝ կատարելով օրինական իշխանությունների արդարացի պահանջները: Սա է ընդհանուր հարցադրումը: Մասնավորապես մենք ցանկանում ենք.

1. Աղմինիստրատիվ բաժանմամբ Աղբբբբ միացնել Ալեքպոլին, որը տարածքով ու տնտեսակարգով ավելի հարմար է Աղբբբին:

2. Որևէ խմբապետի ներկայությունը մեր մեջ, ինչ պատճռովակով էլ որ լինի, անընդունելի է:

3. Աղբբբի տեղամասի պետը կամ օգնականը, ինչպես նաև միլիցիայի 40 %-ը պետք է լինեն մահմեդական:

4. Երեք կետերով, որոնք կնշենք մենք, կառավարությունը խանութներ կբացի և կմատակարարի բնակչությանը շաքար, թեյ, օճառ, պայտ, մեխ, նավթ և եթե հնարավոր է մանուֆակտուրա:

Եթե դուք երաշխավորում եք այս ամենը, ապա մենք կարող ենք անցնել վերոհիշյալի իրականացման գործնական միջոցների քննարկմանը:

Ես տվեցի իմ համաձայնությունը, լիովին համոզված՝ առաջ քաշված հարցերի արդարացիությանը, նաև համոզված, որ կարող եմ հասնել դրանց իրականացմանը:

Ստանալով իմ հավաստիացումը՝ Մահմեդ աղան ասաց.

— Միակ կետը, որ պետք է դնել դիվանագիտորեն, տեղամասի պետի նշանակումն է: Ես չեմ թաքցնում, որ Աղբաբում չեմ հանդուրժի ուրիշ մահմեդականի՝ այդ պաշտոնում: Որպեսզի իմ հայրենակիցների մոտ չստեղծվի այն տպավորությունը, թե ես ձգտում եմ հասնել այդ պաշտոնին՝ կառավարութան հետ գործարքի գնալով, անհրաժեշտ է այդ նշանակմանը տալ ընտրութան բնույթ, որի արդյունքը ինձ համար կասկածի ենթակա չէ. աղբաբցիներն ինձ լավ գիտեն և նրանց ընտրությունը կընկնի միայն ինձ վրա: Այս կերպ ես հանձնելում եմ իմ ժողովրդի վստահությանը և նրանց ղեկավարում եմ կառավարութան կողմից ինձ տրված դիրեկտիվներով:

Գործնականորեն ես այդ պատկերացնում եմ այսպես. պայմանավորված օրը մահմեդականների ներկայացուցիչները հավաքվում են մեր կողմից նշանակված գյուղը, ուր գալիս եք անձամբ Դուք՝ թաթարներնին տիրապետող մի փորձառու պաշտոնյայի հետ: Դուք մի դիվանագիտական ճառ եք կարդում իսկական խաղաղության, կառավարութան հետ հարաբերվելու նորմալ պայմանների և երկու եղբայր ժողովուրդների միջև բարիդրացիական փոխհարաբերություններ հաստատելու մասին:

Մենք առաջադրում ենք վերոհիշյալ պահանջները, Դուք համաձայնվում եք և առաջարկում մեզ՝ ընտրել տեղամասի պետ կամ օգնական: Մնացածը թողեք ինձ, ամեն ինչ կլինի իմ նկարագրածով: Միայն թե մի պարտադիր պայման. այս ամենը, որի մասին գիտենք երեքս, Ձեր անմիջական ղեկավարը և ներքին գործերի մինիստրը, ուրիշ ոչ ոք չպետք է իմանա, խիստ գաղտնի է:

Ես ասացի, որ տակտիկական նկատառումներով այդ մասին պետք է իմանա նաև Կարսի նահանգապետը: Բուպեական լուրերից հետո Մահմեդ աղան համաձայնեց, հետո մենք պայմանավորվեցինք մեր գործնական հանդիպման մասին, խոսեցինք տեղացի թաթարների հետ խաղաղություն և բարեկամություն հաստատելու մասին ու բաժանվեցինք:

Բարեբախտաբար, հենց այդ օրը Մանասյանը եկել էր Ալեքսանդր, ուր ես նրան մանրամասն բացատրեցի այս ամենը և ստացա նրա լրիվ համաձայնությունը:

Գալով Կարս՝ ես գեկուցեցի գեներալ Փիրումովին Աղբաբում ունեցած իմ պատահական միսիայի մասին, նա ուրախացավ և անմիջապես իր մոտ կանչեց նահանգապետ Կորգանովին, իմ շուրթերով տեղեկացրեց նրան ամենին և ընդգծեց իմ բանակցությունների խիստ գաղտնիությունը: Կորգանովին դուր չեկավ Աղբաբի շրջանի անջատումը և միացումը Ալեքսանդրին: Բայց, չնայած դրան, համաձայնեց իմ տրամադրության տակ ուղարկել պահանջված փորձառու պաշտոնյային:

Պայմանավորված օրը դուրս գալով Կարսից՝ Կիզիլ-Չախ-չախ կայարանում իջա գնացքից, որպեսզի ճանապարհը շարունակեմ ձիերով: Անչափ զարմացա, երբ կառամատույցում տեսա տեղամասի պետ Տեր-Հովհաննեսովին՝ միլիցիոներների խմբի գլուխն անցած, փայլող ժպիտը ոսկրոտ դեմքին: Լրիվ զինված միլիցիոներների ներկայությունը և նրանց զրգոված իրարանցումը ինձ կասկածելի թվացին: Հենց այդտեղ՝ բոլորի մոտ Տեր-Հովհաննեսովը շնորհավորեց ինձ և ասաց.

— Ուրեմն բռնել եք ցուլի կոտորներից, գետին եք տապալել և այսօր պետք է պայտեք: Ես չատ ուրախ եմ, քանի որ Մահմեդ աղային նվաճելը հավասարազոր է Աղբաբի լրիվ նվաճմանը:

— Որտեղի՞ց վերցրիք այդ, ո՞վ Ձեզ ասաց դրա մասին, — զարմացած բացականչեցի ես:

— Նահանգապետը, որ չորս օր առաջ ինձ կանչել էր իր մոտ, պատմեց ամեն ինչ և հրամայեց դիմավորել Ձեզ այստեղ և ուղեկցել Մեծ Քըմըլի դյուղը, ուր նշանակված է թաթարների հավաքը: — Հետո իմ դեմքին վրդովմունք կարդալով՝ ավելացրեց. — Այդ մասին այստեղ բոլորը գիտեն և խոսում են:

— Բոլորովին իզուր, որովհետև այդ ամենը դատարկ խոսակցություններ են, ես ծառայության գործերով գնում եմ

Ալեքսանդր և ոչ թե Քրիստոսի.— փնթփնթացի ես ատամների արանքից:

Այդ պահին ինձ անվստահ մոտեցավ մի ցնցոտիավոր թաթար և տվեց ճմրթված մի երկտող: Այնտեղ ռուսատառ թաթարերեն գրված էր հետևյալը. «Մեզ դավաճանել են: Աղբաբի հարավի համարյա ողջ մահմեդական բնակչությունը գիտի մեր պայմանը և քչիչում է այդ մասին: Այս պայմաններում մեր հանդիպումը նպատակահարմար է: Ուշադրությունը շեղելու համար ես օգտվելով աներոջս մահվան հանգամանքից, որ պատահել է տաս օր առաջ Գյուլի շրջանում, մեկնում եմ այնտեղ՝ ցավակցություն հայտնելու: Ես չեմ հրաժարվում մեր պայմանից, որի իրականացումը պետք է հետաձգել, մինչև լռեն դրա շուրջ խոսակցությունները»:

Կես ժամից ես մեկնեցի Ալեքսանդր, իսկ Աղբաբի հարցը իմաստուն կառավարիչները լուծեցին իրենց սիրած եղանակով. մահմեդականներին ներկայացվեց ուղտիմատում՝ չորսօրյա ժամկետում հանձնել բոլոր զենքերը և չորս թնդանոթ: Թնդանոթներ և սարքին զենքեր մենք չստացանք, բայց բավական շատ խլամ հավաքեցինք:

Այս հանգամանքն ավելի բորբոքեց իշխանության ներկայացուցիչներին, որոնք զգում էին, որ համբերության բաժակը լցվել է: Նորից խոսեցին թնդանոթները, որոտացին գնդացիները, ճայթեցին հրացանները, նորից հաղթանակեց թալանի և բռնության սկզբունքը, նորից օդը լցվեց իրենց հարազատ օջախները լքող և Աղբաբի հյուսիսի ձյունե սարերը գնացող բնակիչների լացով ու անեծքով, բայց մեզ չհաջողվեց մտնել այնտեղ՝ որպես այդ երկրամասի տերեր:

Այսպես շարունակվեց մինչև 1920 թվականի պատերազմը, երբ թվաց՝ թե հոգնած կառավարության դեմ անպտուղ ելույթներից՝ բնակիչները խաղաղվեցին, և երկիրը մտավ խաղաղ կյանքի դարաշրջանը: Այդ ժամանակ հանգամանքներն այնպես դասավորվեցին, որ կապիտան Սարգիսբեկյանը ավարտեց այն գործը, որ ես էի սկսել: Աղբաբը ընդունեց դաշնակների իշխանությունը համարյա այն պայմաններով,

որոնք մենք մշակել էինք Մոլլա-Մուսա գյուղում: Բայց խա-
ղաղությունը Հայաստանում լուրջյուն էր՝ փոթորկից ա-
ռաջ...

ԳԱԹ, Վ.Տեր-Առաքելյանի ֆոնդ, թիվ 17
(ռուսերեն, ձեռագիր, անավարտ)

ՆԱՄԱԿՆԵՐ

ՍՊԻՐԻԴՈՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆԻՆ

21.12.1927 թ., Թիֆլիս

Սիրելի Սպիրիդոն

Մոսկվան ինձ վրա չեկավ. վերադարձա Թիֆլիս, երկու օրից հետո գնացի խմբագրություն և մյուս օրն ընկա անկողին, որն ինձ տանջալից «գուրգուրեց» ամբողջ 15 օր: Ես տակավին ուտքի չէի կանգնել, երբ իմ վատ օրինակին հետևեց կինս: Ահա այն միակ պատճառը, որ մինչև այսօր փակ է դրել իմ բերանին և թույլ չի տվել ժամանակին արձագանքելու նամակիդ ու բացիկիդ:

Երեկ ուղարկեցի քեզ նաև «Պրոլետարի» այն համարը, որտեղ գետեղված է մի փոքրիկ հոդված Մոսկվայի մեր միսիայի մասին: «Զարյա»-ի երկտողը երևի կարդացել ես, ուստի չեմ ուղարկում այն: Այդ առթիվ պիտի ասեմ հետևյալը. «Պրոլետարի» հոդվածը ես թելադրել էի, կինս գրել էր դեռ հիվանդ ժամանակս. հոդվածը բավական ընդարձակ մի տեսություն էր, որի մեջ համարյա ամբողջությամբ բերել էի ինձ ուղարկած քո երկու գրությունը՝ թարգմանաբար. սակայն «Պրոլետարի» քարտուղարը մկրատել, կրճատել էր՝ թողնելով ճղճիմ մի բան և դարձնելով այն «Նամակ Մոսկվայից», որի համար խմբագրություն զնայուս հենց առաջին օրը մի լավ կռվեցի նրա հետ, թեև բանը բանից անցել էր արդեն: «Զարյա»-ի երկտողը, ինչպես հետո իմացա, կազմել էր Կոտիկ Ղորղանյանը՝ «Զարյա»-ի անդրկովկասյան բաժնի

վարիչը՝ օգտվելով «Պրոլետարի» հոգւածից և զարմանալի ապաշնորհությամբ աղավաղելով մեջ բերած երգերի բնույթն ու գնահատականը: Ինձ մեծ զայրույթ պատճառեց այն համար, որ «Պրոլետարը» կրճատել էր քո խմբավարության վերաբերյալ գովասանական խոսքերը, որոնք շատ ի դեպ կլինեին՝ տեղիս հայազն որոշ «երաժիշտների» աչքը հանելու համար, որովհետև նրանք կասկածով էին վերաբերվում Սպիրիդոն Մելիքյանի խմբավարական ունակությանը: Այսպես թե այնպես, այդ կիսատ-պռատ հոգւածներն ունեցան իրենց անպայման դրական մեծ նշանակությունը, որովհետև դրանցից հետո ամենքն ինձ այստեղ ռմբակոծում էին իրենց հարցերով, թե իրո՞ք հայ երգն այդքան հաջողություն է ունեցել Մոսկվայում: Արշակ Աղամյանը իր գոհունակությունը հայտնելով Մոսկվայի մեր հաջողության առթիւ (իհարկե հոգւածներից հետո), հարցնում է ինձ. — «Իրո՞ք Մելիքյանն իբրև խմբավար պատվով դուրս եկավ իր դերից»: «Զորս դու պատվիրեսցես» — ես փակեցի նրա բերանը և ցրեցի այդ մարդու հավակնոտ կասկածները:

Երեք օր առաջ ինձ մոտ եկավ իր «ուրախության հավաստիքները հայտնելու» Ռոմանոս Մելիքյանը. նա ասաց, որ նամակ է գրել քեզ նույնպիսի հավաստիքներ արտահայտող բովանդակությամբ: Դեպքից օգտվելով, ես ուզում եմ քեզ հավատացնել, որ մեր երաժիշտներից նա ամենից անկեղծն է այս դեպքում, մանավանդ քո վերաբերմամբ, որովհետև նրա մեջ զորեղ է հայկական ջիղը, և հայ երգի հաջողությունը հիրավի ուրախություն է պատճառում նրան: Ափսոս միայն, որ իր բնավորության պատճառով ամենքին լարում է իր դեմ և այսօր մնացել է հանապազօրյա հացի կարոտ, հետևապես աշխատելու հնարավորություններից զուրկ:

Քեզ ասել էի կարծեմ, որ հայ դրամատիկ խմբի համար թարգմանում էի Կոլսիկովի օպերետան Պանինի երաժշտությամբ: Վերջացրի, տվի իրենց: Երաժշտական համարները սովորեցնում է Արուս Բաբալյանը. նա այնքան հավանել է թարգմանությունս, որ համառորեն առաջարկում է ինձ

Թարգմանել ինչ-որ քսանվեց հատ օտար ազգերի երաժշտու-
թյան տեքստեր. ես կարծում եմ խոսքը վերաբերում է այն
երգերին, որ Ռոմանոսը վերցրել է քեզանից: Առայժմ խուսա-
փողական պատասխան եմ տալիս՝ սպասելով, որ դու կուղար-
կես համաձայն խոստումիդ: Սպասում եմ նաև քո սեփական
երգերին: Սրտագին ողջույններ քեզ կնոջս կողմից:

Ձերմ համբույրներով՝ քո Վահան:

Սպիրիդոն Մելիքյան, Հովվածներ, Հուլիս, 1964, էջ 158-159:

ԿՆՈՋԸ՝ ԶԱՐԻԿԻՆ

18.V.37 թ. Թբիլիսիի բանտ

Ջարիկ ջան,

Բախտի քմահաճույքով բաժանվում եմ քեզանից կյանքիս
մայրամուտին և «երկար տարիներով» գնում հեռավոր քաղա-
քավայր: Տխուր փաստ է դա, բայց ոչ հուսահատական: Փոր-
ձանքներ շատ եմ տեսել, հաջար-հաջար անգամ գրկախառ-
նըվել եմ մահվան հետ: ու դեն հրել նրան ապրելու վճռակա-
նություն: Այս նույն վճռականություն համակված է սիրտս
նաև տվյալ դեպքում:

Մեր միատեղ կյանքն սկսվեց գեղեցիկ, ընթացավ գարնան
անուշ շողերի տակ, ուստի չպիտի վերջանա և չի վերջանա
անմտորեն տգեղ: Դա ես ասում եմ խորին համոզմունքի չեղ-
տով: Որտեղ էլ լինեմ, ինչ պայմաններում էլ գտնվեմ, մտքով
և իմ ամենաջերմ զգացումներով անբաժան եմ քեզանից, իմ
պայծառ, իմ պայծառ արև, իմ աչաց լույս Ջարո ջան: Ուստի
խնդրում եմ քեզ, եթե սիրում ես ինձ (չեմ կասկածում, որ սի-

րում ես) Հոգ տար քո առողջության, քո հոգեկան անդորր կացության մասին՝ ինձ համար, մեր երկուսիս համար, մեր ոսկեհատիկ բալիկներին՝ Արմիկի և Բելոչկայի համար: Եվ ով իմ խաթրն անի, ով ուզում է ինձ անփոխարինելի հաճույք պատճառել, թող քաղցրացնի քո օրը, թող ժպիտ ծաղկեցնի քո խոհուն դեմքին: Համոզված եմ, որ մեր ձախողության օրերին դու մենակ չես, շրջապատված ես կարեկից սրտերով: Դրանց ամենքի վերաբերմամբ ես երախտապարտ եմ, բայց խորապես զգացված ո՛չ հարազատների, ո՛չ արյունակիցների ջերմ բարեկամակա՞ն վերաբերմունքից:

Ջարիկ ջան, անուշ ջան, ներիր, եթե երբևիցե վշտացրել, վիրավորել եմ քեզ. դրանում մեղավոր եմ շրթունքներս, բայց ոչ սիրտս, որը միշտ լցված է եղել քո հանդեպ պաշտամունքի երկյուղածությամբ:

Ներման խնդրանքով եմ դիմում նաև իմ բոլոր հարազատներին՝ մեծից մինչև փոքրը: Դրանց ամենքին պարտավորեցնում եմ իրենց խոսքով ու գործով քաղցրացնել մեր վերին աստիճանի զգայուն մայրիկի կյանքի մնացորդը, նրա խռովահույզ մայրամուտը:

Մի խնդիր ևս՝ ուղղված ամենքիդ. սիրեցե՛ք, հարգեցե՛ք, պաշտպանեցե՛ք միմյանց: Չկա ավելի մեծ բավականություն, քան մերձավորին հաճույք պատճառելը. դա իմ խորին համոզմունքն է, կուզենայի, որ դա լիներ նաև ձեր համոզմունքը:

Ջարիկ ջան, դու միշտ հավատացել ես իմ նախազգացումին, մի՛ դավաճանիր քեզ նաև տվյալ դեպքում. իմ նախազգացումն ասում է, որ ես ողջ-առողջ կվերադառնամ (...), ուստի հավատով լի սիրտդ լայն պահիր, դուրսդ բարձր, աչերդ ժպտուն, որ ես շարունակեմ պարծանքով պատկերացնել քեզ:

Ջերմաջերմ համբույրներ հարազատներիս, հազար բարևներ ընկեր-հարազատներիս:

Ջարո ջան, ամենուր, ամեն երկնքի տակ քո նրբաթև հոգին կսավառնի գլխիս վրա, որպես հրաշալի հովանի, որին ոչինչ չի հաղթահարի: Դե կաց բարով, ես էլ դնամ տարով, ետ գամ բարով:

Ուտից մինչև գլուխ համբուրում եմ քեզ:

Քո Վահան

Հ.Գ. Արմիկի համար իմ գործով աշխատելը հասունության վկայականի ծանր քննություն է:

Գիտեմ, որ նա իր բոլոր կարողությունների ամբողջ թափով աշխատում է տուն վերադառնալ Վահանի հետ (СО УДОМ) հաղթանակով:

Իմ կողմից ամենայն անկեղծությամբ ասում եմ նրան, որ չվշտանա, մանավանդ չհուսահատվի, եթե պարտություն կրի: Կա պարտություն, որ հավասար է հաղթանակի: Ես հեռավոր բանտի պատերի ետևից հրճվանքով եմ հետևում նրա գործ դրած ջանքերին: Ես գոհունակությամբ տալիս եմ նրան հասունության վկայական և տան ղեկավարությունը: Լիահույս եմ, որ նա ինձանից ավելի լավ կղեկավարի մեր ընտանեկան փոքրիկ, բայց ամուր նավակը: Լիահույս եմ նույնպես, որ իմ սիրելի Պետուկը երբեք չի դավաճանի ձեզ և ինձ, այդ հավատով ամուր գրկում և պինդ համբուրում եմ նրանց երկուսին:

Միշտ ու միշտ ձեր Վահան

ԳԱԹ, Վ. Տեր-Առաքելյանի ֆոնդ, Թիվ 49:

ՀՈՒՇԵՐ, ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

ԱՆՀԻՇԱԶԱՐ ՄԱՐԴԸ

Կոմիտասի հետ կապված իմ հիշողությունները մեկը մյուսից ավելի վառ ու գունեղ են, որովհետև էջմիածնի գորշ իրականության մեջ նա այնպիսի պայծառ մի դեմք էր, որի ցայտուն գծերը երբեք աղոտացնել չի կարող ժամանակը:

Պետք է ասեմ, որ ճեմարանի ամբողջ աշակերտությունը սրտանց սիրում էր պարզ ու կենսուրախ Կոմիտասին և լիովին վայելում էր նրա ջերմ սերն ու ընկերական վերաբերմունքը՝ գիշերօթիկ սաների հատուկ խանդավառությամբ համախմբելով նրա շուրջը և լսելով նրա մտերմական կատակներն ու սրախոսությունները:

Այդպիսի սիրաշող շրջանակների մեջ դնելով իր փոխհարաբերությունները ճեմարանի աշակերտության հետ ընդհանրապես՝ Կոմիտասն առանձնապես գուրգուրում էր ձայնեղ և երաժշտասեր տղաներին: Վերջիններիս թվին էր պատկանում նաև տողերիս գրողը: Եվ ամեն անգամ, երբ նա գրի էր առնում և մշակում ժողովրդական որևէ երգ կամ եկեղեցական մոտիվ, գալիս էր ճեմարանի հանդիսարանը կամ կանչում էր մեզ իր մոտ, երգել էր տալիս մեզ և տեղն ու տեղը ուղղումներ անում:

Կոմիտասի արտասահմանից վերադառնալուց անցել էր 6-7 ամիս: Այդ, ժամանակամիջոցում նրա ցուցաբերած աշխատանքն արդեն որոշակի հմայք ու համբավ էր ստեղծել նրա շուրջը. նրա համեստ խուցը դարձել էր հայ երաժշտական արվեստի ուխտատեղի բոլոր նրանց համար, որոնք այցելության էին գալիս էջմիածին: Նրա ոգևորությունը և ստեղ-

ծագործական թափը խփում էր զորեղ շատրվանի պես: Սակայն, էջմիածնի սևագլուխ կղերն այնքան էլ հաշտ աչքով չէր նայում «յար» և «սեր» երգող «վանականին», որի քառաձայն պատարագից «լութերականության հոտ էր փչում»:

Մինչ այդ, մեր մամուլի մեջ լույս տեսավ մի հոդված, որտեղ խոսելով Կոմիտասի մասին, կեղծանվանի հոդվածագիրը եզրակացնում էր. «Երեք ու կես տարում կոչկակարությունն սովորել էի կարելի, չէ թե երաժշտություն»:

Էջմիածնի վեղարավոր ագռավների վայրահաչությունը Կոմիտասը չլսելու էր տալիս, բայց արտառոց հիշյալ հոդվածը լուրջ վիշտ պատճառեց նրան, թեև նա ձևացնում էր, իբր հաշվի չի առնում հոդվածագրի խոսքերի պարունակած թույնը:

Անցան օրեր, շաբաթներ: Ապրիլ ամսին մի կիրակի, պատարագից հետո Կոմիտասն ինձ ու Մ.Քրիշչյանին կանչեց իր մոտ՝ լսելու «Ծիրանի ծառ, բար մի տար» ժողովրդական մեներգը, որ նա պատրաստել էր խմբի երգակցությամբ:

Տաճկական սև սուրճով մեզ հյուրասիրելուց հետո մենք գործի անցանք, երբ դուռը ծեծեցին:

— Herin (մտեք), — հնչեց նրա դուռալի տենորը:

Ներս մտավ վիպասան Վրթանես Փափազյանը՝ ձեռքին ջութակի ֆուտլյար, և կարճահասակ գիրուկ մի մարդ, որին ներկայացրեց Փափազյանը Կոմիտասի հետ ողջագուրվելուց հետո, ասելով.

— Հայ բոշաների բանասեր Գրիգոր Վանցյան:

Վերջինս կարմրեց և իր մազոտ աջով ամուր սեղմեց մեր ձեռքը՝ մնալով կանգնած՝ մի տեսակ շփոթված դրությամբ:

Կոմիտասը եկվորներին ևս սուրճ հրամեցնելուց հետո նրանց խնդրանքը նստեց ֆիզհարմոնիայի* դիմաց, սկսեց նվա-

* Կոմիտասը դաշնամուր չուներ և իր աշխատությունները գրելուց հետո գալիս էր ճեմարանի հանդիսարանը, որտեղ դրված էր մի փոքրիկ դաշնամուր ու ձմեռ ժամանակ ծնկները փաթաթած պլեդի մեջ (հանդիսարանի վառարանները չէին վառվում) նստելով, ջնջում և ուղղում էր տանը կատարած իր գերդաշնակությունները: Այդ դեպքից երեք թե չորս տարի հետո Ա.Մանթաշյանը Գրան Գվիրեց համերգային մի լավ դաշնամուր:

գել և երգել իր ներդաշնակած ժողովրդական «Լե-լե»-ներից ու եկեղեցական երգերից զանազան կտորներ, մեծ հիացմունք պատճառելով նրանց:

Ընդհատելով երգն ու նվագը՝ Կոմիտասը դարձավ Փափազյանին.

— Վրթանես ջան, մի բան էլ դու չալիր, ես լսեմ:

— Ուրախությամբ: Հենց այդ նպատակով էլ ես ջութակս բերի հետս, որ նվագեմ քեզ համար քրդական «Լուր-դա-լուրը»: Դա Տաճկաստանում ապրող քրդերի մեջ չափազանց տարածված ու սիրված մի լեզենդ է, որը ես մշակել եմ և շուտով հրատարակելու եմ:

Նստած մեր տեղերում՝ մենք դարձանք լարված ուշադրութուն:

Կոմիտասը կանգնեց իր բարձր գրասեղանի դիմաց, հյուրերից աննկատելի կերպով վերցրեց մի թերթ սպիտակ թուղթ, մատիտ և ծնոտը հենած ձախ ձեռքի բռունցքին ու աչքերը հառած Փափազյանին՝ լսում էր նրա նվագը և միաժամանակ հայկական ձայնանիշներով գրի էր առնում «Լուր-դա-լուրը»:

Նա աչքը գցում էր թղթին միայն այն մոմենտներին, երբ պետք էր որոշել նոր տողի սկիզբը:

Փափազյանը նվագում էր սրտախտիտ ջերմ զգացումով: Քրդական մեղեդին օդի մեջ փողփողող երկար ժապավենի պես մեկ շեշտակի ձգվում էր դեպի վեր, մեկ գլխապտույտ արագությամբ իջնում էր վար, թավահնչյուն մրմնջում, քթքթում և ապա նորից սահիկ ոլորտով տարածվում էր դեպի բարձրերը: Այստեղ «Լուր-դա-լուրը» իրար հետևից վազող թեթև ալիքների շարժումով մղկտաց և հուսակտուր ճիչով մեկից ընդհատվեց՝ համակելով մեզ թախծի ու անձկության խորին հույզով:

— Ինչպե՞ս է, Կոմիտա՛ս, հավանեցի՞ր, — հարցրեց Փափազյանը՝ ջութակը վերցնելով կրծքից:

— Հիանալի է: Հավանեցի ու սիրեցի: Այժմ ես նվագեմ, դու լսիր:

Այս ասելով, Կոմիտասը վերցրեց իր գրասեղանից թերթը, մոտեցավ Ֆիզհարմոնիային, նստեց ու սկսեց նվագել և երգել «Լուր-դա-լուրը», որ նա նոր ձայնագրել էր տեղն ու տեղը:

Ֆիզհարմոնիայի ծորուն հնչյունները դժվարությամբ էին արտահայտում քրդական մեղեդու՝ արագընթաց տեմպն ու ճկուն ոլորտները, սակայն աներկբա էր, որ եղանակի վերարտադրությունը լիովին ճիշտ էր և հարազատ:

Մենք ամենքս զարմանքով նայում էինք այդ հմայիչ մարդուն՝ չիմանալով ինչպես արտահայտել մեր հիացմունքը: Փափաղանն ուղղակի ապշել, քարացել էր:

— Կոմիտա՛ս, «Լուր-դա-լուրը» դու առաջուց ձայնագրած ունեիր:

— Ոչ, ձայնագրեցի, երբ դու նվագում էիր:

— Ձե՞ որ դուք կանգնած լսում էիք Վրթանեսի նվագը, — բացականչեց Վանցյանը մի տեսակ արտասովոր տարակուսանքով:

— Ի՞նչ կա որ, ականջս լսում էր, ձեռքս գրում: Ահա տեսե՛ք:

Նա վերցրեց Ֆիզհարմոնիայի վրա դրված թերթը և ցույց տվեց ծուռռամուռ տողերով գրի առնված «Լուր-դա-լուրը»:

— Ձէ, ջա՛նս, այստեղ մի օյին կա, կամ...

— Կամ՝ ի՞նչ, Փափա՛ղ:

— Կամ կախարդ ես դու:

— Բոչ բաներ մի՛ խոսիր, կախարդս ո՞րն է:

— Բայց չէ՞ որ չափազանց դժվար է ձայնագրել քրդական եղանակները, որոնք լեցուն են կոտորակային ձայնամիջոցներով:

— Մի՞թե դու կդժվարանայիր ճշտությամբ գրել քեզ արած հայերեն թեւադրությունը, որքան էլ բարդ լիներ այն:

— Հարկավ ոչ: Սակայն մեծ տարբերություն կա թեւադրության միջև, Կոմիտա՛ս:

— Ինձ համար ոչ մի տարբերություն չկա, ա՛յ վարժապետ Փափաղ, — «հանգաբանեց» Կոմիտասը զվարթ քրքիչով:

Փափաղյանը շեղակի, բայց շեշտակի հայացք նետեց վանցյանի կողմը, ձայնեց՝

— Մի՞թե անբարեխիղճ, անամոթ է՞ն այն մարդը, որ առանց ծանոթանալու Կոմիտասի հետ, առանց գաղափար ունենալու նրա շնորհքի ու ընդունակությունների մասին, հրապարակավ քննադատում է նրան և գրում. «Երեք ու կես տարի կոշկակարություն սովորել էի կարելի, է՛ն թե երաժըշտություն...»:

— Այդ անամոթ մարդը ես եմ, Կոմիտաս՝ս, և ներողություն եմ խնդրում իմ անբարեխիղճության համար, — թոթովեց վանցյանը՝ խեցգետնի պես կարմրելով և ձեռները մեկնելով Կոմիտասին:

Հանկարծակիի եկած Կոմիտասի դեմքը մթափնեց անհաճո զգացումից, բայց վայրկյանական այդ մոլթ սովերին հաջորդեց լայն ու պայծառ ժպիտը, և նա սեղմելով իրեն պարզած ձեռները՝ մանկական անհիշաչարությունը ասաց.

— Երկու կոպեկ տուր, հոգվածի դառնությունը տանք քամուն:

— Հայր սու՛րբ ջան, երկու էլ, տասներկու էլ կտամ, միայն ներե՛ք ինձ:

— Ո՛չ, ճիշտ երկու կոպեկ:

Մի քանի տարվա ընթացքում այդպես հավաքած երկու կոպեկներով Կոմիտասը Պարիզում հրատարակեց «Հայ քնար» գեղջուկ երգերի իր առաջին ժողովածուն:

«Կոմիտաս» ժողովածու՝
նվիրված Կոմիտասի ծննդյան 60 ամյակին,
Երևան, 1930 թ., էջ 96-101:

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԺԱՌԱՆ ԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այսօր, երբ երաժշտական կուլտուրայի ուսումնասիրությունը մեզ մոտ դարձել է հրատապ խնդիր, Կոմիտասի բա-

ցակայությունը հայ երաժշտության ասպարիզում այնպիսի բաց է, որ տակավին ո՛չ ոք լցնել չի կարող:

Կոմիտասի գիտական առանձնահատուկ պաշարը, նրա իմացությունն ու հսկայական հրուդիցիան այդ բնագավառում կազմում են աննախընթաց մի էտապ, որը հիմնովին պիտի ուսումնասիրեն, յուրացնեն ու մարսեն մեր երաժշտագետներն ու կոմպոզիտորները, որպեսզի ի վիճակի լինեն հարթելու և ճշտելու հայկական ոճի ուղիներն ազգային երաժշտության բնաշխարհում: Դրան զուգընթաց, անհրաժեշտ է զբաղվել մեր երաժշտական անցյալի կուլտուրայի՝ հոգևոր և աշխարհիկ երգերի մանրակրկիտ հետազոտությամբ, ընտրելով և որդեգրելով այն, ինչը հիմք է դառնալու մեր վոկալ և ինստրումենտալ (գործիքային) արվեստի համար: Ավելորդ է շեշտել, որ այդ կարգի աշխատանքը չափազանց դժվար է, որովհետև օտար ազդեցությունները, մասնավորապես՝ հունականն ու ասորականը հնագույն դարերում և պարսկականն ու արաբականը վերջին դարաշրջաններում, ձուլվել են մեր եղանակներին, որն ուսումնասիրության ենթարկելու համար պետք է ունենալ Կոմիտասի գիտական միտքը, նրա արտակարգ լսողությունը, որը կարելի էր նմանեցնել հրաշագործ զտիչ մեքենայի: Այս ծանրության տակից դուրս գալու համար կա մի ճանապարհ. ամենայն բարեխղճությամբ ուսումնասիրել հիշյալ ազգությունների երաժշտական կուլտուրան, ապա ձեռնամուխ լինել նախկին երաժշտական կուլտուրան վերականգնելու:

Կոմիտասն այդ ուղղությամբ կատարել էր վերին աստիճանի հետաքրքիր մի աշխատանք, որը մեզ համար անշուշտ ունի միայն և միայն ուսումնասիրական-հետազոտական նշանակություն: Նա մեր հազար էջանոց լայնածավալ «Շարականը» մաքրել էր օտար տարրերից և հայկական նոտաներով (ձայնանիշ) կազմել էր մի տետր, մոտ 5-6 մամուլ: Նա այդպիսի զտման էր ենթարկել նաև եկեղեցական տաղերի, մեղեդիների ու «գանձերի» զգալի մասը, զատելով հնում մեծ ժողովրդականություն վայելող այն եղանակները, որոնք

գալիս են Հեթանոսական դարերի խորությունից, քրիստոնեության հետ ընդունելով նոր բովանդակություն, ինչպես օրինակ՝ «Որ հանեից»-ը, «Զքեզ օրհնեմք»-ը և այլն։ Հիշատակելու է, որ իր այս տեսակետը Կոմիտասը հիմնաբանում էր ո՛չ միայն հիշյալ եղանակների կազմի առանձնորոշությամբ, այլև ժամանակի պատմակրոնական միջավայրի և աշխարհագրացության բնութավորմամբ։

Դժբախտաբար մենք չգիտենք, թե որտե՛ղ, ու՛մ ձեռքին է այժմ այդ հոյակապ աշխատությունը, որի կորուստն անփոխարինելի է, և որը գտնելու համար արժե չխնայել ո՛չ ջանք, ո՛չ էլ նյութական միջոցներ։ Եթե ներկա պայմաններում, հակառակ մեր ցանկության, դա մեր հնարավորություններից դուրս է, ապա մենք հնարավորություն ունենք ու պարտավոր ենք աղավաղումներից փրկելու և գալիք սերունդներին հանձնելու այն, ինչ կազմում է Կոմիտասի բացառիկ մենաշնորհը։

Նուսքը մեր ժողովրդական երգերի գեղարվեստական վերարտադրության, մեր գեղջուկ լեւենները պահանջված վարպետությամբ, իրենց էությունը հատուկ համով-հոտով երգելու մասին է։ Մենք շատ անգամ առիթ ենք ունեցել դրանք լսել հատրադայից, ռադիոյում և գրամաֆոնի մեջ, բայց մեր ստացած տպավորությունը լավագույն դեպքում եղել է լոկ հաջող իմիտացիա, շատ հեռու ինքնաբերական երգի բնական նուրբ կարկաչունից։ Դրանք վարպետորեն շինված արհեստական գունազեղ ծաղիկներ են, առանց բույրի, առանց սրտահույզ թրթիռի, առանց օրգանապես կենդանի մարմնի հյուսվածության։

Կոմիտասն իր հազարավոր երգերն ու վարիանտները գրի առնելիս լսել էր հարյուրավոր ժողովրդական երգիչ-երգչուհիների և պնդում էր, որ դրանցից լավագույններն անգամ փչացնում էին իրենց երգածը, երբ իմանում էին, որ քաղաքից եկած մի մարդ, այլ խոսքով՝ գյուղական միջավայրին օտար մեկը, հատկապես ունկնդրում է իրենց։ Կոմիտասն ասում էր. «Հենց որ ես մեկն ու մեկին կանչում և խնդրում էի

երգել, որպեսզի ձայնագրեմ նրա երգածը, նա աղավաղում էր իր երգելու բնագույնը սքանչելի արվեստը կա՛մ չփոփոխելու, քաշվելու հետևանքով, կա՛մ ավելորդ ջանասիրության պատճառով»։ Այդ խոշոր թերությունից խուսափած լինելու համար Կոմիտասը դաշտային կամ կալի աշխատանքների միջոցին, ուխտատեղերում կամ գյուղական տոնակատարություններին, թուղթ ու մատիտը ձեռքին, պահվում էր կողմնակի, աչքից թաքուն մի տեղ և հայկական ձայնանշաներով գրի էր առնում գյուղացու լիրիքական լեկները, ծիսային երգերը, հորովելները, իսկ որ գլխավորն է՝ երգի հմուտ վարպետներից սովորում էր երգել։

Կոմիտասն իր երգեցողության ուսուցիչն էր համարում կողբեցի Թագուշին, որին նկարագրում էր մոտավորապես այսպես. «15-16 տարեկան կրակոտ մի աղջիկ, թափշահնչյուն մեցո-սոպրանո ձայնով, որ համակում էր լսողությունս, թուփում սիրտս։ Սկզբում նա ևս քաշվում էր ինձնից ու ծռմուռում էր իր զարմանալի երգի սքանչելի գծագիրը, բայց հետո, երբ նահապետական հարազատ ընտանիքի պարզ հարկի տակ ես էլ սկսեցի ձայնակցել նրան, Թագուշը բացվեց, և նրա երգելու բարձր արվեստը ջերմ հոսանքով լցվեց իմ սրտի մեջ, հմայեց ինձ։ Նրա երգասացության բնորոշ առանձնահատկությունն էր՝ եղանակի և տեքստի տրամաբանական շեշտի ներդաշնակությունը, խոսքերի (Ֆրազա) իմաստալից տրոհումը, բառերի հստակ առոգանությունը, մելոդիայի լիակատար, անթերի ոլորտների նրբին խաղը, մոզայիկ ձայնակարը, որի ամենահմուտ ձևակերպումը նոտաներով՝ զարմանազան օրիգինալի դժգույն պատճենն է միայն»։

Այստեղից Կոմիտասը հանգում էր այն հետևություն, որ մեր և առհասարակ արևելյան մոտիվները չի կարելի ու չպիտի երգել նոտաների խիստ շրջանակում, որովհետև ամբողջ և կես ձայնամիջոցները հնարավորություն ունեն միայն ուրվագծելու, բայց ոչ հարյուր տոկոսով նրբերանգելու մեր հուզական աշխարհը։ Նոտաները մոտավոր, սակայն ո՛չ բացարձակ ճշտությամբ, գծում են եղանակի ելևէջային սահմաններ

րը, որոնց մեջ երգիչը, ծաղկանկարչի հետևողականությամբ, պետք է սովորագծի, ներկի, գունավորի, մեր երգերի համար բնորոշ ձայնական նյութանսներով շունչ ու ոգի տա նրանց:

Այդ առանձնահատկությունը Կոմիտասն արտասահմանյան իր համերգներից մեկի ծրագրում տպած ներածական խոսքի մեջ ձևակերպում է այսպես.

«Հայ եղանակներն ունեն ճոխ, ինքնատիպ տրոհումներ և շերտավորումներ, որոնք, չափածո լինելով հանդերձ, ազատ ու անկապ են (կապանքներ չունեն — Վ.Տ.-Ա.), հակառակ արևմտյան երաժշտության, ուր հանգն ու շեշտը փոխադարձաբար կաշկանդված են: Հայկական երաժշտության հանգն ու շեշտը միասին կկենդանացնեն այնպիսի ձայնական տեսարան (պատկեր — Վ.Տ.-Ա.), ուր առաջինը կգծագրե հոգու և սրտի հուզումների տևողությունը՝ համաչափ ու հանգավոր տրոհումներով, իսկ երկրորդը՝ կնկարագրե թափն ու եռանդը՝ բազմատեսակ ու պերճ ձայներանդներով»:

Հիրավի, այս «բազմատեսակ ու պերճ ձայներանգներն» են կազմում մեր ժողովրդական երգի՝ աղը, որի պակասն այնպես զգացվում է մեր այսօրվա երգիչ-երգչուհիների կատարողական արվեստի մեջ՝ դարձնելով այն սխեմատիկ, չոր ու ցամաք:

Մեր գեղջուկ երգերի բոլոր տեսակները, լինելով ոչ ստեղծագործող կուլտուրական մտքի ծնունդ, այլ սրտի ապրումների անմիջական գեղում, իրենց վրա կրում են ազատ բնության կամ տարերայնության դրոշմ, ուստի նրանց կատարողը պետք է հիմնովին ըմբռնի, ընդգրկի այդ տարերքը, պետք է հոգեպես ձուլվի նրա հատկանշական բաղադրիչ մասերի հետ, որպեսզի կարողանա այն արտահայտել ցայտուն հուզականությամբ:

Մեր ասածի տրամաբանական փաստարկումը կարելի է գտնել Կոմիտասի նույն հոգվածում. «գեղջուկը բնության հարազատ դավանն է, ուստի ճաշակել է բնությունը բովանդակ հոգվով ու սրտով: Իր երգերուն մեջ բնությունը կխոսի, որովհետև բնությունն է նախ իր մեջ խոսած: Իր սրտի մեջ

բնության ծովը կհուզվի, վասնզի ինքն իսկ բնության ալիք-
ներն վրա կդեգերի: Իր երգն իր կյանքն է, զի ամբողջ
կյանքն իր երգերու մեջն է ներշնչված»:

Այդպես հոյակապորեն, պատկերավոր ու ազդու կերպով
բնութավորելով ժողովրդական երգը, Կոմիտասը երբեք չի ու-
զում ասել, որ այն բարդ է, ծանրամարտ և պահանջում է մըտ-
քի լարում: Ո՛չ: Ընդհակառակը, գեղջուկ երգերի հմայիչ
գրավչությունը, նրանց պարզությունը և (թող պարագոքս
չլի) խորությունն է: Իսկ պարզ ու խորիմաստ արտահայտ-
վելու կարողությունը չափազանց դժվար բան է, որ կատարե-
լապես հաղթահարել էին Կոմիտասը և նրա ավագ սան Սպի-
րիդոն Մելիքյանը, ներշնչված ժողովրդական վարպետ երգա-
սացներին:

Դժբախտաբար Կոմիտասի անբուժելի հոգեկան հիվան-
դությունը և Սպիրիդոնի վաղաժամ մահը փակեցին այն
պարզ, վճիտ աղբյուրը, որի «իմաստության ջրից» խմելը
ներկայումս պահանջ պիտի լիներ մեր ժողովրդական երգը
վերարտադրողների համար: Վերջիններս միանգամայն ակա-
մա, իրենց բարի ցանկության հակառակ, աղավաղում, պղտո-
րում են մեր գեղջուկ երգասացության պայծառ տրագիկա-
ները, որոնց ժողովրդական շնորհագեղ ներկայացուցիչները
համարյա այլևս չկան այսօր. պատմության գիրկն անցնող
կոլորիտային կենցաղը նրանց տարել կամ տանում է իր հետ:
Որքա՛ն ցավալի է, որ Կոմիտասի (նաև Սպիրիդոնի) մեներգ-
ներն ու խմբերգները ժամանակին չանմահացան գրամաֆոնի
քատակների վրա: Դա կլիներ կուլտուրական մեծարժեք ժա-
ռանգություն գալիք սերունդների համար:

Գրամաֆոնի քատակների վրա առնվելիք երգերի ցու-
ցակն արդեն պատրաստել են երաժշտագետ ընկերները.
մնում է միայն գործին ընթացք տալ:

«Խորհրդային արվեստ»,
1934, թիվ 13

«ՎՃՌԱԿԱՆ ԺԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ»
(Հուշեր Կոմիտասի մասին)

Հետադարձ և քննարկու մի հայացք ձգելով Կոմիտասի գիտակցական ուղու վրա, պիտի հավաստել, որ նա պատկանում էր, այսպես կոչված, դժբախտ աստղի տակ ծնված մարդկանց թվին:

1904-1905 ուսումնական տարին Գևորգյան ճեմարանում հիշեցնում էր ռազմական տենդային նախապատրաստություն զորական ճամբարում: Երգեցիկ խմբի պարապմունքներն սկսելուց առաջ Կոմիտասը նորից ուշի-ուշով փորձեց ձայները, վերադասավորեց դրանք, ընտրեց նոր երգիչներ և առաջին պարապմունքից հետո հայտարարեց մեզ.

— Տղե՛րք, ես ծրագրել եմ մի շատ լուրջ գործ, որի հաջողությունը կամ տապալումը ամբողջովին կախված է ձեզանից, ձեր ուշիմ կամ անփուլթ վերաբերմունքից: Որոշ փափկանկատությունք ես ստիպված եմ այսօր գաղտնիքի քողով պատել այդ գործը: Բայց դուք պիտի վստահեք ինձ, պիտի հավատաք իմ հայտարարությունյան կարևորությունը և ոչ մի ջանք չխնայեք՝ հարյուր տոկոսով արդարացնելու իմ սպասելիքները ձեզանից: Գիտեցե՛ք միայն, որ ես տանելու եմ ձեզ «վճռական ճակատամարտի»՝ թե ուր և երբ, այդ հետո: Ես չեմ կասկածում, որ ձեզ սպասում է փայլուն հաղթանակ, եթե մեր մարզանքի աշխատանքները համարեք ձեզ համար պատվի խնդիր: Խոստանում եք:

— Խոստանում ենք,— հնչեց մեր միաձայն պատասխանը կլոր հանդիսարանի բարձր գմբեթի տակ:

Պիտի ասել, որ Կոմիտասն առհասարակ վայելում էր ամբողջ աշակերտության սերն ու համակրանքը, իսկ երգեցիկ խմբի անդամներն ուղղակի հիանում էին նրանով պարզ ընկերական վերաբերմունքի, կենսուրախ բնավորության համար: Ուստի, բնական էր այն օրինակելի եռանդը, այն զարմանալի ճշտապահությունը, որ ցուցաբերում էր խումբը օր ու մեջ տեղի ունեցող փորձերի ընթացքում: Ես չեմ հիշում

ուշանալու ոչ մի դեպք, չեմ հիշում նաև Հարաճճիություն մեկնումեկի կողմից, երբ մի ձայնի պարտիան սովորեցնելիս մյուս ձայների երգիչները բնականաբար մատնված էին պարապության: Ընդհակառակը, նրանք ուշադրությամբ հետևում էին իրենց ընկերների աշխատանքին և գիտեին միմյանց պարտիան: Խումբը միացնելիս՝ երբեմն մեկն ու մեկը երգում էր հարևան ձայնի մելոդիկ կտորը:

— Է՛յ, քյանդիրբա՛ղ, ու՛ր թռար:

Կամ.

— Է՛յ, զուռնաչի՛, երգիր քո պարտիան,— ձայնում էր Կոմիտասը ժպտերես՝ լսելով գիտակցաբար արված շեղումը:

Անհրաժեշտ է նշել, որ երգերը մշակելիս (քառաձայնելիս) Կոմիտասն աշխատում էր բոլոր ձայներին տալ մելոդիկ եղանակավորում՝ երբեք չխախտելով տեքստի և երաժշտության շեշտերի հարմոնիկ միասնությունը: Դրանով յուրաքանչյուր ձայն դառնում էր ինքնին գրավիչ ու հեշտացնում էր նրա յուրացումը:

1905 թվի փետրվարին վերջացավ երկու համերգի համարյա ծրագրված աշխարհիկ և հոգևոր երգերի սև աշխատանքը, և սկսվեց նրանց գեղարվեստական հղկումը:

Կոմիտասի համար շատ բնորոշ է հիշատակել, որ խմբերգեցողության պրոցեսում անընդհատ շարունակվում էին նաև նրա ստեղծագործական նոր փոփոխականները արդեն համարյա պատրաստ երգերի: Սակայն յուրաքանչյուր նոր տարբերակ թվում էր այնքան ուշադրավ ու գեղեցիկ, որ խումբը մեկեն հաղթահարում էր այն, և այդ կարգի բազմաթիվ ուղղումները չէին անդրադառնում աշխատանքի տեմպերի վրա: Համեմատաբար դժվար էր խմբի կատարողական նրբերանգների և մանավանդ ձայնական նյութանոցների հարցը. գեղջկական ինտուիտիվ ազատ երգի սովոր տղաները, առաջին անգամ բերանը երասան դրած նժույգի պես, տաքանում էին՝ բնագդաբար բողոքելով իրենց ազատությունը կաշկանդող պլիոմների դեմ: Բայց Կոմիտասի զարմանալի դիմախաղը և ձեռքերի խոսուն շարժումները հմայիչ ներ-

դաշնակություն ունեին. համեմատաբար կարճ ժամանակից հետո խմբից նրա դուրս քաշած ձայնը նման էր շերամի բեր-
նից ձգվող հավասար մետաքսաթելի:

Դրան զուգընթաց Կոմիտասը հոգ էր տանում նաև ձայ-
ների հնչեղությունը զորեղացնելու վրա: Այդ նպատակով նա
փորձերից առաջ քառորդ ժամ պարապում էր խմբական ձայ-
նավարժությամբ: Ավելորդ է հիշատակել նաև մի այլ
կարևոր հանգամանք: Հայտնի է, որ խոսելու և երգելու ժա-
մանակ ձայնալարերի լարվածքը բոլորովին տարբեր է և ան-
պայման բացասաբար է ազդում ձայնի վրա: Այդ վնասակար
պրոցեսը կանխելու նպատակով Կոմիտասը փորձերը վերջաց-
նելուց հետո անմիջապես չէր արձակում խումբը, նա նվա-
զում էր դաշնամուրի համար գրված որևէ փոքրիկ բան, բա-
ցատրում էր հեղինակի մտահղացումը, դրա երաժշտական
ձևակերպումը, ապա ցտեսություն ասում մեզ: Չմոռանանք,
որ խմբի հիսուն երգիչների ընտրությունը Կոմիտասը կատա-
րել էր ճեմարանի 225 սաներից միայն, հետևապես ընտրու-
թյունն ակամա եղել էր ի վնաս ձայների որակի և հօգուտ
նրանց քանակի:

Այդ ժամանակ Կոմիտասի միակ սովիստը ես էի և ինձ վրա
թափած նրա մեծ աշխատանքը երբեք չեմ մոռանա: Իմ երգե-
լիք բոլոր համարները նա անցնում էր ինձ հետ առանձին, ի-
րին հատուկ նուրբ վարպետությամբ՝ գունավորելով յուրա-
քանչյուր երաժշտական ֆրագ ու պատկեր: Երգի պատկերա-
վորումը Կոմիտասի բնորոշ, հատկանշական գիծն էր: Այդ
չափազանց հետաքրքրական աշխատանքի միջոցին նա ցու-
ցաբերում էր գույների այնպիսի բազմապիստություն, որ ես
ասչում էի: Միևնույն երգը նա կարող էր տասն անգամ ի-
րար վրա երգել և ամեն անգամ նոր հմայք պատճառել լսո-
ղին, այնքան տարբեր ու բազմազան էին նրա կատարողա-
կան նրբերանգները:

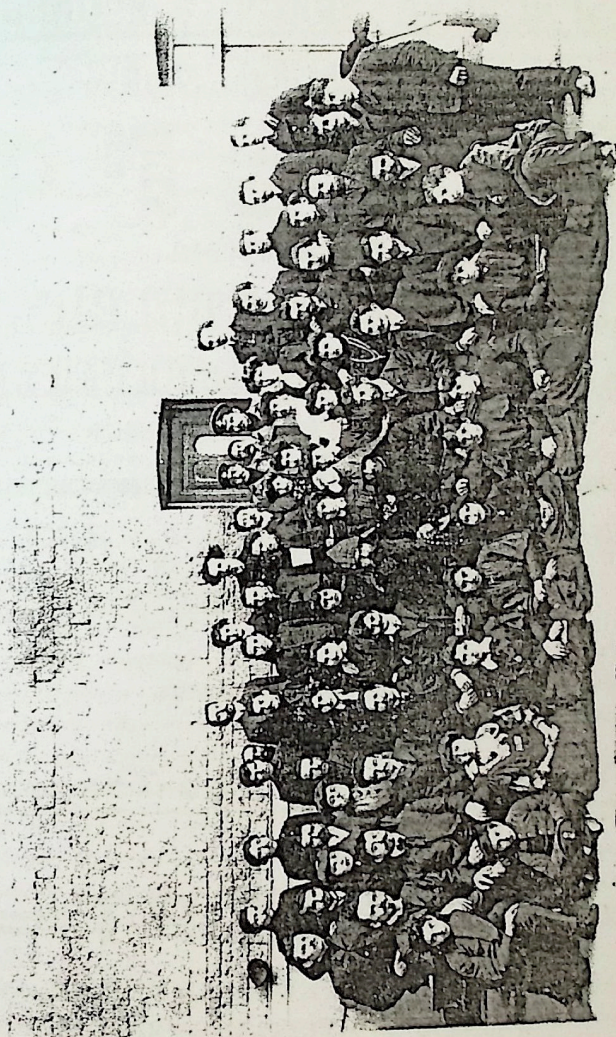
Երգուսուցման հետ միասին Կոմիտասը գերմանական մի
ձեռնարկով մշակում էր նաև իմ ձայնը: Այդ աշխատանքի
համար ես լինում էի նրա մոտ՝ առավոտյան ժամը 11-12-ը,

1901-1905 гг.

Լուսինյանի հետ (1908 թ., Բաքու)

Կոմիտասի երգչախումբը (1908 թ., Ֆաբրու. Կոմիտասի կողքին աջից՝ Վ. Տեր-Առաքելյան)

ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆ

Կիրակի, մայիսի 5-ին

Հ Ա Մ Ե Ր Գ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՅԵՐԳԻԶ

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐ-ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻ

յեկ յերգչուհի Ա. ՄՈՒՇԿԱՄԲԱՐՅԱՆԻ

ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ԴԱՇՆԱԿԱՀԱՐՈՒՀԻ

===== **Ա. ՄԵՍՐՈՊՅԱՆԻ** =====

ԾՐԱԳՐՈՒՄ—Սայաթ-Նովա, Կոմիտաս, Սպենդերյան, Ռ.
Մելիքյան, Ա. Մանուկյան, Ա. Մայիլյան:
—Չայկովսկի, Բախմանինով, Բիմսկի Կոր-
սակովա, Գլյուկ:

ՍԿԻԶԲԸ ԺԱՍԸ 9-ԻՆ ՅԵՐԵԿՈՅԱՆ

Ленинканский Гос-Театр

Воскресенье 5 мая

===== **К О Н Ц Е Р Т** =====

Известный певец В. ТЕР-АРАКЕЛЯНА

и певицы А. МУШКАМБАРЯН

Начало в 9 час. вечера

տեսչի հատուկ թույլտվությամբ: Պարապմունքները վերջանալուց հետո նա ինձ հյուրասիրում էր նախաճաշով և սերկևիլի հատիկների հետ եփած մի բաժակ կարմիր գինով, որպես ձայնալարերը փափկացնելու, ավելի առածիդ դարձնելու միջոց: Մեծ պահքին, երբ ճամարանի սաներին կերակրում էին համարյա բացառապես լոբիով, ձիթապտուղով, զգվելի թթու մախոխով, առանձնապես մեծ էր լինում Կոմիտասի ինձ տված նախաճաշի բաժինը: Այդ օրերին նա խորապես տանջվում էր, որ խմբի անդամները վատ սննդի պատճառով ուժասպառ են լինում, և տուժում է նրանց ձայների որակը, իսկ ինքը հնարավորություն չունի բարելավելու նրանց վիճակը: Կոմիտասը դիմել, խնդրել էր, որ երգիչներին ուտիսի կերակուր տան, բայց ապարդյուն, որովհետև պահքը խախտելը «սրբապղծություն» էր համարվում վանական միջավայրում:

Մի առավոտ սովորական ժամին գալով Կոմիտասի մոտ՝ նրան գտա խիստ ոգևորված: Առանց ընդունելու բարևս, նա բացականչեց.

— Ի՞նչ ես շշմել, զուռնաչի՛, կոչիր «ուռնա՛», երեկ երեկոյան մեծ հաղթանակ տարա:

— Ի՞նչ հաղթանակ, — թոթովեցի ես:

— Երեկ խնդրեցի վեհափառին, նա թույլ տվեց խումբը տանել Թիֆլիս: Վերացավ ամենամեծ արգելքը, ես այնպես բախտավոր եմ, — ասաց նա, ապա ավելացրեց, — վեհի թույլտվությամբ համերգներին կարող են ներկա լինել նաև քահանաները: Գիտե՞ս, ինչ բան է դա. դրանով փակվում են «սեր ու աղջիկ», «պագ ու համբույր» երգող վարդապետին հայհոյող թշնամական բերանները: Մեր հաջողության վերաբերմամբ ես կասկած չունեմ: Քորեբդան անցանք բարեհաջող, հիմա պիտի հայտնել տղաներին, թե ու՛ր եմ տանում նրանց:

Խումբը հրճվանքի բուռն արտահայտություններով ընդունեց Թիֆլիս գնալու հայտարարությունը: Խղճուկ երևանից հետո Անդրկովկասի մայրաքաղաքը թվում էր երազա-

կան չքնադ աշխարհ, որ վառում էր մեր երևակայությունը և անտեսանելի հազար թելերով քաշում դեպի ինքը: Լինել հայկույն տուրայի կենտրոնում, որտեղ ապրել ու ստեղծագործել են «Փորձի» Աբգար Հովհաննիսյանը, «Պեպոյի» Գաբրիել Սունդուկյանը, «Սպանված աղավնու» Նար-Դոսը, «Տորք Անգեղի» Աղայանը, «Անուշի» Հովհաննես Թումանյանը, գուցե և տեսնել նրանց, թվում էր այնպիսի երջանկություն, որ դժվար է բառերով արտահայտել: Հետևաբար պիտի երևակայել այն խանդավառությունը, որով ամենքս սպասում էինք այդ երանելի օրվան:

Թիֆլիսում անպատեհությունների չհանդիպելու նպատակով Կոմիտասը զրազրուելուն էր վարում Արտիստական թատրոնը նախապես վարձելու և խմբի համար իջևան պատրաստելու կապակցությամբ: Տիկին Ղամբարյանը, Երևանի սինթետիկ կաուչուկի գործարանի այսօրվա տնօրեն պրոֆեսոր Ղամբարյանի մայրը, վերին աստիճան համակրելի մի անձնավորություն, իր վրա վերցրեց այդ գործի կազմակերպումը և խմբին տրամադրեց իր տան (Ձերժինսկու փողոց N 13) ամբողջ ներքին հարկը, ստեղծելով այնտեղ հանրակացարան՝ անհրաժեշտ բոլոր հարմարություններով: Միաժամանակ Կոմիտասը զբաղված էր մեր զգեստավորությամբ, մեր արտաքին տեսքը բարենպաստ դարձնելու հոգացողությամբ: Այլ կերպ ասած, հմուտ ռազմավարի պես՝ Կոմիտասը նախատեսում ու կարգավորում էր այն բոլորը, ինչ անհրաժեշտ էր իր «բանակի» հաղթության համար:

Զատկական տոնի արձակուրդներին խումբը մեկնեց Թիֆլիս:

Գարնանային պայծառ առավոտ էր: Թավիշ կանաչից բարձրացող ցողի գոլորշին մոռժի բարակ քող էր փռել Արարատյան դաշտի վրա: Զյուռնապսակ Մասիսների և Արագածի գագաթները շողշողում էին արևի տակ շող տված գոհարների շլացուցիչ փայլով: Մեր պատանի սրտերը ճղփում էին կայտառ հրճվանքից, որին ձայնակցում էին մեզ կայարան տանող լինեյկաների արծաթահնչյուն զանգուլակները:

Էջմիածին կայարանում նստեցինք մեզ համար պատվիրած երրորդ կարգի վագոնը՝ Կոմիտասի հետ միասին, որի դեմքի մշտախնդուն արտահայտութեանը միացել էր խոհուն լրջութիւն։ Աներկբայորեն նա համակված էր իր առաջիկա ելուցթի պատասխանատվութեան գիտակցութեամբ։ Դա փրդկոցի պես պայթեց Ալեքսանդրապոլի (Լենինականի) կայարանում, որտեղ տղաներից երկու հոգի գնել էին արևածաղկի սերմ և ուտում էին։

— Մի՞թե գինվոր է նա, ով գնում է կովի և կոտորում, դեն է ձգում իր զենքը, — բացականչեց Կոմիտասը դառնութեամբ՝ դիմելով զանցառուներին։ — Ո՛չ, այդպիսին է դասալիքը, իր ընկերոջ և ընդհանուր գործի դավաճանը, — եզրափակեց նա, աչքերը սրտնեղութիւնից թաց։

Այս խոսքերի ծանրութիւնն ավելի քան սթափեցրեց ամենքիս, և մինչև Թիֆլիս անախորժ ոչ մի դեպք չմթառնեց մեր տոնական բարձր տրամադրութիւնը, իսկ այս միջադեպից քիչ անց Կոմիտասը հայրական քնքշանքով գուրգուրեց իր զայրուցթի օբյեկտներին՝ տալով նրանց նաբաթի մի քանի բլուրեղ։

Թիֆլիս հասանք համերգներից երեք օր առաջ։ Կոմիտասը դա նույնպես կանխամտածել էր, ճանապարհի պատճառած հնարավոր անպատեհութիւններից խմբին հանգիստ տալու, նրան Արտիստական թատրոնի ռեզոնանսին հարմարեցնելու և նախապես փորձեր անելու նպատակով։

Մեր երթը կայարանից Երևանյան հրապարակ՝ ձիաքարշով, այնտեղից էլ մինչև Ղամբարյանների տունը՝ ոտով, հարուցում էր ընդհանուր հետաքրքրութիւն։ Թիֆլիսի տաք գարունը մարդկանց փողոց էր դուրս բերել ամառային զգեստներով. նրանց սպիտակ ֆոնի վրա մենք մեր մուգ կապույտ մահուդե բլուզներով ու սև ֆեսերով կազմում էինք աղաղակող դիսոնանս։ Հագուստի հարցը ևս Կոմիտասը վրձուել էր կանխատորեն։ Մենք վերարկուներ չունեինք։ Ճեմարանում ցրտերին հագնում էինք ֆարաջա, որով անհարմար էր երևալ Անդրկովկասի մայրաքաղաքում, իսկ ճանապարհին

Ջաջուռի ցրտից մեզ պաշտպանել չէին կարող մեր պարուսի-
նե բարակ բլուզները, ուստի նախապատվություն տրվեց
ձմեռվա զգեստին: Բոլոր անցորդները, համարյա առանց բա-
ցառության, կանգնում, զարմացական դիտում էին մեզ ու
հարցնում մեր ով լինելու և ինչի համար Թիֆլիս գալու մա-
սին: Այդ և այնուհետև մեր պարբերական հաճախումները
Սափայանի կաֆեն, որի տիրոջը կանխապես պատվիրված էր
մեր պահանջած կաթը, սուրճն ու կակաոն անպայման տալ
գոգլիմոգլու հետ, ամենացայտուն ռեկլամը եղան մեր հա-
մերգների համար: Ճեմարանի խումբը լսել ցանկացողների
թիվն այնքան մեծ էր, որ նրանց ամենքին ներս ընդունելու
համար Արտիստականը պետք է ունենար տասնապատիկ ա-
վելի տարողություն:

Առաջին համերգը տեղի ունեցավ կիրակի: Դահլիճում
բուրժուական հանդիսատեսների հետ միասին կար նաև դե-
մոկրատական տարրերից ստվար հասարակություն: Առավո-
տյան ժամը 11-ին, վարագույրը բարձրացնելուց առաջ Կոմի-
տասը դիմեց մեզ այս խոսքերով.

— Տղերք ջան, այսօր հազարներ են եկել լսելու ձեզ և
զմայլվելու մեր անուշ երգերի բույրով: Ապացուցենք, որ
նրանք զուր դրամ չեն ծախսել և զուր ժամավաճառ չեն ե-
ղել:

Համերգն սկսվեց հոգևոր երգերի բաժնով: Զուտ պատա-
հականության հետևանքով դահլիճը չէր լուսավորված, և
այդ հանգամանքը ակամա ստեղծեց յուրահատուկ միաստիկ
մթնոլորտ կրոնական տաղերի համար: Երբ հնչեց «Էջ Միա-
ծին ի հօրէ» շարականի առաջին ակորդը, դահլիճի խորհրդա-
վոր խավարի մեջ լսվեց ոտի կանգնող հասարակության հա-
րուցած խուլ չըշյունը, որը էլեկտրական հոսանքով վարակեց
մեզ ծայր աստիճան լարելով մեր ուշիմությունը: Իսկ երբ
վերջացավ այդ էֆեկտավոր համարը, և բազմահազար հան-
դիսատեսները, որոնց մեջ կային բավական թվով օտարազգի-
ներ, որոտալի ծափահարություններով ու «կեցցե՛» և «բռա-
վո՛» բացականչություններով թնդացրին սրահը, մեզ համա-

կեց Հոգեխինդ էնտուզիազմի սարսուռ: Հիացմունքի այդ տարեհարյին ցույցը տեւեց ըոպեններ և իրար հետեւից գլորվող լեռնացած ակիքների հետ ուղեկցեց այնուհետև կատարվող ամեն համարի:

Ընդմիջումի ժամանակ Կոմիտասը, որը պատվիրել էր ոչ ոքի ներս չթողնել բեմ, թաշկինակով սրբում էր իր լայն ճակատն ու գլուխը և ուրախ ձայնով ասում.

— Տղե՛րք ջան, բարձր մի խոսեք: Տղե՛րք ջան, մի-մի բաժակ գոլ թեյ խմեք:

Այդ միջոցին դահլիճից սպիտակ թիթեռների պես թռչում գալիս էին տղամարդկանց մասսիվ ու կանանց բարակ, գեղեցիկ այցետոմսեր կամ ուղղակի սովորական թղթի կտորներ, որոնց տեքերն շտապում էին հայտնել Կոմիտասին իրենց տպավորութւոյնները:

«Հիանալի է, սքանչելի է, զարմանալի...»

«Կախարդ վարդապետ, դու թովեցիր ինձ...»

«Եթե մեր եկեղեցիներում այդպես երգեին, այնտեղ մտնելու համար պետք էր ժամերով հերթի կանգնել...»

«Վանականի սև հագուստիդ տակ տեսնում եմ քո սիրաբորբոք սիրտը...»

«Եթե բորբոսնած հոգևոր երգերին դու տվել ես այդպիսի շունչ ու փայլ, հապա ինչպիսի՛ հրաշալիք պիտի լինեն քո աշխարհիկ երգերը...»

«Շնորհքդ վառ է, պայծառ է, ափսո՛ս... Ախ, ինչու՞ դու սոսկ Կոմիտաս չես...»

Այդպիսի անմիջական զգացումների մոլի տարափ:

Համերգի երկրորդ բաժինը, բաղկացած համարյա բացառապես ժողովրդական երգերից, սկսվեց դահլիճի բոլոր լույսերի ծիծղուն ծովի մեջ, ասես հարավի ոսկեհուր արև էր բոսորել այնտեղ, առանց իր այրող տապի: Այդ բաժնի յուրաքանչյուր համարը հաղթական երթի խանդավառ հանդես էր: Թվում էր, թե գեղջուկ երգերի ջերմ շնչից հալվել են թատրոնի պատերը և ունկնդիրների առաջ բացվել են Արագածի բարձունքները, Զանգվի ու Արաքսի ափերը, որտեղ աշխա-

տող հայ շինականը, քաղհան անող գեղջկուհին, ոչխարի հոտն արածացնող հովիվը մըմնջում են իրենց սերն ու խինդը, վիշտն ու թախիծը, իրենց ապրումների անմիջականությամբ համակելով լսողներին, որոնք մերթ քարանում, դառնում էին ամենակուլ լսողություն, մերթ ալեկոծվում, դառնում էին հիացմունքի փոթորիկ: Իսկ երբ Կոմիտասը նստեց դաշնամուրի առաջ ու նվագակցելով իրեն երգեց «Մոկաց Միրզան»՝ հայկական ռեչիտատիվի հիասքանչ վարպետությամբ, հիացքի թնդուն կանչերին միացավ նաև արցունքի փղձկոցը: Ամեն կողմից տեղացող ծաղիկները, ծաղկափնջերն ու ծաղկեպսակները հեղեղեցին բամբ:

«Լո՛ւ-լո՛ւն»՝ համերգի վերջին հաղթանակն է համարը, որը հասարակության համառ պահանջով իրար վրա կրկնվեց երեք անգամ, եկավ աներկբայորեն հավաստելու Կոմիտասի շահած «վճռական ճակատամարտը», նրա արվեստի հմայիչ ուժը, նրա խմբավարական շլացուցիչ տաղանդը: Ի դեպ ասած, հայ և օտար մամուլը զանազան վարիանտներով ու ջերմագին խոսքի ավելի կամ պակաս գունեղ արտահայտություններով արձանագրեց Կոմիտասի ցուցադրած հայ երաժշտական կուլտուրայի այդ հաղթանակի տոնը՝ իհարկե լուսաբանելով բուրժուական-դասակարգային տեսանկյունով:

Թատրոնի պայտաձև միջանցքի աջ թևի փոքրիկ դուռը բացվեց, և ծանոթ-անծանոթ տղամարդկանց հախուռն հոսանքը հորդեց դեպի բեմ՝ իր հուզումնացունց գոհունակությունը հայտնելու «կախարդ» Կոմիտասին: Դրանցից ես ոչ ոքի չէի ճանաչում, բացի Հովհաննես Թումանյանից: Սա գլուխառնության համար բաց-պատրաստ թևերով, անուշ ժպիտը երեսին, մոտեցավ Կոմիտասին ու գրկելով նրան՝ ասաց.

— Կոմիտա՛ս ջան, եթե վեղար չունենայիր, ես կուզեի նայի լինել Կոմիտաս:

— Վեղար չունեմ, Օհաննես՛ս, խիտ մազերս վեղարի տեղ ես ընդունում,— պատասխանեց Կոմիտասը ծիծաղելով, և նրանք համբուրվեցին...

Խմբի անդամներից յուրաքանչյուրը հափշտակության զգացմունքով, հաղթական ճակատամարտին մասնակցող զինվորի պարծանքով կուգենար հետևել Թումանյանի օրինակին, եթե ակնածության գիտակցությունը պատեն չքաշեր նրա առաջ:

Թատրոնի գլխավոր մուտքի մոտ Կոմիտասին սպասում էր ծաղիկներով ու երփներանգ ժապավեններով զարդարված քառաձի մի կառք, շուրջը հոծ բազմություն, որը տեսնելով նրան, ծաղիկներ և կոնֆետներ շաղեց վրան: Երբ նստեցինք ու կառքը շարժվեց, Կոմիտասը, կարծես սպառնալով մեկին, ասաց.

- Ես ձեզ ցույց կտամ «հայ ժողովուրդը ե՛րգ չունի»...

Այդ խոսքերն ունեին իրենց նախապատմությունը. էջմիածնում Կոմիտասի բազմաթիվ օտար այցելուներից մեկն ասել էր, իբրև ռուս արիստոկրատիայի մեջ տիրող կարծիք է, որ հայ ժողովուրդը երգ չունի, որ նա օգտագործում է իր հարևաններից փոխ առած երգերը միայն, որ այսպես կոչված հայ կուլտուրական երաժշտությունը, ավելի ճիշտ՝ բազմաձայն երգեցողությունը, չափազանց պրիմիտիվ է և իր մշակույթի խղճուկ որակով հեռու էի գնում ռուս զինվորական երգերից:

Այդպիսի թյուր տեսակետը էջր կարող խորապես չվրդովել հայ երաժշտության պատշաճ գնահատականին նախանձախնդիր Կոմիտասին: Եվ Կոմիտասը գիտական փաստարկներով հերքեց այդ լեզենդը՝ երկրորդ համերգից հետո կոնսերվատորիայի դահլիճում տված իր դասախոսությունը, որի ժամանակ նա իրեն հատուկ պատկերավոր ոճով բացատրում էր հայ ժողովրդական երգի ծագումը ու երգելով կամ սրինգի նվագով ցույց էր տալիս նրա տարբերակները (վարիանտ), որոնք պայմանավորվում են մեր երկրի տեղագրական զանազանակերպ բնույթով և մեր ժողովրդի տնտեսական-կենցաղային առանձնահատկություններով: Իսկ համերգներում նրա ցուցադրած բազմաձայն երգերի մշակույթը համոզեց ամենախստապահանջ արվեստագետներին, որ մեր երաժշտական կուլտուրան, Կոմիտասի շնորհիվ, լայն ճանապարհ է բացում իր համար՝ տեղ գրավելու եվրոպական ազգերի հա-

րակից կուլտուրայի շարքում: Այս տեսակետից վերին աստիճանի նշանակալից է ուռւս արդի երաժշտական հայտնի քրննադատ Գնեսինի կարծիքը Կոմիտասի արվեստի մասին.

«Քսանհինգ տարի առաջ, հետամնաց Պարսկաստանին սահմանակից ուեակցիոն ցարական Ռուսաստանի մի ծայրագավառում Կոմիտասն ստեղծել է այնպիսի շեղյովրներ, որոնց տակ պարծանքով կստորագրեր եվրոպական հռչակ ունեցող ամեն երաժշտագետ»:

Մի ուրիշ հեղինակավոր անձ՝ պրոֆեսոր Հարդմանը, 1918 թվին Արտիստական թատրոնում Կոմիտասի մասին տված իր հատուկ դասախոսությունը փակեց հետևյալ խոսքերով.

«Յուրաքանչյուր հայ երաժիշտ նախ պետք է ուշի-ուշով ուսումնասիրի Կոմիտասի արվեստը և մարսի, յուրացնի այն, ապա ձեռք զարկի ստեղծագործական աշխատանքի»:

Ընթերցողը թող ների ինձ, եթե հիշողությունս բառացի ճշտությամբ չի վերարտադրում այս երկու մեջբերումները, որոնց հեղինակները միանգամայն զերծ են Կոմիտասի վերաբերմամբ աչառու լինելու ակնտից:

Մինչդեռ մեզանում որոշ անհատներ, չհասկանալով մեր երաժշտական կուլտուրայի հատկանշական տարերքը կամ ղեկավարվելով անձնական նկատառումներով, թերագնահատում են Կոմիտասին՝ որակելով նրան ոպես լոկ ազգագրագետ կամ հայտարարելով նրա հարմոնիզացիան աղքատիկ: Կոմիտասի արվեստի մասին Հարդմանի և Գնեսինի հայտնած կարծիքները հերքելով «ազգագրագիր» արտառոց բնորոշումը, շեշտում են նրա ստեղծագործական կարողության, նրա պայծառ տաղանդի շլացուցիչ փայլը: Իսկ Կոմիտասի հարմոնիզացիայի «աղքատիկություն» առթիվ նույն Գնեսինը 1927 թվին, երբ Երևանի կոնսերվատորիայի խումբը տողերիս գրողի հետ գնացել էր Մոսկվա՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխության տասներորդ տարեդարձին, ասաց մոտավորապես հետևյալը.

«Պարզությունը, հարմոնիզացիայի հնարավորությունների ժլատ կիրառումը Կոմիտասի արվեստի ամենաուժեղ գիծն է: Կոմիտասը վրձինի թեթև շարժումով, հատընտիր բարակ,

նուրբ քսուկներով կերտում է այնպիսի ցայտուն, ամբողջացած և ազդու նկարներ, որոնց վրա ուրիշները կապառեին մի քանի կիլո ներկ ու չէին արտահայտի նրա կախարդական մտապատկերը»:

Այո՛, Կոմիտասը կախարդ էր իր ստեղծագործական հնարավորությունների թափով: Կոմիտասն անզուգական էր իր արվեստը ցուցադրելու, նրա գրավչությամբ սիրտ թոփելու մոգությամբ: Կոմիտասը վարպետ էր հայ երաժշտության ոճը հասկանալու և այդ ոճով հայ աշխատավոր մարդու հուզական աշխարհը պատկերելու կարողությամբ: Կոմիտասը մեր երաժշտական կուլտուրայի հաղթական զորավարն էր, որ բուռն օվացիաների ձայնակցությամբ այդ կուլտուրան տարավ, հռչակեց էջմիածնից Երևան, Թիֆլիս, Բագու, Բեռլինից Փարիզ, Պոլսից Ասորիք, Եգիպտոս:

Եվ այսօր չկա այլևս Կոմիտասը, այդ զարմանահրաշ, այդ սքանչելի մարդը: Մահը հավիտյան փակեց Կոմիտասի այնքան խոհուն աչքերը, կտրեց թելը նրա երբեմնի հանճարեղ մտքի, որի վրա երկու տասնյակ տարի առաջ անողոք Հիվանդությունը ձգեց խավարի թանձր քող: Կոմիտասը մեռավ օտար երկնքի տակ, տասնյակ հազարավոր կիլոմետր հեռու մեր պայծառ խորհրդային երկրից, աշխատավոր ժողովրդից, որի հետ նա կապված էր իր զգացմունքների և ստեղծագործությունների զգալի մասով, իր զգայուն սրտի հազար-հազար թելերով:

«Խորհրդային արվեստ», Երևան, 1936, թիվ 1 (53):

ՄԵՐ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(30-ամյա հոբելյանի առթիվ)

Քո հնչուն քնարը, որի լարերը զգայուն սրտիդ ոսկեզօծ թելերից են քաշած, երեսուն տարի՝ մեկը մյուսից ավելի թովիչ երգերի անուշ նվագով՝ շոյում, գուրգուրում է մեր լսելիքը՝ վեհ ապրումների մաքուր ուղին ցույց տալով մեզ:

Քո հզոր գրիչ-վրձինը, կախարդական մի անհաս ուժով, չքնաղ պատկերների ճոխությամբ, որոնց գույները փոխ ես առել հայրենիքիդ գունագեղ արփիից և հույլ-բույլ ծաղիկների խաղից, երեսուն տարի հոգեզմայլ գեղեցկի դիտողությամբ կրթում է մեր տեսողությունը՝ ջինջ հորիզոնների լազուր աշխարհը տանելով մեզ:

Քո և՛ ճոխ, և՛ պարզ աղու լեզուն, երկնային հնչյունների մի տարօրինակ վսեմ դաշնակով, երեսուն տարի քո գեղջուկ հերոսների, քո աննման Անուշի ապրումների խորությամբ, մեզ հրավիրում, մեզ կոչ է անում սիրել գյուղը, այնքան հարուստ իր հովվերգության հմայքով, այնքան գրավիչ իր խորհրդավորության անհայտով:

Քո դուլթական Փարվանայի թիթեռ դարձած ասպետ կրտրիճները, զոհվելու իրենց անսահման պատրաստականությամբ, երեսուն տարի մեզ գրավում, մեզ քաշում են դեպի սիրո անշեջ հուրը, դեպի անմահության նվիրական կրակը, նրա բոցերի մեջ այրելու, մոխիր դարձնելու վատը, գեշը, խոտելին:

Քո ոգեշունչ, հրաթև հոգին, հոգնած, հագեցած կոտորածի հովիտ Հայրենիքիդ ավերի, վիշտ ու ցավերի, հեծության ու արցունքի գոլորշիներից, — տրտմության սաղմոսների դալուկ շեշտերով՝ արդար ցասումի իր բողոքն է ուղղում անեղծ Տիրոջը՝ անգութ, անիրավ հզորների դեմ ոգևորելու կտրուկ ճամփան յուլյց տալով մեզ:

Եվ երբ գոտության սիրահար չար անհատներ, արյան ծառավ ստոր արարածներ, սրտերում՝ չարիք, շրթունքներին՝ թույն, նենգությամբ լարում են եղբորը եղբոր դեմ, հարազատին թշնամացնում են հարազատի հետ, երբ չորս կողմը թընդում է գազանի փոխլած մարդու ոռնոցը, մոլեգնած ամբոխի վայրենի ճիչը, երբ ոճիրներով հարուստ մտքի խավարը մթին սև ամպերի պես պաշարում, պատում է մարդու բանականությունը, և նա, մոռացած խիղճ ու ամոթ, սրով ու հրով իջնում է իր նման էակի վրա՝ նրան կլանելու, ոչնչացնելու այս ծանր ժխորի մեջ, ահա հանկարծ հնչում է համեստությամբ զորեղ

քո հեղինակավոր ձայնը — «եղբայր եմք մենք» — և, զատկական զանգերի հուժկու ղողանջի նման, գալիս, դիպչում է մեր թմրած սրտերին՝ հեռու վանելով այնտեղից քենն ու վրեժխնդրությունը, ոխն ու թշնամությունը:

Կարծես հրաշքով՝ փոթորիկն անցնում, պայծառ երկինքը նորից ժպտերես նայում է եղբայրացած մարդկության ուրախ հանդեսին, որտեղ տոնական շուքով թրթռուն ամբոխից բարձր, քո ակեզարդ գլուխն է սպիտակին տալիս, հաշտության անթառամ դափնին շուրջ բոլորած առնական ճակտիդ: Հիսուն բեղմնալից տարիների և անձնական ու համայնական հոգսերի ծանրության տակ փոքր-ինչ կորացած քո թիկունքը այդ վեհ վայրկյանին դալար նոճիի պես ուղղվում, մենահաղթ աշխարհակալի դիրք է տալիս քեզ: Սակայն, օ՛, որպիսի՜ առաքինություն. ողջախոհ կույսերին հատուկ ամոթխածությունն է վառվում քո սևիկ աչերում և բնածին հեզությունն ու համեստությունը կրում, մղում են քեզ՝ դուրս գալու, խոսնափելու այդ հոծ բազմությունից, որ հիացմունքի խանդավառ ցույցեր է անում քեզ, ազգերի համերաշխության, ազգերի եղբայրության մոլեռանդ քարոզ՝ իր մեծ քըրմապետիդ:

Իսկ մեղույշ լեզենդներով, քո անույշ հեքիաթներով սնված տասնյակ հազարավոր մանուկների սքանչելի պարախոսմբը, իրենց անբիծ զգացմունքների պես մաքուր — սպիտակ վարդափնջերով, ցնծությամբ այսօր ուղեկցում են քեզ՝ իրենց մեղրաշուրթ պապիկին, ծաղիկներ շաղելով քո ոտների տակ:

Փա՛ռք քեզ՝ անաղարտ սուրբ ճշմարտության, հավիտյան անմեռ վեհ գեղեցկության հրաշունչ երգիչ. անհաս վերևի, պայծառ արևի ճլվլան արտույտ, դու մեր բանաստեղծ:

Փա՛ռք քեզ՝ արնաքամ մեր Հայրենիքի վշտին վշտակից, հառաչին հասու, ստրկի շղթան փշրելու կոչին թինդ արձագանքող, անճար գյուղացու էն արդար դատի, էն բյուր կարիքի սրտացավ պաշտպան, դու մեր բանաստեղծ:

Փա՛ռք քեզ՝ հայության զգայուն սրտի ջինջ արտացոլում, հայ ժողովրդի միշտ արթուն խղճի լրիվ մարմնացում, նրա ե-

ռանդի, շինարարութեան, սրբազան խանդի, հոսառատութեան կենդանի տիպար, դու մեր բանաստեղծ:

Հրաշքների մայր, հարազատ երկիր, եթե մերթ ընդ մերթ մեղսալից աշխարհ չուղարկեիր դու այդպիսի մարդիկ, մեր կյանքի արտը խոպան կդառնար:

1919 թ., 20 փետրվարի

ԳԱԹ, Վ.Տեր-Առաքելյանի ֆոնդ, թիվ 3

ԻՄ ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՀԵՏ

Քսաներորդ դարի սկզբին հայ գրականութեան երկնակամարի վրա փայլում էր չորսաստեղյան մի պայծառ համաստեղութիւն՝ Հովհաննես Հովհաննիսյան, Ալեքսանդր Մատուրյան, Հովհաննես Թումանյան և Ավետիք Իսահակյան: Այս բանաստեղծներից յուրաքանչյուրը շողում էր իր առանձնահատուկ գրավչութեամբ, բայց ինձ՝ գյուղացի պատանի ընթերցողիս մտքին ու սրտին ավելի մոտ, ավելի սիրելի էին Հովհաննես Թումանյանն ու Ավետիք Իսահակյանը: Ու նրանց հետ ծանոթանալու ցանկութիւնը երանելի փափագ էր ինձ համար:

Իսահակյանին պատահամաբ տեսնելու և ծանոթանալու բախտ ունեցա մեր գավառում՝ Դարալագյազում: Իսկ Թումանյանի հետ ծանոթանալուս հաճույքն իրագործվեց 1905 թվի գարնանը՝ Թիֆլիսում, ուր մեր շնորհազեղ երաժշտագետ Կոմիտասը բերել էր իր երգեցիկ խումբը՝ համերգներ տալու: Կոմիտասը Թիֆլիսում ուներ բազմաթիվ ծանոթներ, անձնական բարեկամներ, բայց համերգներից առաջ ոչ ոքի այցելութեան չգնաց, բացի Հովհաննես Թումանյանից, որի մոտ տարավ նաև ինձ:

Երբ Կոմիտասը հնչեցրեց Թումանյանի բնակարանի էլեկտրական զանգը, ինձ համակեց մի անհանգիստ հուզում, սարսուռ: Իմ սիրելի բանաստեղծին տեսնելու, նրա ձայնը

լսելու հնարավորութիւնը ցնցում էր ինձ ջերմախտի դողով:

Դուռը բացեց սև, թավ հոնքերով, երկար ու խիտ արտևանունքներով, ժպտուններես մի աղջիկ: Ինչպես իմացա հետո, դա Թումանյանի դուստր Անուշն էր:

— Վա՛յ, հազար բարով ես եկել, Կոմիտաս ջան,— բացականչեց Թումանյանը լայնաժպիտ՝ գրկելով Կոմիտասին ընդունարանում:

— Հազար բարին քեզնից, քո օջախից անպակաս,— պատասխանեց Կոմիտասը զնգուն ծիծաղով, ապա ասաց՝ նշելով ինձ.— ծանոթացիր, Օհաննես, սա Վահան Տեր-Առաքելյանն է, իմ առաջին գուռնաչին, այսինքն՝ իմ սովիստը՝ մեներգիչը, քո էլ տաղանդի երկրպագուն:

— Շատ ուրախ եմ,— ասաց Թումանյանը հմայիչ ժպտով և ամուր սեղմեց ձեռքս. ապա մի վայրկյան ինձ լուռ դիտելուց հետո հարցրեց.

— Որտեղացի՞ ես:

— Դարալագյազցի:

— Ուրեմն՝ լեռնցի: Լեռնային արծի՞վ, թե՞ հազարան բըլբուլ:

— Լեռնային առյուծ,— վրա բերեց Կոմիտասը:— Այնպիսի ձայն ունի, որ հիշեցնում է առյուծի գիշերային մռնչյուն անապատում: Բայց չվախենաս, ձեռնասուն առյուծ է...

— Թող արծիվ և առյուծներ շատ լինեն մեր մեջ, թե չէ աղվես ու նապաստակ ծնող ազգերի ապագան ապագա չի էս դաժան դարում,— ասաց Թումանյանը՝ հարցական նայելով ինձ:

Ես շփոթվել էի, չգիտեի ո՛չ ասելիքս, ո՛չ անելիքս: Ինձ օգնութեան հասավ Թումանյանը. նա մտերմաբար բռնեց Կոմիտասի և իմ թևից ու տարավ իր կաբինետը: Այստեղ սկսված հետաքրքրական խոսակցութիւնը, որի մասին այնպես սիրում էինք վիճել մենք՝ ճեմարանի սաներս, անջինջ տալավորվեց հիշողութեանս մեջ:

— Կոմիտաս ջան, ասել կուզի՞ եկել ես, որ Թիֆլիսը գրավեա քո երգերով, չէ՞: Շատ լավ ես արել: Վաղուց էր պետք:

— Այդպիսի մի չար միտք ունեմ:

— Հիանալի միտք,— շեշտեց Թումանյանը:— Համա գիտե՞ս, որ մեր էսպես կոչված արիստոկրատ մեծատները համարյա օտարացել են, ոռոսացել: Վաճառական դասն էլ հետևում է նրանց, ուզում է սիրամարգի պես նազանքով ճեմել, մոռանալով, որ ագռավը չի կարող սիրամարգի քելք ունենալ: Մնում են արհեստավորները, դրանք էլ շատ են աղքատ. օր ու գիշեր տանջվում, ջան են մաշում մի պատահական հացի համար: Էլ ո՛չ ժամանակ կա, ո՛չ սիրտ՝ հետաքրքրվելու երգով, նվագով, մանավանդ գրականությամբ: Օրինակ, իմ ընթերցողը բացառապես հայ աշակերտությունն է և գլուղերի տված ինտելիգենցիան: Գիտեմ, որ հատուկենտ հայ բուրժուայներ «հայրենասիրաբար» գնում են հայերեն գրքեր, բայց ինչպես չի՞նացին չի կարգում այդ գրքերը, էնպես էլ նրանք:

— Ես իրագեկ եմ այդ տխուր երևույթին, բայց երաժշտությունը, որպես ինտերնացիոնալ արվեստ, ավելի բախտավոր է,— ասաց Կոմիտասը,— երաժշտություն, մանավանդ երգ հասկանալու համար անպայման չի պահանջվում իմանալ այն լեզուն, որով գրված է տվյալ երգը: Ճաշակով հորինված ու վարպետորեն կատարված երգի ազդեցությունը լսողի վրա մեծ է, երբեմն ուժեղ, եթե մարդ գուրկ է լսողությունից և առհասարակ զգացվելու հույզից:

— Այո, բայց մեր էսպես կոչված բարձր խավի լսողները ժողովրդական երգին վերաբերվում են քմծիծաղով և առանց ամաչելու ասում են, որ նրանից աթարի հոտ է գալիս:

— Ավելի վատ այդպես ասողների համար, որովհետև ժողովրդական երգի բնորոշ հոտը հայոց լեռնաշխարհի գունագեղ ծաղիկների անուշ բույրն է. նրանից ուրիշ հոտ առնողն ինքն է հոտած, նման «պիպու» կոչվող թռչունին, որը շուտ-շուտ փոխում է իր բույրը, կարծելով, թե բույրը հոտած է, բայց փաստորեն հոտածն ինքն է:

— Պա՛հ, էդ ինչ լավ համեմատություն արիր, Կոմիտաս ջան:

- Է՛հ, Օհաննես, խոսքը մերը, տունը մերը. խոսենք անկեղծաբար, — ասաց Կոմիտասը թառանչով: — Հայերս զարմանալի օտարամոլ ժողովուրդ ենք. մենք քաշվում, մենք ամաչում ենք բացեբաց դնահատել, մանավանդ սիրել մեր արժեքները, լինի դա կուլտուրական նվաճում, թե կուլտուրական դեմք, անձնավորութուն:

— Էդ դրուստ ես ասում, — վրա բերեց Թումանյանը:

— Կասեմ ավելին, — շարունակեց Կոմիտասը, — ստրկամիտ մարդուն հատուկ մոլությամբ փնովելով մերը՝ մենք սիրում ենք փքել, ուռեցնել օտարինը, երբեմն նաև մերը, բայց այն, ինչն իրապես ո՛չ մի արժեք չունի:

— Էդ էլ ճիշտ դիտողութուն է, Կոմիտաս, բայց դա ցեղային հատկանիշ չէ. դա հետևանք է այն բանի, որ կորցնելով մեր քաղաքական անկախությունը, ապրելով իրավագուրկ դրութուն օտարների դաժան լծի տակ՝ դարեր շարունակ մենք մեր ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու համար համակերպվել, հարմարվել ենք տեսակ-տեսակ բռնակալությունների, և դա իր անպիտան կնիքն է դրել մեր բնավորության վրա: Ուշագրավ փաստ է, որ այդ դիժն ավելի ցայտուն կերպով երևում է ո՛չ թե հասարակ ժողովրդի, այլ իմ ասած «բարձր խավերի» մեջ, որոնք ինչպես անցյալում, նույնպես ներկայումս, հանդիսանում են միջնորդ օղակ օտարների և ժողովրդական ճնշված մասսաների միջև:

Կոմիտասի դեմքին ծաղկեց մի տխուր ժպիտ: Նա իր արտահայտիչ աչքերի ջերմ հայացքով մի ըոպե լուռ նայեց Թումանյանին, ապա ասաց.

— Օհաննես, ասածդ վշտացրեց ինձ. բնորոշելով մեզ, բնորոշելով մեր ժողովուրդը՝ դու փորձում ես քո պատմական տեսությամբ մեղմել իրողության ծանր տպավորությունը: Մենք կանգնած ենք այլասերման ճանապարհի վրա, եթե շարունակվի այն, ինչ գոյություն ունի:

— Ոչ, Կոմիտաս, այլասերվում է ո՛չ թե ժողովուրդը, այլ բուրժուական տարրը, — առարկեց Թումանյանը եռանդով: — Աշխատանքը կենսունակության աղբյուր է, աշխատանքի

մարդը ամեն հասարակութեան առողջ կորիզն է, որ պայքարում է տվյալ հասարակութեան օրգանիզմը քայքայող բոլոր ախտերի դեմ: Եվ դարերի ստրկութիւնըն չի կարողացել ոչ ընչացնել այդ հրաշալի կորիզը, նա ապրեցրել մեր ժողովուրդը, կապրեցնի նաև այսուհետև:

Թումանյանի դուստր Անուշը բերեց տաճկական սուրճ, չոր միրգ և լիկյոր, դրեց սեղանին, ժպտուն հայացքով նայեց մեզ ու լռիկ դուրս գնաց:

— Գովելի է քո լավատեսութիւնը, Օհաննես, բայց երեք բռնակալական պետութեան մեջ բաժան-բաժան ապրող հայութիւնը, զրկված քաղաքական անկախութիւնից, զուրկ ազգային միատեսակ կուլտուրա ստեղծելու հնարավորութիւնից, կանգնած համակերպվելու սայթաքուն ուղիի վրա, պիտի բարոյալքվի և օտարանա:

— Մի կողմ թողնելով հայութեան փոքրիկ հատվածը աստվածախնամ Պարսկաստանում, — ասաց Թումանյանը հեգնալից, — ես կարող եմ ավելի կոնկրետացնել այդ հարցը: Սուլթան-համիդյան ռեժիմը Տաճկահայաստանում ստեղծում է հայերի մասսայական գաղթ դեպի օտար երկրներ: Հոսսամ և հիմք ունեւ հոսսալու, որ այդ ռեժիմը կտապալվի վաղը: Ձի կտրվել չափազանց ձիգ տված լարը: Կապիտալի մոլորքը մեր գյուղերում քայքայում է նահապետական տնտեսութիւնը և գյուղացուն քշում դեպի քաղաք: Դա նույնպես գաղթ է: Իսկ փաստ է, որ պետական կենտրոնական իշխանութիւնը չունեցող ազգութիւնների տված արտագաղթը չունի ինքնուրույն գոյութեան հեռանկար: Նա վերջիվերջո ձուլվում է իրենից համեմատաբար ավելի բարեկեցիկ, հետևապես ավելի ուժեղ բնիկների հետ: Սակայն...

— Էլ ի՞նչ «սակայն», Օհաննես, — ընդհատեց Կոմիտասը, — քո նշած հանգամանքները մահվան դատաւճիռ են հայութեան համար:

— Ո՛հ, Կոմիտաս, հայ մարդը հեշտութեամբ կուլ գնացող պատառ չէ, — հարեց Թումանյանը խնդուն դիմախաղով: — Ընդհանրացած կարծիք է, որ բանաստեղծները քաղաքագետ

չեն, և ես քաղաքագետի հավակնությունն չունեմ, բայց գլուղիք քաղաք եկած ու պրոլետարացած գլուղացիները զորեղացնում են պայքարը իմ հիշած կապիտալի դեմ և առհասարակ կապիտալիստական իրավակարգի դեմ: Ով գիտե, թե ինչ հաճելի անակնկալներ է պատրաստում մեզ համար գալիք օրը:

— Հեղափոխություն,— բացականչեց Կոմիտասը քմծիծաղով:— Հարստահարված, ճնշված տարրերի ակտիվություն, որին ապացույց է այն, ինչ ես տեսա և լսեցի մի անգամ բանվորական մի միտինգում՝ Գերմանիայում, որտեղ բանվորներն ավելի բարեկեցիկ վիճակ ունեն, քան մենք հյուսիսային արջի երկրում: Համենայն դեպս ես հավատում եմ հայ ժողովրդի կենսունակությանը մարդկային ազգի գոյության կռվում:

— Ես էլ եմ հավատում, սիրելի բարեկամ, այլապես շատ ծանր կլինեիր ապրել և ստեղծագործել,— ասաց Թումանյանը:

— Երբ քո Սասունցի Դավիթ ժողովրդական հերոսները կոչնչացնեն բռնակալ Մսրա Մելիքներին և քո կարմրաթուշ Անուշներն ու չորան Սարոնները հնարավորություն կստանան ազատ սիրելու իրար, իսկ քո լոռեցի սաքոները կազատագրվեն գոյություն չունեցող չարքերի խելագարեցնող ուժից, այն ժամանակ ահա իմ ու քո սիրած «բռնաչափ մարդիկ» կապրեն որպես իրենց մշակած հողի, իրենց հալալ աշխատանքի ինքնիշխան տերեր, ահա այն ժամանակ հայ ժողովրդի ապագայի մասին ունեցած մեր վախը կչոգիանա, կչքվի, ինչպես ցողը գարնան արևի շնչից:

— Այդ լուսաշող գարնան և նրա դայլալուն սոխակ Կոմիտասի կենացը,— ասաց Թումանյանը խնդուն դեմքով ու լիկյորի իր ռյուսմկան չխկացրեց Կոմիտասի ռյուսմկայի հետ:

— Զուռնաչի, մի բան էլ դու՛ ասա, ի՞նչ ես լռել,— դիմեց ինձ Կոմիտասը՝ կես կատակով, կես լուրջ:

— Ես առաջարկում եմ Հայոց Պուշկին՝ պարոն Հովհաննես Թումանյանի կենացը,— թոթովեցի ես կարմրելով:

— Պա՛հ, ինձ Պուշկինի հետ համեմատելը շատ մեծ պատիվ է ինձ համար, երկա՛ր ապրես, պայծա՛ռ ապրես, լավ տղա,— ասաց Թումանյանը՝ նույնպես կարմրելով:

Մեծանուն բանաստեղծի խոսքերը վառեցին ինձ: Այդ բո-
լեքին ես աշխարհիս ամենաերջանիկ պատանին էի:

— Կոմիտաս ջան, մի հարց վաղուց հետաքրքրում է ինձ, և
ես ուզում եմ լսել դրա մասին քո հեղինակավոր խոսքը. դու
ի՞նչ կարծիքի ես մեր էսպես կոչված ազգային-հայրենասի-
րական երգերի մասին, — հանկարծ հարցրեց Թումանյանը բո-
լեական լուսթյունից հետո:

— Հրաժարելով հրաժարիմ, — պատասխանեց Կոմիտասը թը-
թու դիմախաղով. — դրանք բոլորը, բացառությամբ մի երկու-
սի, գեղարվեստական ո՛չ մի արժեք չունեն, մանավանդ որ
ներանց եղանակների մեծ մասը օտար է:

— Իսկ ի՞նչ կասես մեր հեղափոխակա՛ն երգերի մասին:

— Կասեմ՝ գոհակություն, այլանդակություն, որի դեմ պետք
է պայքարել ամբողջ ոգով, — ասաց Կոմիտասը շեշտակի:

— Իսկապե՞ս:

— Հաստատապես: Հապա տես, թե ինչի՛ է նման այս «հե-
ղափոխական» երգը, որ դժբախտաբար սաստիկ տարածված է:

Եվ Կոմիտասը սկսեց երգել «Դաշնակցական խումբ,
գնանք մենք Սասուն»՝ ճշտությամբ վերարտադրելով նրա
գոհհիկ, անիմաստ շեշտադրությունը, խոսքերի ու եղանակի
բացարձակ անհամատեղությունը:

Արվեստի բացակայությունն այդ երգի մեջ և առհասա-
րակ նրա բացասական տպավորությունն այնքան ակներև էր,
որ Թումանյանը լիովին ազատություն տվեց իր բարձրաձայն
ծիծաղին:

— Դրուստ որ, ի՛նչ մազալու բան է, — ասաց նա և նորից
քահ-քահ ծիծաղեց:

— Իսկ հիմա լսիր ժողովրդական երգի այս քառատողը, —
առաջարկեց Կոմիտասը՝ իրեն հատուկ զարմանալի վարպե-
տությամբ երգելով.

«Ես մի չոր ծառ եի,
Դում գարնան արև,
Քո սիրով ծաղկեցալ
Իմ ճյուղն ու տերև...»

— Ի՛նչ գեղեցիկ համեմատություն, ի՛նչ խորություն ու պարզություն,— բացականչեց նա հիացած:— Ես մեծ սիրով իմ անունը կդնեի այդ գոհար քառատողի տակ:

— Բա ի՛նչ էիր կարծում, իմ սիրելի բանաստեղծ, այդպիսի գոհարների անսպառ աղբյուր է հայ ժողովուրդը,— ասաց Կոմիտասը բավականության ջերմ զգացումով:

— Էդ դրուստ է, Կոմիտաս ջան, համա քո երգելու արվեստն էլ հրաշալիք է: Տո, էդ ի՛նչ զարմանահրաշ մարդ ես դու:

— Զարմանահրաշը ե՛ս չեմ, այլ մեր գեղջուկն է, մեր ժողովրդական երգն է, որովհետև վատ բանը չի կարող լավ դառնալ, ինչքան էլ աշխատի Կոմիտասը: Եվ ով ուզում է ստեղծել հայ կուլտուրական երաժշտություն, նա պիտի հիմք ընդունի ժողովրդական երգը, նա պիտի ղեկավարվի այդ երգի ոճական սկզբունքներով, այլապես նրա ստեղծած երաժշտությունը չի լինի հայկական երաժշտություն,— եզրափակեց Կոմիտասը վեր կենալով:

Վեր կացա նաև ես:

— Ու՛ր, չեմ թողնի գնաք,— ասաց Թումանյանը՝ գրկելով Կոմիտասին:— Կճաչենք միասին: Կրակ գցեցիր սրտիս մեջ, հիմա ուզում ես գնա՞ս:

— Կրակ ընկնի դուռմանիդ սիրտը, Օհանես ջան, իսկ գնալ պետք է, անհրաժեշտ է,— կտրուկ հայտարարեց Կոմիտասը, և մենք հրաժեշտ սովինք ջերմաշունչ բանաստեղծին, անմոռանալի մարդուն, աննման խոսակցին:

Այսօր այլևս չկան ո՛չ Թումանյանը, ո՛չ Կոմիտասը, բայց իմ հիշողության մեջ նրանք ողջ են, կյանքով լեցուն, վառ հույսերով ծփուն, ինչպես տեսել եմ նրանց այն օր՝ Թումանյանի դեմքին հմայիչ ժալիտ, անուշ խինդ ու խաղ, Կոմիտասի շրթունքներին՝ զնգուն ծիծաղ:

3. III – 36 Թ., Թիֆլիս

ԳԱԹ, Վ.Տեր-Առաքելյանի ֆոնդ,
Թիվ 14 (ինքնագիր)

ԵՐԵՔ ՀԱՆ ԴԻՊՈՒՄ
ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ՀԵՏ

Ճեմարանի վեցերորդ դասարանն ավարտել, ամառվա արձակուրդներին գնացել էի գյուղ:

Օգոստոսի վերջերին էր, խաղողի բերքահասի լավ ժամանակը: Մի խումբ պատանիներ՝ իմ դպրոցական ու մանկության խաղակից ընկերները, մի կիրակի առավոտյան եկան մեր տուն և առաջարկեցին գնալ Արփա-չայ՝ ձուկ բռնելու, առօրյա դարձը քեֆի մեջ քամուն տալու:

Գնացինք:

Այգիների բաց կանաչ ֆոնի վրա վառվում էին կարմիր ու դեղին հագած հարս-աղջիկների փնջերը՝ Թավրիզի գունազեղ գորգի մեդալիոնի պես դեպի իրենց քաշելով գյուղի ազապ ջահելների սիրավառ հայացքը:

Բաբայենց խնձորենիների տակ, սպիտակ քարի վրա, նրստել էր Արեգը, տասնվեց տարեկան կապուտաչյա, մրահոն մի աղջիկ, գունավոր գուլպան ձեռքին գործելիս:

Լսելով մեր խմբի արծաթահնչուն ծիծաղը՝ նա կանգնեց, նայեց մեր կողմը, ապա հանկարծակիի եկած, կիսամերկ գեղջկուհու ամոթխածությամբ շուռ տվեց նուրբ դիմագծերով երեսը:

— Է՛յ մարալ աղջիկ, ձեր շափրան խնձորից կարմիր, Ալոյենց վարդերից անուշ՝ ջա՛ն աղջիկ, երեսեկ հարս գայիր մեր տուն, էդ նախշուն գուլպան էլ՝ բաժինքիդ մեջ,— Թառանչեց Սիսակենց Արշակը, որ աշնանը գնալու էր գորակոչի:

— Թե սիրտդ կպել է, Արշա՛կ, խաչվերացի ուխտից հետո հարսանիք անենք,— ասաց ընկերներից մեկը:

— Քաֆուր աղջկա հայրը հարուստ է, ինձ փեսա չի անի,— պատասխանեց Արշակը:

— Թե քիթը բարձր պահի, կփախցնենք: Դու էն ասա, որ զինվոր չտանեն քեզ, մնացածը հեշտ է,— արձագանքեց մի ուրիշը:

— Դրուստ որ, աղջիկն աղունիկ, տղան Թառլան, վրա պըր-

ծավ, չանթեց ու տարավ, էլ հարուստ-աղքատս որն է, — հայտարարեց երրորդը:

Արեգը երևի լսեց այդ խոսակցութիւնը, որովհետեւ արագ քայլերով գնաց, մտավ հոլիկը՝ կարծես խուսափելով իրեն սպառնացող հարձակումից:

— Պահպես, չպահպես, իմն ես դու, մի պուտ արուն դարձել, կաթել ես սրտիս մեջ: Ո՛վ պիտի հանի քեզ էնտեղից, ա՛յ զալում աղջիկ, — բացականչեց Արշակը նրա ետեւից ու բարձրաձայն երգեց.

«Դուն կապել ես մեջքիդ
Քամար պատվական,
Քամար պատվական,
Գեղի մեջի՞ն ունեմ
Սրտով սիրեկան,
Գարի՛կ, արի դառնա՞ք
Հոգով բարեկամ,
Հոգով բարեկամ,
Քրոջդ առնելու
Սաստիկ սեր ունեմ,
Վա՛խ, քրոջդ առնելու
Պողպատ կամք ունեմ...»

Ընթերցողին ենք թողնում երևակայելու Արեգի սրտի թրթիռը, որովհետեւ Արշակը նոր բայագեացիների այս երգի մեջ հիշված «ենոքը» փոխարինեց «Գարիկով», որն Արեգի միակ եղբայրն էր:

Գեղջուկի սիրահուլզեբը մրմնջացող դայլայլները գնում, միանում էին Արեւելյան Արփա-չայի ալիքների զնդոցին, կազմում յուրահատուկ երգ ու նվագ, որին արձագանքում էր գետափի վիթխարի ժայռը:

Միխոյենց Պետոն գցեց ընդամենը քսան թե քսանհինգ ուռկան, և ձկներով լեցուն երկու դուլը ձեռներիս, մոտեցանք Հարսնաղբյուրին:

Մշտականաչ թավիչ գորգ է փռած Հարսնաղբյուրի շուրջը, թավադանգուր լացող ուռիների տակ, որոնք օազիսի

Հրապուրյոով քաշում են դեպի իրենց վերևից անցնող ուղորդին:

Հարսնաղբյուրի ջուրը հստակ է մայիսյան վարդի վրա այգաբացին նստած ցողի պես, Հարսնաղբյուրի ջուրը սառն է Դարալագյաղի լեռների պսակ՝ Գյոյ-դաղի լանջին ամառվա տոթին հանկարծ թափված կարկտի պես:

Եվ չկա ճանապարհորդ, որ ձմեռվանից բացի, տարվա մյուս եղանակներին չթեքվի ճանապարհից, չիջնի Հարսնաղբյուր և իր պապակ շրթունքները դեմ Հանի նրա զովարար թարմ բերանին:

Խաշած կապուտակ ձուկը, գառան խորովածը, թեժ կրակի վրա գցած կանաչ պղպեղն ու պամիրդորը իրենց հոտով, իսկ ջրի մեջ դրած Հին գինու շշերն ու հակինթի պես շողշողուն «Ասկյարին» և «Բիշմիշին» իրենց տեսքով ախորժակ էին գրգռում ու տրամադրում ուրախ ժամանցի:

Ջահել սրտերը համակած քեֆը փրփրում էր մեր դիմացից հոսող գետի պես, կենացների առթիվ երգերը զրնգում էին արծաթե բոժոժների պես:

«Է՛յ Մանթաշի մարմանդ հովեր,
Իմ դարողը որ ձերն էղներ,
Ձեր նուշ-անուշ ծաղկաց հոտը
Թույն ու տոթի կփոխվեր...»

Դեպի Հարսնաղբյուրն իջնող զառիվայրի վրա երևացին սպիտակազգեստ երկու հեծյալներ, որոնք ձիերի սանձը քաշել, կանգնել էին, երևի երգը լսելու համար:

«Է՛յ Մանթաշի նախշուն հավքեր,
Իմ դարողը որ ձերն էղներ,
Ձեր էդ զառ-վառ խառ փետուրներ
Կսկնային քաց գիշեր...»

Հեծյալները խթանեցին էջջի վրա անհանգիստ կանգնած իրենց ձիերը և մոտեցան սրընթաց: Նրանցից մեկը Քեշիշ-քենդի ռուսական դպրոցի վարիչ, նախկին ճեմարանական Արտաշես Բունիաթյանն էր, ամենքիս լավ ծանոթ մեր հայրենակիցը: Նա հեռվից ողջունեց մեզ և ասաց.

— Տղե՛րք ջան, դո՛նադ կուզե՞ք:

— Զեզ պես դո՛նադ գլխներինս վրա տեղ ունի, համեցե՛ք,— ձայնեցին տղերքը միաբերան, ու մենք թռանք ոտի և ընդառաջեցինք նրանց:

— Տղե՛րք, խնդրեմ, ծանոթանանք,— ասաց Բու՛նիաթյանը, ցած թռչելով ձիուց և նշելով իր ուղեկցին.— սա մեր հազարան բլբուլ, մեր աննման բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանն է, որ եկել է ներշնչվելու իր «Ջա՛ն հայրենիքի» լեռներով:

Լսելով այդ թովիչ անու՛նը՝ իմ սիրտը զարկեց հուզումնալից: Ահա, թե ով է այն անուշ պոետը, որի «Երգեր ու վերքեր»-ը հմայել, այնպես հիացք էին պատճառել ինձ, և որին տեսնելու անհուն փափազը դարձել էր ինձ համար անուրջ տենչանք:

Բու՛նիաթյանը կենաց բաժակ առաջարկեց Ավետիք Իսահակյանի համար՝ դրվատելով նրա ոսկի քնարը, գովաբանելով նրա նրբաթրթիռ սիրտը, որ ալեկոծվում է աշխատանքի մարդկանց հուլզերով, նրանց խինդ ու վշտով:

«Խեղճ աղքատը դատը դատի,
Դատարկ ցատի, հե՛յ աշխարհ,
Էլ ընչի՞ ես քարը թողնում
Քարի վրա, քա՛ր աշխարհ...»

Պարզ բառերից, բայց ջերմ շնչով հյուսված բաժակաճառը, ծաղիկների թռու՛նդ բուլբուլի նման, արբեցրեց մեզ: Իսահակյանը լսում էր՝ առյուծաբաշ գլուխը հակած կրծքին, սևածիր աչքերը հառած մի կետի: Ներքին հուզմունք էր խաղում նրա արևավառ թուխ դեմքին: Նրան ցնցեց երիտասարդ կրծքերից ժայթքած հզոր «կեցցե»-ն, որը խլացրեց Արփա-Հայի արծաթյա զնգոցը: Արձագանքը կրկնեց հիացմունքի այդ կանչը ժայռե զրահ հագած լեռներում:

— Գալով Դարալագյազ, այսպես կոչված, լուսավոր վայրերից կտրված այս լեռնաշխարհը,— հազիվ լսելի ձայնով սկսեց Իսահակյանը,— ես ամեն բան կսպասեի այստեղ, բացի իմ «Երգերը» լսելուց: Որպես բանաստեղծ, ես իմ մտքերը, իմ գգացումները խոսքերով արտահայտելու վարպետ եմ կար-

ծես, բայց այս ըոպեիս այնպես զգացված եմ, որ բառերը կորել են կրծքիս տակ լեռնացած հուլյգերի ալիքների մեջ:

Նա լռեց մի վայրկյան՝ մտասուզվելով: Լուռ սպասում էինք նաև մենք:

— Ես ոչ մի տեղ ինձ այնպես բախտավոր, այնպես բավարարված չեմ զգացել, ինչպես այստեղ, — շարունակեց նա, — որովհետև, եթե իմ «դարդը» մղկտում է նույնիսկ այս խուլ անկյունում, ուրեմն ես չեմ մոռացվի...

Խմում եմ ձեր և իմ երգերն այստեղ բերող ձեր ճեմարանական հայրենակցի կենացը: Շատ լավ բաներ եմ ցանկանում ձեզ ընդհանրապես, բայց մի բան մասնավորապես. ինձ տանջող «դարդը» թող ձեզ էլ տանջի, ջահելնե՛ր, առանց այդ դարդի կյանքը համ ու հոտ չունի... կարծեմ, հասկանալի է, թե ինչ դարդի մասին է խոսքս:

— Էն էլ ո՛նց, պարոն Իսահակյան: Էդ դարդից իմ սիրտը մե՛կ մղկտում է տխուր-տրտում, մե՛կ էլ ուրախ կհըրկում է՝ քարի գլխին երգող կաքավի պես, — հիացմունքով բացականչեց Արշակը:

Ես նախանձի զգացումով նայեցի նրան:

Այդ օրից, որը միշտ անջինջ կմնա իմ հիշողության մեջ, անցել էր երկու տարի: Կոմիտասի մոտ էի, ցած առաստաղով նրա բավական ընդարձակ սենյակում: Աշնանային անդորր երեկո էր: Ծառան երկու անգամ հիշեցրեց թեյի մասին, բայց մնաց անպատասխան: Կոմիտասը պատմում էր, թե ինչպես է պատկերացնում իր «Անուշ» օպերայի վերջին՝ չորրորդ գործողության ֆինալը: Կիսախավարի միջից հազիվ նշմարվում է սեպաձև ժայռերի գծագիրը, որոնց վրա զանազան դիրքերով նստած են հրացու աչքերով ալքեր, իսկ ներքևում՝ Դերեդի մեջ, լողում ու երգում են հերարձակ հավերժահարսները.

«Վուշ-վու՛շ, Անուշ, վուշ-վու՛շ, քուրիկ,

Վու՛շ քո սերիմ, քո յարիմ...»

Ալքերը պատասխանելով նրանց՝ ափսոսում են Սարոյի մահը.

«Վուշ-վուշ, Սարո, վուշ-վուշ, իգիթ,
վուշ քո սիրած սարերին...»

Հանկարծ փայլատակում, որոտում է երկինքը, թափվում է կարճատև տեղատարափ անձրև: Մարտափահար չքվում են ալքերն ու հավերժահարսները: Մոլեգնած տարերքի պոռթկումը պատկերող օրկեստրի նվագը հետզհետե մեղմանում, փոխվում է սիրատենչ հույսի և անամպ երկնքի լուսաշողերի նազելի խաղի: Օրկեստրը մրմնջում է պիանիսիմո: Բեմի վրա կախված հրացուք երկնակամարի հակադեր կողմերից սկսում են դանդաղ շարժվել դեպի իրար երկու աստղեր: Աներևույթ մի թավ ձայն նրբահնչուն ֆալցետով թվերգում է.

«Համբարձման գիշեր, էն դյուրիչ գիշեր,
Կա հրաշալի, երջանիկ վայրկյան...
Այն վեճ վայրկյանին չքնաղ գիշերի՝
Երկնքի անհուն, հեռու խորքերից
Ամուրազ մեռած սիրահարների
Աստղերը թռած իրար էն գալիս,
Գալի՛ս, կարոտով մի հեղ համբուրվում
Աշխարհից հեռու, լազուր կամարում...»

Ես երևակայում էի Լուվա գողտրիկ ձորը, փրփրահոս Դեբեդը, գետակի ժայռերի ճեղքերից դեպի երկինք ձգված դալար ծառերը, նման թռչելու պատրաստ պարուհիների, պատկերացնում էի գիշերային համատարած խավարի մեջ փոխ առ փոխ երգող գերբնական էակներ, և հոգիս թրթռում էր բնության այդ խորհրդավոր գեղեցկութունից:

Մենք քայլում էինք սենյակի երկարությամբ: Հասնելով իր ասկեստական փոքրիկ ննջարանին կից պատին՝ Կոմիտասը կանգ առավ, մեջքը տվեց ոսկեգույն պաստառներին, որոնց վարդաձև ծաղիկների վրա նա մեծ քանակությամբ փակցրել էր իր մինիատյուր դիմանկարները, բուխ մատները դրեց թևերի տակ, ափերը՝ կրծքին, հայացքը սևեռած անորոշ հեռվին՝ մտասուզվեց մի ըոպե, ապա սկսեց երգել ամբողջ ձայնով.

«Ի անջմանէդ արքայական
Զարթի՛ր, Գազելիդ իմ, զարթի՛ր.

Էհասս Աշոյլ արեգակամ,

Զարթի՛ր, մագելիդ իմ, զարթի՛ր...»

Կոմիտասին ես վաղուց չէի տեսել այդպես խանդավառ խոսելիս, վաղուց չէի լսել այդպես զարմանաաքանչ երգելիս:

Շագանակագուլն ծամերով կույսի սև աչերից ճառագայթած սերը ծաղկեցրել էր արդեն իմ սրտում մի ամբողջ գարուն: Համակված Կոմիտասի երգելու արվեստով, ես մտածում էի. «Ինչպե՛ս կարող է այդպես սեր երգողը չսիրել այդ բառին հրաշունչ իմաստով...»

Կարծես արձագանքելով իմ մտմտումներին՝ Կոմիտասը եղբւր վերջացնելուց հետո դիմեց ինձ.

— Հը, տղա՛ս, ինչու՞ մնջեցիր: Նագելի՞դ հիշեցիր: Սիրի՛ր, սերը վեհ զգացում է, սերը բոլոր արվեստների ոգին է:

Նրա ներշնչված դեմքի վրա հանկարծ իջավ մի ստվեր:

Դուռը թակեցին:

— Մտն՛ք,— ձայնեց Կոմիտասը, առանց փոխելու իր դիրքը:

Դուռը բացվեց և, օ՛հ, հաճելի անակնկալ, ներս մտավ Ավետիք Իսահակյանը, միշտ ցանկալի Ավոն:

— Լսեցի երգդ դրսում, սանդուխքի վրա կանգնած, լսեցի ու հիացա, Կոմիտա՛ս ջան,— բացականչեց նա, ապա գրկախառնվեց «կախարդ երգչի» հետ:

Երկու ժամը երկու բոպեի թեթևությամբ անցավ պոեզիայի ու երաժշտության շուրջը պտտվող աշխույժ զրույցի և երգի ու նվագի հմայիչ մթնոլորտում:

— Կոմիտա՛ս ջան, դու հազվագյուտ գոհար ես վանական գորշ շրջանակի մեջ, այստեղ քո հարգը գիտցող չկա և չի լինի: Ափսո՛ս դու, ափսո՛ս քո փայլուն տաղանդը,— թառանջելով ասաց Իսահակյանը՝ կարծես կատարելով իր զգացումների հանրագումարը:

— Ժողովուրդն ասում է՝ «Խաս քարն անգին չի մնա գետնին», Ավո՛, եթե ասածդ կոմպլիմենտ չէ,— պատասխանեց Կոմիտասը լուրջ:

— Կոմպլիմենտը դորշ, աղոտ գույներին փայլ տալու միջոց է սին, իսկ քո բնական փայլից շլացել եմ ես: Երենկ չարդարանան իմ կասկածները,— ասաց Ավետիքը և կանգնեց:

Երբ մենք հրաժեշտ տվինք Կոմիտասին և դուրս եկանք, սանդուխքից իջնելիս՝ Ավոն ասաց ինձ.

— Քո երգի մեջ ես լսում էի հայրենիքիդ լեռներում քեզ բարեմաղթած իմ «դարդի» շեշտը: Շնորհավորում եմ:

Ես կարմրեցի, իսկ սիրտս հրճվեց հայախոս Հայնեի անմիջական մոտիկութունից, իմ հուզաշխարհի թրթիռները նրա ուշադրութան աբժանանալուց:

Այդ սքանչելի երեկոյին հաջորդող ընդմիջումը շատ մեծ էր:

Ինչքա՛ն ջրեր՝ արյունահոս-պղտոր եկան ու անցան: Ինչքա՛ն երազներ բոցավառվեցին ու հանգան...

Երրորդ անգամ ես պատահեցի Ավետիք Իսահակյանին 1931 թվին Խորհրդային Հայաստանի մայրաքաղաքում, Աբովյան փողոցում, իմ հայրենակից ու ճեմարանավարտ Ռաֆայել Աբրահամյանի ներկայությամբ: Հիշեցինք մեր առաջին հանդիպումը Հարսնաղբյուրի մոտ: Ավոն տխուր ժպտաց և հառաչեց, ես հարցական նայեցի նրան:

— Այն ժամանակ դու պատանի էիր, ես՝ երիտասարդ,— ասաց նա կամացուկ... Ինչքա՛ն ավյուն ու եռանդ է կորել զուր և ապարդյուն: Զահելությունը հիմա էր պետք, այս հրաշք դարում, այս հրաշագործությունների աշխարհում, որտեղ մեզ կաշկանդող դարերի անարգ շղթան այսօր դարձել է պատմական թանգարանի տխուր սեփականություն:

ԳԱԹ, Վ.Տեր-Առաքելյանի ֆոնդ, թիվ 15 (ինքնագիր)

ՀԱՅ ԴՐԱՄԱՆ

(Սուենդուկյանի «Քանդած օջախը»)

Հայպետդրամայի խաղացանկում ժամանակակից օրիգինալ պիեսների բացակայությունը խոշոր բաց է հետհեղափո-

խական թատրոնի կյանքում: Այնինչ, օրիգինալ պիեսների նկատմամբ հետաքրքրությունը մեծ է, ինչպես դա բազմիցս ընդգծվել է թատրոնի հարցերի վերաբերյալ կազմակերպված հրապարակային քննարկումներին: Ցանկանալով մասամբ բավարարել այդ պահանջը՝ այս մարտի 13-ին Պետդրաման ներկայացրել է Սունդուկյանի «Քանդած օջախ» կատակերգությունը: Այս պիեսը անցյալի արժեք է, այն ո՛չ իր գաղափարախոսությունը, ո՛չ իր վեր հանած տիպերով չի համապատասխանում մեր ժամանակին, որին օտար և անհասկանալի է բարեգործ առևտրականի տիպը: Բացի այդ պիեսը զրկած է ժամանակակից հանդիսատեսին քիչ հասկանալի թիֆլիսյան բարբառով (մոքալաքի):

Ենթադրվում է, որ «Պեպոյի» վերականգնումը մեր բեմում ավելի ցանկալի կլիներ, քանի որ նրանում դասակարգային պայքարի փայլատակումներ կան, այն, ինչը Սունդուկյանը ընդհանրապես չըջանցել է իր ստեղծագործություններում:

Այս հանգամանքները հաշվի առնելով՝ պիեսի բեմադրող, ժողովրդական դերասան Ի.Ալիխանյանը աշխուժացրել է այն դեղարվեստական գրոտեսկի զվարթ շտրիխներով: Սրա հետ միասին, պատմական ճշմարտության չըջանակներում, ցայտուն են դարձել քաղքենի միջավայրի կենցաղն ու բարքերը և գործող անձանց բնորոշ գծերը:

Պիեսի այս ձևավորումը և դերասանական մեծ աշխատանքը արդարացրին իրենց և ստացվեց լեփ-լեցուն դահլիճ հավաքած հրաշալի ներկայացում: Հատկապես փայլում է վերջին գործողությունը, ուր համընդհանուր ուրախություն և երաժշտության (Սայաթ-Նովայի մոտիվներով), պարերի, երգեցողության լուսավոր ֆոնի վրա գործողությունը դառնում է դինամիկ, հանգուցալուծման հնչումն հետզհետե ուժեղացնելով (կրեչչենդո), իբրև ամպրոպ խաղաղ երկնքում բռնկվում է, հզորափակիչ ակորդը՝ քաղքենիական օջախի սնանկացումը:

Կենսորոնական դերերում հանդես էին գալիս իրենց հիշողության մեջ Սունդուկյանի արժեքավոր դիտողությունները պահպանած, դերասանների ավագ սերնդի ներկայացուցիչներ

ըը՝ Մամիկոնյանը, Բերոյանը, Փիրումյանը, Մարի Բերոյանը, Գալստյանը, Հայ բեմի վետերան, վաստակավոր դերասանուհի Վարդուհուզի վիսամյորությամբ: Նրանք բոլորը, ցուցադրելով իրենց կերտած տիպերի արտաքին տեսքի պատկերման մեծ կարողություն (հրաշալի էր Բերոյանի գրիմը), ներկայացրին նուրբ, հոգեբանորեն արտահայտիչ խաղ և հստակ ֆորազավորում, որի շնորհիվ նկատելի մեղմացավ բարբառի դժվարությունը:

Երիտասարդությունը, ի դեմս Արուս Ասրյանի, Վեներայի և այլոց, համերաշխորեն համաքայլ էր ընթանում իր ավագ կոլեգաներին՝ նպաստելով ներկայացման աղմկալից հաջողությունը:

ԳԱԹ, Վ.Տեր-Առաքելյանի ֆոնդ, Թիվ 6,
(մեքենագիր, ռուսերեն)

ՀԱՅ ԴՐԱՄԱՆ

Նոյեմբերի 28-ին Ռուսթավելու անվան թատրոնում ներկայացված «Բեկում» դրամայի մեծ հաջողությունը պայմանավորված է ոչ միայն պիեսի գեղարվեստական արժանիքներով, այլև ռեժիսոր Բուրջալովի ձևավորմամբ: Կոնստրուկցիոնիզմի և ռեալիզմի սկզբունքների բավական հաջող միացությամբ ռեժիսորը հասել է այն իրավիճակի ռեալությանը, որում ծավալվում է «Բեկում» պիեսի գործողությունը: Ծիշողնահատելով ակտիվ մասսաների դերը՝ Բուրջալովը բեմադրել է ռիթմիկ մասսայական տեսարաններ:

Ժողովրդական դերասան Ալիխանյանը հեշտությամբ է հաղթահարել նավապետ Բերսենևի դերը, բայց նրա մեկնաբանությամբ Բերսենևը միայն հեղափոխական հաժանափի ազնիվ ու բարեկիրթ նավապետ է: Քիչ է զգալի այն ներքին բարդ պայքարը, որ գնում է նրա հոգում՝ բեկման պրոցեսում:

Դերասան Խորենը կերտել է Գողունի հրաշալի կերպարը:

Գալստյանի ստեղծած հեղափոխությունն ատող ֆոն Շտաուբերի տիպը ճշմարիտ է և ամբողջական, բայց դերասանի ողջ խաղը անցնում է լիրիզմով:

Դերասաններ Մամիկոնյանը (կոնտր ադմիրալ), Բերոյանը (ծեր նավաստի), Սանամյանը և Աբարյանը (բոցմաններ Շվաչ և Երեմեկ) իրենց դերերում շատ համոզիչ խաղ ցուցադրեցին... Դերասանուհի Ղուկասյանը անկեղծ երանգներով հաղորդեց Տատյանայի հոգու դրաման: Դերասանուհի Մոճուկանին հաջողվեց ստեղծել երես առած, թեթևամիտ Քսենյայի վառ կերպարը:

Երիտասարդները յուրաքանչյուր ներկայացման մեջ նկատելի հաջողության են հասնում:

«Բեկում» պիեսի հայերեն թարգմանությունը ոճական լուրջ հղկման կարիք ունի:

ՀԱՅ ԴՐԱՄԱՆ

Ռեժիսոր Բուրջալովը հերթական բեմադրության մեջ («Պորտֆելավոր մարդը»), դեն նետելով ավելորդը, ընդգծել է կարևոր պահերը և այդ կերպ ստացել հետաքրքիր ու արտահայտիչ ներկայացում: Դատելով հինգերորդ գործողությունից, որը կարելի է բեմադրության մեջ լավագույնը համարել, Բուրջալովին հատկապես հաջողվել են մասսայական տեսարանները:

Երիտասարդ դերասան Մալյանը՝ սկզբում ամոթխած ու անվստահ, շուտով ընտելացավ դերին և կերտեց Գրանատովի վառ կերպարը: Նրա խաղի առանձնապես ուժեղ և հափշտակող պահերը տղայի հետ տեսարանն է՝ չորրորդ գործողության մեջ և ողջ հինգերորդ գործողությունը: Մալյանն, անկասկած, խոստովանալից արտիստ է՝ հարուստ բեմական տրվյալներով, արտահայտիչ դիմախաղով և հրաշալի դիկցիայով:

Գալստյանը, հենց սկզբից, ճիշտ տոն ընտրեց և կերտեց Լիխոմսկու համոզիչ կերպարը: Ծեր պրոֆեսոր Անդրոնովը

իր ճշմարտացի կերպավորումը գտավ Բերոյանի խաղում: Հիանալի էր Մարի Բերոյանը Գրանատովի մոր դերում: Դերասանուհի Սեբարին հաջողվել է ճիշտ ներկայացնել ամուսնուց մերժված և բախտի քմահաճույքին հանձնված Քսենյայի ծանր ապրումները:

Դերասան Խորենը ստեղծել է կուսակցական Բաշկիրովի համակրելի կերպարը: Սանամյանը ճիշտ է հասկացել Ռեդուտկինի զավեշտական դերը: Մոճոռյանի խաղում (Զինա) զգացվում է բարձրաշխարհիկ օրիորդը, ոչ թե կոմերիտուհին:

Սանամյանի Գոգիի դերակատարումը թույլ է և չթողեց արժանի տպավորություն:

Ընդհանուր առմամբ ներկայացումն անցավ բարձր վերելքով, որին նպաստեց համերաշխ անսամբլը:

ՀԱՅ ԴՐԱՄԱՆ

Լեիտինայի «Դատավճիռը»: Քաղաքացիական պատերազմի ֆոնի վրա զարգանում է սպիտակգլավարդիական Կոզուխինի դստեր հետ ամուսնացած և կնոջ ազդեցությամբ քաղքենի դարձած կոմունիստ Մարտինովի ընտանեկան կյանքը: Բացահայտվում է հակահեղափոխական դավադրությունը, որին մասնակից են Մարտինովի կնոջ՝ Լյուլայի ծնողները: Սթափված Մարտինովը մեկնում է ճակատ, իսկ Լյուլյան հարում է սպիտակներին՝ լրտեսության և կարմիրների շտաբը պայթեցնելու նպատակով: Հետո նա վերադառնում է ամուսնու մոտ, որը դեռ սիրում է նրան: Կարմիր բանակայիներին զգոնության շնորհիվ նրան դիմակազերծում են, և Մարտինովը նրան մահվան դատավճիռ է կայացնում: Պիեսում դատավճիռն իրագործում է հենց Մարտինովը:

Ռեժիսորը վերափոխել է պիեսի ֆինալը: Լյուլյան կրակում է Մարտինովի վրա և սպանում է իրեն ատելի Օզոլին՝ հակահեղափոխական դավադրությունը բացահայտողին:

Բուրջալույին Հաջողվել է «Դատավճուխ» իր ձևավորմամբ ներկայացնել քաղաքացիական պատերազմի դարաշրջանի կոլորիտը և բեմադրությունը Հաղորդել դինամիզմ, որը հափշտակում է Հանդիսատեսին և ստիպում լարված հետևել գործողությունների ընթացքին ու գործող անձանց ապրումներին: Փոքր-ինչ միակողմանի է ներկայացվել սպիտակ դվար-դիականների շտաբը՝ պատկերված ծաղրանկարային ոճով:

Լևիտինայի պիեսը Անդրկովկասում պրեմիերա է, առաջինը ձևավորվել և հրաշալի ներկայացվել է Հայկական պետ-դրամայում: Եթե «Բեկումը», «Պորտֆելավոր մարդը» ներկայացնելիս Հայ դերասանները իրենց վրացի և ռուս կոլեգաների խաղով կարողացել էին խորացնել և ճշտել այս պիեսների տիպերը, ապա «Դատավճուխ» նրանք, որոշ բացառություններով, միանգամայն ինքնուրույն կերտել են գործող անձանց կերպարները՝ ցուցադրելով մեծ հմտություն և լավ ճաշակ:

Նկարիչ Իվանովի էսքիզներով և մակետներով ստեղծված նոր դեկորները աչքի են ընկնում պարզությամբ և ճամարտացիությամբ:

Վ.ՓԱՓԱԶՅԱՆԻ ՀՅՈՒՐԱԽԱՂԵՐԸ («Քին» — Ա.Դյումա)

Պետոպերայում Հաջողությամբ անցնում են Վահրամ Փափազյանի Հյուրախաղերը: Բերկրալի է, որ Հանդիսատեսի մեծ մասը աշխատավորներ և երիտասարդներ են:

Փափազյանի բազմակողմանի տաղանդը Հավասարաչափ վառ բացահայտում է գտել նրա ռեպերտուարում: Եթե «Օթելլոյում» Փափազյանն ապշեցնում է մեզ մի տրամադրություններից մյուսին՝ հավատից հիասթափություն, քնքշություններից ցամառ, սիրուց ատելություն, կտրուկ անցումներով, եթե «Համլետում» Փափազյանը դրավում է շրջապատող չարիքի դեմ ուժից վեր պայքարի կոչված մարդու ծանր ապ-

ըռմներով ու մռայլ մտքերով, ապա «Քինոմ» գերում է մեզ վիթխարի տաղանդի ողբերգության պատկերումով: Այս դերակատարման մեջ հնչող Քինի խոսքերը առավել ճշմարտացի և համոզիչ են Փափազյանի շուրթերին: Նա Քինի հետ վերապրում է բեմը թողնելու պահից մահացող մեծ դերասանների տխուր ճակատագիրը:

Ներկայացման հենց սկզբից Փափազյանին հաջողվեց գրավել դահլիճի ուշադրությունը և ստիպել հանդիսատեսին լարված հետևել իր խաղին: Ամենանշանավոր պահերը այն տեսարաններն են, ուր Քինը հանդիպում է «բարձրաշխարհիկ» հասարակության ներկայացուցիչների հետ: Իր պրոֆեսիայի նկատմամբ նրանց արգահատելի վերաբերմունքին, իր մեջ մարդու մերժմանը և միևնույն ժամանակ իր տաղանդի և փառքի նկատմամբ նախանձին Քինը հակադրում է իր լրիվ արհամարհանքը նրանց դատարկ փայլի և ներքին աղքատության նկատմամբ:

Ողջ անսամբլից կարելի է նշել միայն Ա. Ադասյանի մտածված խաղը՝ Աննա Դեմրիի դերում և Ելենայի դերում՝ Նվարդ Ալեքսանյանին: Մյուս դերակատարների ջանքերը, ցավոք, չպսակվեցին հաջողութամբ, և նրանց խաղը շատ վատ էր:

Ներկայացումը շատ տուժեց նաև այն հանգամանքից, որ որոշ դերասաններ չգիտեին իրենց դերը, աղավաղում էին տեքստը և իրենց ողջ ուշադրությունը դամել էին հուշարարի խցիկին:

ԱՐԵՆԹԱՆՆ ՈՒ ՓԱՓԱԶՅԱՆԸ ՕԹԵԼԼՈՑԻ ԴԵՐՈՒՄ

Այսօր Ռուսթավելու թատրոնում արտիստ Փափազյանը վերջին անգամ խաղում է Շեքսպիրի Օթելլոն: Օգտվելով այս հանգամանքից, ուզում ենք մի զուգահեռ անցկացնել նրա և դերասան Աբելյանի միջև, որի ռեպերտուարում Օթելլոն կենտրոնական տեղ է բռնում:

Որպեսզի ավելի հասկանալի դառնա այս համեմատությունը, մի քանի խոսք պիեսի մասին: Օթելլոն մարդկային հոգու երկու հզոր հույզերի՝ սիրո և խանդի բորբոքման, նրանց կատաղի պայքարի խտացած նկարագիրն է մավրի անձնավորության մեջ: Այստեղ Շեքսպիրի հանճարն ստեղծել է հոգեբանական մի բարդ դրամա, որի ընթացքում Օթելլոն դրսևորում է համամարդկային կրքեր ու ապրումներ:

Աբելյանն այդ հերոսական խառնվածքի տիպը տալիս հանդիսանում է մեզ իբրև խանդոտ ասիացի տիրակալ, որի առնական վիրավորված արժանապատվությունը դարձնում է նրան ամենհի դազան, ընդունակ ահեղորեն մոնչելու և խլստորեն վրեժխնդիր լինելու:

Փափազյանի Օթելլոն համամարդկային կրակոտ սիրո և խանդի հոգեբանական արտահայտությունն է՝ հարազատ իր օրիգինալին:

Փափազյանի Օթելլոն հենց առաջին քայլերից համակում է մեզ իր էությունը և հետզհետե դրսևորում է մարդկային ալեկոծված ներքին աշխարհի այնպիսի մի նկարագիր, կարծես մենք ենք տագնապում բեմի վրա՝ մեր սիրտը դարձնելով կարեկցության և համակրանքի մի աղբյուր:

Աբելյանի Օթելլոն հեռու է մավրիտանական ցեղային առանձնահատուկ գծերը ցուցաբերելու հավակնությունից՝ աչքաթող անելով անապատի առյուծ մավրի ապրումների բնորոշ նյութանսները: Այդ պատճառով նրա խաղն ստանում է հնչեղ մաժորի միօրինակ տեմպ և համարյա սկզբից մինչև վերջ, չնչին բացառությամբ, մենք լսում ենք միևնույն լարի ֆորտիսիմե հնչյունը:

Փափազյանի Օթելլոն կյանքի տարբեր մոմենտներում բոլորովին տարբեր մարդ է, գունեղ՝ իր ցեղին հատուկ շրջանակի մեջ: Խաղաղ ըոպեններին նա հափշտակում է մեզ բնության զաւակի իր սրտառուչ միամտությամբ, կռվի պատրաստվելիս հիացմունքի ճիչ է կորզում մեր շրթունքներից, խանդի վայրկյաններին ցնցում է կրքի տարերքով:

Աբելյանի Օթելլոն մեզնից հեռու է դարերի երկար շարքով, մենք մոտենում ենք նրան՝ իբրև պատմական անցյալին պատկանող անձնավորության՝ նախապես մտքի կամուրջ ձգելով մեր և նրա միջև:

Փափազյանը ներքին մի ուժով Օթելլոյին հանում է ժամանակագրական սահմաններից, դարձնում է ռեալ մարդ՝ մեր օրերի իմաստով և մեր դարի շրջանակի մեջ: Ուրիշ խոսքով, Փափազյանը Օթելլոյին բերում, խառնում է մեր շուրջը վրիտացող իրական մարդկությունը:

Աբելյանը պատկերանում է իբրև առաջնակարգ մի աշուղ, որ միշտ է հմտությունը նվագում ու գեղարվեստական նույն բարձր հաճույքն է պատճառում:

Փափազյանը վիրտուոզ դաշնակահար է, որ ամեն անգամ իր նվագով նոր հորիզոններ է բացում ունկնդրի առաջ: Փափազյանի տաղանդը տանում է արտիստին դեպի նոր նվաճումներ, որոնց համար եղած բնատուր ձիրքին ավելանում է նրա անընդհատ կատարելագործվելու տենչը:

ՓԱՓԱԶՅԱՆ - ՕԹԵԼԼՈՆ

Նոյեմբերի 15-ին «Օթելլոյի» ներկայացումը Ռուսթավելու թատրոնն էր բերել հանդիսատեսների մի անսովոր բազմություն:

Դիտելով Փափազյան-Օթելլոյին՝ ես ակամա հիշեցի Պետրոգրադի օպերայի այն ներկայացումները, երբ հանդես էր գալիս աշխարհահռչակ Շալյապինը: Ամբողջ ներկայացման ընթացքում նա իր բարձր գեղարվեստական երգով, իր անօրինակ նուրբ խաղով, գերազանցորեն մտածված իր շարժ ու ձևով կախարդում էր ունկնդրին:

Փափազյան-Օթելլոն արվեստի այդպիսի խորունկ ապրումներով վարակեց բոլոր նրանց, ովքեր բախտ ունեցան այդօր դիտելու մավր-առյուծի հույզ ու կրքերի ծավալվող տրագեդիան՝ մինչև նրա ողբերգական վախճանը:

Փափագյան-Օթելլոն, իր տարերային խառնվածքին հատուկ բնածին ճշմարտությամբ, բեմը վերածեց մի իրական աշխարհի, որտեղ նրա բուռն, բայց դժբախտ սերը, նրա հոգեւաստան կասկածները, նրա մոլեգնած կրքի որոտը հակադրությունների զարմանալի զուգորդությամբ առաջացրին մարդկային հոգու մի այնպիսի փոթորիկ, որին կուլ գնաց ո՛չ միայն Դեզդեմոնայի փխրուն, քնքուշ կազմվածքը, այլև անապատի անագորույն առյուծի պողպատե սիրտը:

Փափագյան-Օթելլոն որքան ինքնաբուխ տարերային էր, այնքան ավելի ևս մտածված ու հոգեբանական էր, այնքան ավելի ևս խորունկ ու տրամաբանական: Այդ բանն զգում, այդ տրամադրությամբ հետզհետե համակվում էին նաև մյուս դերակատարները, որոնք բավական անգույն սկսելով հոգեսարսուռ ողբերգությունը՝ նրա վախճանի ըոպեին ցուցաբերեցին Օթելլոյի կրակոտ ապրումներին ներդաշնակ խաղ ու խոսք՝ հարկավոր տուրքը տալով ցայտուն տաղանդի ամենապատում ուժին:

Փափագյան-Օթելլոն հայ բեմական արվեստի հաղթանակի չքեղ տոնն էր, ափսոս միայն, որ շնորհազարդ արտիստի ձայնական տվյալները, վճիտ հնչյունի բացակայության պատճառով երբեմն նրան դավաճանելու միտումներ էին ցույց տալիս և երկյուղով լեցնում նրա ապագայի վերաբերմամբ:

ԲԻԶԵՒ «ԿԱՐՄԵՆԸ»

Ամսիս 8-ին, Ֆաթմա Մուխթարովայի մասնակցությամբ, Պետօպերայում բեմադրվեց «Կարմեն» օպերան, որի երաժշտությունը թեև աչքի չի ընկնում իր խորությամբ, սակայն նրա մեջ տրադիզմը, լիրիզմն ու կոմիզմը զուգորդված են իրար հետ այնպիսի հարմոնիկ աշխույժով և այնպես անմիջականորեն ազդում են ունկնդիրների վրա, որ «Կարմենը» 1875 թվից մինչև այսօր շարունակում է կենտրոնական տեղ բռնել հվրոպական բոլոր օպերաների ռեպերտուարում:

Ո՞ր է Կարմենը: Սպանական կրակոտ գնչուհի, գործարանային բանվորուհի, մեկը այն Հարյուր-Հազարավոր աշխատավորուհիներից, որոնք ապրում ու մեռնում են բուրժուական «քաղաքակրթությունից» անմասն, Հաճախ դառնալով նրա անմիջական զոհը, եթե բնությունը նրանց օժտել է հրապուրիչ արտաքինով: Այստեղից պարզ է, որ Կարմենի տիպը, այսպես կոչված, բնության ազատ զավակի տիպն է, որի ներքին խառնվածքի վրա արտաքին աշխարհը չի դրել իր կաշկանդիչ կնիքը:

Եվ Մուխոմարովայի մեկնաբանությամբ ստեղծվում է Կարմենի այն հարազատ պատկերը, որի դեմ առարկել՝ նշանակում է չհասկանալ Կարմենի էությունը, չհասկանալ նրա ապրումների առանձնահատկությունները, որոնց մղիչ ուժն է հանդիսանում իր թովչական հրապույրը, իր գնչուական արժանապատվության առանձնահատուկ գիտակցությունը, նույնիսկ քմահաճույքը:

Մուխոմարովայի ձայնական հարուստ տվյալները լայն հնարավորություն են ստեղծում նրա համար՝ դրսևորելու Կարմենի բուռն հույզերի փոթորիկը, իսկ երգչուհու մաքուր դիկցիան, համապատասխան շեշտերով ոգի առած նրա ֆրագիրովկան գեղարվեստական բարձր հաճույքով են համակում ունկնդրին:

Մուխոմարովան այն հազվագյուտ օպերային երգչուհիներից է, որոնք իրենց խաղով ջախջախում են պահպանողականության մարմնացում օպերայի քաբացած տրադիցիաներն ու անգամ ամենապաթետիկ ըոպեններին դեմքերնին չեն դարձնում կապելմեյստերին և գերի չեն դառնում նրա չափատու փայտին, այլ դրամայի հմուտ արտիստի շարժ ու ձևով զարգացնում, հոգեբանորեն խորացնում են իրենց խաղը՝ երգի տեմպը լսելով օրկեստրի նվագի մեջ: Դա խոշոր նվաճումն է, որ հարմոնիկ համահնչունություն է կազմում մեր այսօրվա բեմական արվեստի դինամիկ ընթացքի հետ: Այդ տեսակետից առանձնապես ողջունելի է Ֆ.Մուխոմարովան, որի առաջ նսեմանում է իր ժամանակի ամբողջ եվրոպան աղմկած Մե-

դեա Ծիգների, թող ներվի մեզ այսպես բնորոշել՝ սալոնային
«Կարմենը»:

Մյուս դերակատարներն ավելի կամ պակաս աջողությամբ
պահպանում էին անսամբլը: Թույլ էր խմբական համարների
հնչեղությունը:

Ի.Փալիաշվիլու ղեկավարությամբ նվագող օրկեստրից
կուզենայինք Կարմենի գողտրիկ ու վերայուրայի ավելի աշ-
խույժ ու թեթև տեմպ:

ԳԱԹ, Վ.Տեր-Առաքելյանի ֆոնդ, թիվ 6
(հայերեն և ռուսերեն թերթերի կտրոններ)

ՆՄՈՒՇՆԵՐ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻԾ

ԱՐՁԱԿ ԷԶԵՐ

ՄԻ ԳԻՇԵՐ ՍԵՎԱՆՈՒՄ

Երեկոյան ժամը վեցն էր, երբ նաւ մտանք: Լիճը խաղաղ և անդորր՝ ժպտում էր մեզ: Նրա հստակ կապտությունը կարող էր գերազանցորեն մրցել ուռւ գեղեցկուհու աչքերի թովչական կապտության հետ:

Ծերունու կնճիռներ հիշեցնող մեղմ ալիքները՝ սրտաբաց հյուրընկալի սիրալիրությամբ՝ գալիս փարվում էին հեզասահ մակույկին, ապա նազանքով ետ էին քաշվում, տեղի տալիս նրան, կարծես վրդովված, որ նա խուլ ու անտարբեր է իրենց քնքշանքին: Պաղ, անթարթ հայացքով մեզ էր նայում հսկայական դամբարանի նմանություն ունեցող, պատմական հուշիկներով համեստ, փոքրիկ կղզին և զարմանում՝ ըմբռնել չկարողանալով մեր անսպաս այցի շարժառիթը...

Հնադարյան երեք անշուք մենաստանի և դրանց հակադիր քանի մի նոր շենքերի ծանրության տակ ընդարմացած այս խղճուկ ցամաքի ափերն երիզող ժայռերն էլ երախները բացած՝ լճի հատակն էին դիտում և անփութորեն հորանջում ճանճրացած ժամանակի միօրինակ տաղտուկից:

Շրջապատի լուսթյունը խեղդելու աստիճան ծանր էր: Մի ինչ-որ անմեկին զգացում ճնշում, հուզում էր կուրծքս: Հուսթյունս համակած մի սրբազան ոգևորությամբ ես լարում էի երևակայությունս՝ մեկուսացնելու դարերի անթափանց զանգվածը, կյանք ու հոգի տալու այս անձուկ կղզին ապաստա-

նաժ աննման Աշոտին, նրա քաջարի զինակիցներին, սակայն ապարդյուն ջանքեր:

Խնկելի նախնյաց պանծալի սխրագործությունները տարերքից՝ ականատես տարերքից լսելու մանկամիտ բռնունցանկությունը, որ ըոպեապես բռնկեց մեջս, հաղթող հանդիսացավ, և ես ականա հնչեցրի անմահ Րաֆֆու «Ձայն տու՛ր, ո՛վ ծովակ, ինչու՞ լռում ես» հայրենասիրական մտորումներով հարուստ գողտրիկ հարցերգը:

Իմ դիմաց, գլուխն առած աջ ձեռքի ափին, թևով մակույկի շուրթին կռթնել, նստել էր անուրջ երազներիս փրփրածին դիցուհին և ամբողջովին լսողություն դարձած՝ անէացել էր: Ձգում էի, երգս հնչում էր անստահ ու դողդուջ, թվում էր, որ գերմարդկային նրա ջերմ շունչը անհանգիստ տատանումներով գալիս ընդհարվում էր իմինիս և յուր երերուն թրթռոցով վարակում այն... Երազուն, հուսատենչ մի նոտով ավարտեցի երկրորդ տան վերջին բառը և գլուխս աջ ուսիս թեքելով՝ լռեցի: Այդ վայրկյանին՝ «Արդյոք դալու՞ է», հուշեց նա և վրաս շեղակի, գողունի հայացք ձգելով՝ փորձեց չսփել յուր խոսքի հմայքը: Նրա սևիկ աչքերից կարծես ուժեղնապես էլեկտրական մի հոսանք ճառագայթեց, ջղերս ցնցեց, ու ես հիպնոսացած, բոլորովին մեքենայաբար շարունակեցի նրա սիրած քառատողը: Մակույկն արդեն նավահանգիստ էր հասել, երբ վերջացրի: Մինչ ուղեկիցներս կըսեմ և վերջին երգի թողած տպավորությունից, ես առաջ անցա, որպեսզի կանանց օգնեմ ցած իջնել: Նա վերջինն էր, որ ձեռքը մեկնելով ինձ, թևով հենվեց ուսիս և ոտը դրեց ցամաք:

— Շնորհակալություն, — շշնջացին մանուշակի թերթիկների պես քնքույշ նրա շրթունքները:

— Ի՞նչ բանի համար, օրիո՛րդ Հասմիկ:

— Այն բանի, որ արձագանք տվիք երկչոտ մրմունջիս:

— Օրիո՛րդ, ես շատ ավելի երախայրիք եմ ստացել, քան դուք կարծում եք:

— Ինչպե՞ս, ինչո՞ւ:

1915-1916 pp.

Վերջին լուսանկարը

ՎԱՀԱՆ
ՏԵՐ-ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻՆ
ԾՆ-ԼԵՅ 24-VIII-1886
ԴԱՐԱԼԱԳՅԱԶՈՒՄ
ՎԱԽԻԱՆ-ԼԵՅ-2-V-1941
ԿՈՄԻ ԱՍՍՐ-Ի
ՈՐԽՏԱ ԲԱՂԱՔՈՒՄ

— Այդքան մոտիկից ձեր քրենային հասակի պերճությունը դիտելով:

— Ուրեմն՝ քվի՞տ:

— Այո՛... Ո... Ոչ... — կմկմացի ես ու կարմրեցի:

Նա կոկետորեն ժպտաց ինձ, ապա փարթամ կուրծքը դուրս ցցած՝ սրընթաց այծյամի քայլերով վազեց, միացավ ընկերուհիներին:

Բռպենպես ապշելուց հետո ես հետևեցի նրանց: Ոտքերիս տակ ճռռում, ճռռում էր ալեկոծության ժամանակ ափ նետված խճի հաստ շերտը: Մտածում էի. «Արդյոք գուշագուշաբարերի այս անսովոր նվազը սոսկալի պարտությանս չարագուշակ ազդերգը չէ՞»:

Ընդարձակ սենյակը, ուր առաջնորդեց մեզ Սևանի մահտեսի հյուրընկալը, առաջին նվազ ինձ զարմացրեց յուր օտարոտի կահավորությամբ. արևկալ ու հարավային խուլ պատերի տակ դրած էին հասարակ փայտից շինած պահարաններ, որոնց մեջ խառնիխառն թափված կամ անխնամ դարսած էին կազմով և անկազմ բազմաթիվ գրքեր, ինչպես հետո իմացա, բացառապես հայերեն, այն էլ մեծ մասամբ հոգեշահ բովանդակությամբ: Դեպի ծովը նայող հյուսիսային երկու պատուհանի միջև ծուռ ոտքերը չուած՝ կանգնել էր մի գրասեղան, երեսին՝ կիսով չափ լաքը թողած սև կլիոնկա: Դրա վրա կար փայտե մակույկի մեջ ամրացրած մի կլոր թանաքաման՝ առանց թանաքի և մի քանի գրչակոթ՝ ժանգոտած, կոտրատված ծայրերով: Բակի վրա բացվող հարավային չորս պատուհանների միջև դրած էր լորի փայտից շինած երկու նոր իշոտնուկ և մի երկար սեղան՝ ներկած բաց դեղին գույնով: Սենյակի պատերը, եթե հաշվի չառնենք այնտեղ ապաստանած ուխտավորների ինքնակենսագրականը և դրանց զուգընթեք զանազան ընտանի կենդանիների անճարտար նկարները, միանգամայն մերկ էին, զուրկ որևէ արդուզարդից: Չներկած փայտե հատակի,

պատուհանների և դեղին սեղանի վրա թափած էին մսի, չորացած հացի, թղթի, ջարդված բաժակի կտորներ, մատաղի ոսկորներ, դատարկ շշեր և այլ կարգի զիր ու զիրիկ: Սենյակում թանձրացած օդը քիմք էր ծակում յուր գարշահոտությամբ: Մեր հյուրընկալը հավատացնում էր, որ վանքի մատենադարանն է՝ «կարգի բերված և կանոնավորած, գիտուն վանահոր եռանդուն ջանքերով»: Ես հիմք չունեի չհավատալու նրան, թեև ինձ թվում էր, որ ես պատահամբ ընկել եմ հետին կարգի աղքատ ու կեղտոտ կաբակ: Մենք իրերնիս դարսեցինք երկար սեղանի վրա, պատուհանները բացինք և խնդրեցինք ավել, մաքրել սենյակը, մինչ մենք կդիտեինք մենաստանն ու կղղզին...

25.VII.1909

ԳԱԹ, Վ.Տեր-Առաքելյանի ֆոնդ, Թիվ 5
(ձեռագիր, անավարտ)

Ի՞նչ ԶԳԻՏԵԻՆ ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԸ

Արեսն ու Աֆրոդիտեն բազմած վարդագույն ամպին՝ հանգստանում, շատախոսում, երազում, երբեմն էլ իրենց հոգնած հայացքը ձգում, դարձնում էին այն կենդանի էակներին, որոնցով լեցված է հարապտույտ երկրագունդը: Հանկարծ այնտեղ առաջացավ մի բան, որ գրավեց փրփրածին դիցուհու ուշադրութունը և դրդեց նրան խորհելու: Նրա ճակատը մռայլվեց, նա ավելի ուժգին սղմեց յուր կրծքին օլիմպիական հերոսին և հարցրեց.

— Ի՞նչ ես կարծում, արդյոք երկա՞ր է տեւելու մեր սերը:

Արեսը համբուրեց նրա շրթունքներն ու ասաց.

— Այդ քեզ պես ես էլ չգիտեմ, ամենաներջանիկ ժամերի աստվածային պարզեատու՛ր. և ո՛չ մի աստված չգիտե այդ:

— Ուրեմն նայի՛ր ու տե՛ս:

Դիցուհին ձեռքով ցույց տվեց երկրի բնակիչներին չորսին, որոնցից երկուսը ջերմ գրկախառնված՝ քայլում էին դե-

պի անեզը հեռուն, իսկ երկուսը թե թեի տված՝ ճախրում էին լազուր եթերում:

Դրանք երկու մարդ արարած ու երկու թիթեռ էին. և երկու զույգն էլ — մարդիկ ու թիթեռները — խորն, անկեղծ համոզումով միմյանց հավիտենական սիրո հանդիսավոր երդումն էին անում:

Աստվածն ու աստվածուհին ժպտեցին թախծոտ հեգնանքով և ասացին.

— Իսկապես, նախանձեղի է:

ԿՆՈՋ ԾԱԳՈՒՄԸ (Հնդկական լեգենդ)

Բնությունն ստեղծող ամենակարող Մեգադեան աշխարհ իջավ, որպեսզի հիանա իր ստեղծագործությամբ: Նրա թռիչքն առաջացրեց տաք, կենսաբույր քամի: Ծառերը խոնարհեցին իրենց կատարները, սպիտակ շուշաններն էլ ծաղկեցին: Մեգադեան պոկեց մի շուշան ու ձգեց ծովը: Հողմը հուզեց ջուրը և սպիտակ փրփուրով պատեց շուշանը: Փրփուրի փնջից վարկենապես փթթեց կինը քնքույշ՝ որպես շուշան, թեթև՝ ինչպես քամի, փոփոխական՝ ծովի պես, արագ անցողիկ՝ փրփուրի նման:

Կինն ամենից առաջ նայեց ջրին և բացականչեց.

— Որքան գեղեցիկ եմ ես:

Ապա շուրջը դիտեց ու ասաց.

— Ի՛նչ գողտրիկ է աշխարհը:

Կինը ջրից ափ դուրս եկավ չոր (այն օրից կանայք ջրից դուրս են գալիս միշտ չոր):

Կնոջը տեսնելով՝ երկրի վրա փթթեցին ծաղիկները, երկընքից էլ նրան սևեռվեցին միլիոնավոր հետաքրքիր աչքեր: Հիացմունքից այդ աչքերը փայլեցին, ուստի այդ ժամանակից լուսաշող պլպլում են աստղերը: Սրտնեղությունից «Վեներան» բռնկեց, այդ պատճառով նա փայլում է մյուսներից

ավելի պայծառ:

Կինը ման էր գալիս գեղազվարճ անտառներն ու դաշտերը և լուռ հիանում էր նրանցով: Շուտով այդ ձանձրացրեց նրան, և նա ձայնեց.

— Մեզադեւա՛, դու ինձ ստեղծեցիր գեղեցիկ: Ամեն ինչ հիացած է ինձնով, բայց ես չեմ լսում հիացմունքի այդ հեքերը:

Այդ տրտունջը լսելուց հետո Մեզադեւան ստեղծեց անհամար քանակությամբ թռչուններ: Սրանք հիասքանչ երգեր էին ճլվլում կնոջ գեղեցկության մասին: Կինը լսում էր և ժպտում: Այնուամենայնիվ, մի օրից այդ էլ անտառների դարձավ: Կինը ձանձրանում էր:

— Մեզադեւա՛, — բացականչեց նա, — ինձ համար սքանչելի երգեր են մրմնջում. այդ երգերում նկարագրում են, որ ես գեղեցիկ եմ: Սակայն այդ ի՛նչ գեղեցկութուն է, երբ ոչ ոք չի՛ կամենում ինձ գրկել ու քնքշությամբ վզիս փարվել:

Այդ ժամանակ Մեզադեւան ստեղծեց գեղանի, ճկուն օձը, որ զրկում էր կնոջը և սողոսկում էր նրա ոտների տակ: Միայն կես օրվա չափ կինը գոհ մնաց, ապա ձանձրացավ և հառաչեց.

— Ա՛խ, եթե ես իսկապես այդքան գեղեցիկ լինեի, մյուսներն էլ կսկսեին նմանվել ինձ: Հավանորեն ես այն գեղեցկությունը չունեմ, ինչ պետք է:

Մեզադեւան կնոջը բացատրություն տալու համար ստեղծեց կապիկը: Վերջինս կապկում էր կնոջ բոլոր շարժումներն ու նազանքները, և կինը վեց ժամ գոհ մնաց. իսկ հետո, արցունքն աչքերին, մղկտաց.

— Ես այնպես լավի՛կն եմ, այնպես գեղեցիկ: Իմ գովքը երգում, ինձ զրկում են, ոտներիս տակ սողոսկում, ինձ նմանվում են: Ինձնով հիանում, ինձ նախանձում են, այնպես որ ես սկսում եմ վախիլ: Արդյոք, ո՞վ պետք է պաշտպանի ինձ, եթե մեկը նախանձից չարիք նյութե իմ դեմ:

Մեզադեւան ստեղծեց ուժեղ և հզոր առյուծը: Սա հսկում, պաշտպանում էր կնոջը: Կինը երեք ժամ բավական մնաց և

ապա շշնջաց.

— Հրաշագեղ եմ ես: Ինձ փաղաքշում, գուրգուրում են, իսկ ես՝ ո՛չ ոքի: Հո ես չե՞մ կարող սիրել այս հսկայական, սարսափելի առյուծը, դեպի որը տածում եմ հարգանք ու երկյուղ:

Այդ իսկ վայրկյանին թփերից կնոջ առաջ եկավ շուներ:

— Ի՛նչ սիրունիկ է,— բացականչեց կինը և սկսեց փայփայել շանը:— Ինչպես սիրում եմ նրան:

Կինն այժմ ուներ ամեն ինչ. նա այլևս ոչ մի բանի մասին չէր կարող խնդրել: Այդ հանգամանքը զայրացրեց նրան... Բարկությունը թափելու համար նա խփեց շանը. սա վնասդաց ու ծլկվեց, առյուծին հարվածեց. առյուծը մռնչեց ու փախավ. ոտը կոխեց օձի վրա՝ օձը սողաց, պրծավ: Կապիկը հեռացավ, թռչունները թռան, գնացին, երբ կինը բղավեց նրանց վրա:

— Օ՛, ես անբախտ եմ,— բացականչեց կինը,— երբ տրամադրությունս լավ է, ինձ փաղաքշում, գովում են. իսկ երբ բարկանում եմ, ամենքը թողնում, փախչում են: Ես մենա՛կ եմ: Օ՛, ամենակարող Մեդադեա՛, վերջին անգամ խնդրում եմ քեզ. ստեղծիր ինձ համար մի այնպիսի էակ, որի վրա կարողանայի թափել զայրույթս, որը չհամարձակվեր ինձնից հեռանալ, երբ բարկանայի ես, և որը համբերությամբ տաներ իմ բոլոր հարվածները:

Մեդադեան մտածեց և ստեղծեց... տղամարդուն:

ԱՍՈՒՅԹՆԵՐ

Կյանքը մի հսկայական նվազահանդես է, տղամարդիկ կամակատար նվագողներ են, իսկ կանայք՝ շնորհալի չափա-տուներ:

Եթե Աստվածությունը տիեզերքի բազմաքանակ գոյությունների հանդեպ ստեղծած լիներ միմիայն կնոջ հոգին, այդքանն էլ բավական էր, որ նա ապացուցեր յուր ստեղծա-

գործող գերագույն ուժն ու հանճարը:

Ինչպես առանց լույսի և արևի անհասկանալի է բուսական կյանքի կարելիությունը, այնպես էլ առանց կնոջ անիմանալի է քաղաքակրթություն և հառաջադիմություն հնարավորությունը:

Սերը կազմում է կնոջ էությունը, խորամանկությունը՝ նրա հրապուրող գեղեցկությունը: Առանց այս երկու հատկության՝ Նվայի ամենագեղ դստրիկն անգամ նման կլիներ չքեղ զարդարած տիկնիկի, ավելի ոչինչ...

ԳԱԹ, Վ.Տեր-Առաքելյանի ֆոնդ, Թիվ 5

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հեռու՛ ինձանից գիշեր, քու՛ն տարտամ,
Հալ ու մաշ արիք սիրտս ճոխ, փարթամ.
Զինչ օրվա կարոտ, լույսի եմ պապակ,
Լույսով սիրեց մա – իմ կյանքն ու փափագ:

Լույսի շողերով, մտքի թևերով,
Անուրջ տեմչանքի հազար ձևերով
Ուզում եմ թռչել, հասնել թագուհու,
Գուրգուրել, շոյել ծաղիկը հոգուս:

Ուզում եմ դառնալ մեզի ամպ թեթև,
Իմ արփիածի՛ն, փովել քո առջև.
Օ՛, հերիք եղավ, հերիք է լկել,
Թույլ տուր փարվել քեզ, ոտներդ գրկել,–

Թույլ տուր քնքշությամբ հավել նուրբ կրծքիդ,
Հավել նրա մեջ, թափանցել հոգիդ,
Տեսնել՝ ի՛նչ սև ուժ թոփեց քեզ, գերեց,
Փակ դրեց լեզվիդ, վառ սերդ մարեց:

Գ.-ին

Ա՛խ, թե գիտնայի, ու՞ր ես, անույշ Քու՛յր,
Իմ որբ ծաղկոցի դու գեղանույշ բույր.
Ու՞ր արդյոք, որտե՞ղ, ո՞ր երկնքի տակ
Անդարձ մետեց քեզ բախտը դժնդակ:

Ու՞մ հայացքը քեզ շոյում է, գրկում,
Համբույրն էլ հոգիդ այրում է, մրկում:
Ա՛խ, ո՛վ է վստահ տաճարդ մտնում,
Ունեերիդ փարված՝ սփոփանք գտնում:

Իսկ թե անջատման չարաբաստ ժամից
Նաև քեզ համար հեմց մի անգամից
Աշխարհը դարձավ տաղտուկ, ձիգ երազ,
Կյանքը խաբուսիկ, անկատար մուրազ,—

Թող որ դառնայի լույսի հստակ շող,
Դիպչեի շուրթիդ զգույշ, դող ի դող,
Ապա շոգու պես չքվեի անհետ,
Միայն թե քե՛զ մոտ, միայն թե քե՛զ հետ:

Մոայլ, մութ ամպեր, դաժան, սևաթույր,
Այսօր հրաշքով չքվեցան անհետ.
Երկինքը ժպտեց մեղմ, սիրահամբույր,—
Քույրիկս է եկել, ինձ մոտ է, ինձ հետ:

Մոլի, դառնաշունչ ձմեռըն անցավ,
Հոգիս պարուրող սառույցն էլ չկա.
Ծոգու փոխվեցան թախիծ, վիշտ ու ցավ,
Իմ սրտի գարնան Քույրիկս է վկա:

Կյանքըն ինձ համար դարձել է դրախտ,
Մարդիկ հրեշտակ, բարի, սրտաբաց,
Դժոխքը քանդող, ո՛ր, որպիսի բախտ,
Առաջվա նման Քույրիկս ինձ ժպտաց:

Ծաղիկ ծաղկունքով, դաշտ ու արոտով
Բնությունը սեր, վայելչանք բուրեց.
Անցյալի նման սիրո կարոտով
Քույրիկս ինձ այսօր գրկեց, համբուրեց:

ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒ

(Տառերի գյուտի 1500 ամյակի անթիվ)

Հազար ու հինգ հարյուր տարի
Էլ ի՞նչ տեսակ չարն ու բարի
Չտեսար դու, հայրենի տառ,
Իմ մայրենի անուշ բարբառ:

Ուրույն կյանքի կովան, կռան,
Հայ ոստանիկ բարձր դռան
Պատերի մեջ դու ձև առար,
Ազատ մտքի զենքը դառար:

Իսկ չարանենգ ազգ ու մարդիկ —
Բռնության հեգ, տխուր մարտիկ,
Ծիգ թափեցին քեզ խաչ հանել,
Սուր ու հրով մահվան տանել:

Եվ նորածիլ, մատաղ, դալար,
Ամբողջ դարեր հար, միալար,
Դեռ տակավին մինչև այսօր
Ցողվում ես դու արյամբ բոսոր:

Արյուն միայն, լաց ու ավեր,
Հոգեմորմոռ մրմուռ ցավեր
Վիճակվեց քեզ գրի առնել,
Հայի հոգին հուզել, խառնել:

Ստրկություն, բռնաբարանք,
Ամայացած շեն, ապարանք,
Հայ մարդու բյուր աղետն ու ցավ
Քո ճոխացման տվյալ դարձավ:

Ե՞րբ արդյոք, ե՞րբ, դու – հզոր, հաղթ,
Պիտ ներբողես մեր փառքն ու բախտ,
Զենքով խլած մեր կյանքն ազատ,
Տանջուկ լեզուդ իմ հարազատ:

ՀՈՎՀԱՆ ՆԵՍ ՀՈՎՀԱՆ ՆԻՍՅԱՆԻՆ

(30-ամյա հոբելյանի առթիվ)

Դու վատաբախտ ազգի ծնունդ,
Սուգ ու լացով առավ սնունդ
Քնարդ անկեղծ, ոսկեհնչյուն,
Ընտանի մեզ, աղու, հնչուն:

Սեր ես երգում, կույս աչազեղ,
Թե բնություն հրաշագեղ,
Գեղեցկություն, խնդում ու լաց,
Թե հայրենի փառքըն անցած,—

Մի տխուր շեշտ ամեն տեղ, միշտ,

Մի քողարկված սրբազան վիշտ
Տանջում է քեզ, հոգիդ հաշում,
Մեզ թանկագին կյանքդ մաշում:

Հայրենիքիդ վիշտն է այդ սև,
Նրա մթին, խավար արև...
Ա՛խ, ե՞րբ արդյոք պիտի խնդա
Սիրտդ ոսկի՝ ուրախ թնդա:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՈՏԻՎՆԵՐ

I

Արծաթ աղբյուր, պաղ աղբյուր,
Կյանքդ անփույթ խաղ աղբյուր.
Թե՛մ սիրտս ցողի պապակ,
Ցողես, շաղե՛ս, շաղ աղբյուր:

Ջահել էի, տարվեցի,
Կույսի սիրով գերվեցի.
Ծրագ տեսած թիթեռի պես
Կրակն ընկա, էրվեցի:

Ոչխարդ արոտ գնաց, տղա՛,
Ոչխարդ անտեր մնաց, տղա՛.
Հարսնացուիդ առան, տարան,
Մեռածի պես քնած տղա՛:

Թև առ թռի՛ր, այ տղա,
Թասիբ՝ չունի՞ս, հայ տղա.
Թե սիրածիդ հետ չառար,
Զիվան կյանքիդ վա՛յ տղա:

II

Ծեգը թարթեց, զովն անուշ,
Լազվարդ երկնի մովն անուշ,
Թող գեթ հոգքդ համբուրեմ,
Թուխ աչերիդ ծովն անուշ:

Սեգ կարապիդ ես գերի,
Ջիվան կյանքս զոհ բերի.
Անկարենկից մունջ Բույրիկ,
Քեզ երկինքն էլ չի՛ ների:

III

Այ զո՛ւ գիշեր, լուսնակ գիշեր,
Մերժվածների կոչնակ գիշեր.
Ցավերի ծով սիրտս լնիկ,
Խոսես հետը, խոսնակ գիշեր:

Երկինք, գետին բուն են մտել,
Հավք, անասուն բուն են մտել,
Արհամարհված սիրո գերիս
Լոկ հանգրվան, տուն չի՛ գտել:

IV

Բույրի՛կ, սերդ սուր է դառել,
Հուր է դառել, կյանքս վառել.
Կարոտ աչքիս սև արցունքը
Ծով է դառել, շուրջս առել:

Փակ է ճամբես, գալ չեմ կարող,
Ոտիդ փարվել, լալ չեմ կարող.
Սիրտս էլ ուզես, չեմ խնայի,

Կըհանեն, բայց տալ չեն կարող:

V

Ա՛յ ամպեր, ահավոր ամպեր,
Օդաչու, թևավոր ամպեր.
Բնիկ վայրից հալածական,
Ինձ մնան սևավո՞ր, ամպեր:

Պանդուխտ եմ ես, տուն չունեմ,
Խաղաղ անկյուն, բուն չունեմ,
Սիրած կույսից հետ մղված,
Օր ու գիշեր քուն չունեմ:

Ձե՛զ եմ դիմում, սև՛ ամպեր,
Կարկտաքեր չա՛ր-խև ամպեր.
Շանթե՛ք կուրծքս հուսախաբ,
Շանթահարկու, դև՛ ամպեր:

ԳԱԹ, Վ.ՏԵՐ-ԱՆԱԶԵԼՅԱՆԻ ՖՈՆԵՂ, ԹԻՎ 3

ԹԱՐԳՄԱՆ ՈՒԹՅՈՒՆ ՆԵՐ

Ա.Ս.ՊՈՒԾԿԻՆ

ՄԱՐԳԱՐԵ

Հոգու ծարավով տառապած, տրտում,
Թափառում էի մութ անապատում,
Եվ վեց թևանի սերովքեն վսեմ
Ուղեներովում դուրս եկավ իմ դեմ.

Իր ևուրբ մատներով, թերեւ, ինչպէս ցինջ,
 Դիպավ աչքերիս ևս լուսաշող, ջինջ.
 Եվ բացվեցին իմ աչքերն իմաստուն,
 Քանց աչերն արծվի՝ էգ, ահաբեկուն:
 Նա ականջներս դիպավ կամացուկ,
 Եվ այնտեղ լցվեց ղժժոց ու աղմուկ.
 Եվ ես լսեցի ցնցումն երկնքի,
 Եվ հրեշտակների թռիչքն եթերքի,
 Եվ ծովի սողնոց լողերթը գալար,
 Եվ անը որթի դաշտերում դալար:
 Եվ զգույշ կպավ ևս իմ շուրթերին
 Եվ պոկեց, հանեց լեզուս մեղսածին,
 Լեզուս զրախոս ու անգաբարբառ,
 Եվ շուրթերիս մեջ՝ կարկամած ու սառ՝
 Արյունոտ աջով դրեց իմաստուն
 Օձի երկսայրի խայթոցը ճկուն:
 Եվ իմ կուրծքը ևս ճեղքեց սուսերով,
 Եվ սիրտս դողդոջ հանեց անվրդով
 Եվ մի բոցավառ ածուխ հրաշեկ
 Խրեց իմ ճեղքված կրծքի մեջը հեգ:
 Դիի պէս ընկած անապատում ես,
 Լսեցի Աստծո ձայնն ահեղ ու վեհ:
 «Եկի՛ր, մարգարե, և՛ տես, և՛ միտ առ,
 Եվ տոգորվիր իմ կամքով վեհափառ,
 Եվ շրջիր ծովեր, երկրներ անանց,
 Հուր խոսքով այրի՛ր արտերը մարդկանց»:

30.III - 36 թ.

Թիֆլիս

ԿՅԱՆՔԻ ՍԱՅԼԸ

Թեպետ ևրա մեջ մերթ կա ծանր բեռ,
 Սայլը գնալիս թերեւ է սակայն.

Խիզախ կառապան՝ ժամանակը ծեր,
Նստիքին կպած, լուռ վարում է այն:

Մենք սալ ենք մատում առավոտյան վաղ.
Ուրախ ենք, կայտառ, և քամահրելով
Ծովություն տարտամ ու գգվանք խաղաղ,
Ձայնում ենք.- Քշի՛ր, քշի՛ր վազելով...

Բայց այն կորովն էլ չկա կեսօրին...
Ահով ենք մայում, արդեն ցնցահար,
Ե՛վ սարալանջին, և՛ փոքրիկ ձորին
Ու ձայն ենք տալիս.- Կամա՛ց, է՛յ տխմար:

Գլորվում է սալն առաջվա մման:
Երեկոյան դեմ վարժված ենք մրան
Եվ միրհելով մենք գնում ենք գիշերօթ.
Իսկ անկարեկից ժամանակը ծեր
Քշում է, քշում ձիաները մեր:

5.IV - 36 թ.

Թիֆլիս

ՍԻՔԻՐ, ԴԵԿԱՐԻՍՏՆԵՐԻՆ

Պինդ պահեք վեա-հպարտ համբերանք
Սիրիի հանքերի մութ խորքում.
Չի՛ կորչի ձեր ցավոտ աշխատանքն
Ու մտքի համարձակ, վեհ ձգտում:

Ձախորդման քույրն ազնիվ՝ վարդերանգ
Հույսը վառ՝ այն մոռալ գետնի տակ
Կարթնացնի ժրություն և բերկրանք,
Ու կգա ցանկալի ժամանակ:

Կհասնի ձեզ և՛ սեր, և՛ ընկեր,
Փականքից անցնելով հաղթաքայլ.
Ինչպես իմ ձայնն ազատ, հուսաբեր,
Տաժանքի որջերին ձեր մոայլ:

Կշարդվեն շղթաներ ժանտ, ժանգոտ,
Կընկնի բանտ ու զնդան. մոտքի մոտ
Կյանքն ազատ կընդունի ձեզ խնդուն,
Եղբայրներ կտան ձեզ թու՛ր զգուն:

14.III - 36 թ.
Թիֆլիս

ԱՆՉԱՐ

Մահվան ծառ

Մերկ ու հյուծված անապատում,
Տապից այրված հողում մենակ
Կանգնել է, քանց ահեղ պահակ,
Անչարն աշխարհ-երկնապատում:

Պապակ դաշտի բնությունն իր
Ցամա՛ս՛ն ժամին ծնեց նրան,
Թույնով ջրեց ոստն ու իրան
Եվ արմատներ՝ խորունկ ու ցիր:

Թույն է կաթում կաշվից նրա.
Այրվում է նա օրվա տոթից
Եվ իրիկվան սառում նորից,
Ոնց թանձր խեժ ծառի վրա:

Չեն մոտենում վագր ու թռչուն
Մահվան ծառին. լոկ բուքն է սև

Վազում վրան մոլեգնարև
Ու մահաշունչ մեկդի փախչում:

Եթե թրջի ամպը մոլոր
Ոստը նրա տերևաթավ,
Թափվում է տապ ավազին խավ
Դեղին անձրև՝ խիստ թունավոր:

Սակայն մարդուն մարդն ուղարկեց
Անչարի մոտ շեշտ հայացքով,
Եվ նա գնաց հլու կամքով,
Այգաբացին թույնը բերեց:

Բերեց նա այն խեժը մահվան,
Մի ոստի հետ թռչնատերև:
Գունատ ճակտից քրտինքը սև
Թափվում էր պաղ գետի մման:

Թլկեց, ընկավ, աչքերը փակ,
Հոլիկի մեջ քերծեցներին
Ու մեռավ խեղճ ստրուկ-գերին
Անհաղթ տիրոջ ոտների տակ:

Իսկ թագավորն օժեց թույնով
Հլու-հնազանդ սլաքներն իր
Ու հարևան ամեն երկիր
Մահ ուղարկեց նրանց բերնով:

17.III - 36 թ.

Թիֆլիս

Нет, я не дороржу мятежным наслаждением...

Ո՛չ, ինձ համար արժեք չունեն վայելք, հաճույք խոտվահև,
Զգայական հիացմունքն ու մոլեգնություն խենթ ու խև,

Հառաչանքն ու հետո ճիչերն շվայտուհու դեռահաս,
Երբ ձգվելով իմ գրկի մեջ օձի մման նրբանագ,
Տապ գգվանքի պոռթկումներով, համբույրներով խոցածին
Վայրկյանն է սոսկ փութացնում մա ցնցումների իմ վերջին:

Օ', ավելի անուշ ես դու, իմ սիրելի հեզուհի',
Օ', ինչ տանջում երջանիկ եմ ես քեզանով, գեղուհի',
Երբ զիջելով երկարաշունչ պաղատանքիս անմվագ,
Տրվում ես ինձ այնպես քնքույշ և հիացքիս հազիվհազ
Արձագանքում իմ ջերմ գրկում առանց շինծու զմայլման,
Ամաչկոտ-սառն, ինքնապարփակ, միտ չառնելով ոչ մի բան,
Ու ավելի, է՛լ ավելի շիկնում ես դու կրակի պես
Եվ ակամա բորբոքվում իմ սիրո բոցով վերջապես:

Я вас любил...

Սիրում էի ձեզ. սերը երևի
Իմ հեզ հոգում դեռ չի անցել, մարել.
Բայց թող այն այլևս ձեզ չվրդովի.
Ես չեմ կամենում ձեզ վիշտ պատճառել:
Սիրում էի ձեզ անմրմունջ, անհույս,
Մերթ խանդով տանջված, մերթ վեհերոտ-հեզ.
Սիրում այնպես նուրբ, անկեղծ ու քնքույշ,
Երանել ուրիշն էլ այդպես սիրի ձեզ:

14.IV - 36 թ.

Թիֆլիս

ԳՅՈՒՂԸ

Ողջուն՝ն քեզ, ամայի, խուլ անկյուն՝ն, ողջուն՝ն քեզ,
Հանգստի, ներշնչման, խուլ ջանքի ապաստան,

Որտեղ իմ օրերի հոսում է գետն անտես
Մոռացման, վայլերի գրկի մեջ դուրեկան:

Քո՛ւնն եմ ես:

Ես թողի թովչուհու ապարանքն ախտավոր,
Ծոխ-փարթամ խնջույքներ, պատրանքներ, խաղերգեր,
Ընտրեցի կաղնուտի սոսափյուն, դաշտերի մեղմ անդորր
Ու պարապ, ազատ կյանք՝ խոհերի լավ ընկեր:

Քո՛ւնն եմ ես. սիրում եմ այս այգին սևաթույր՝
Իր անուշ հովերով, ծաղկունքով ալ-ալվան,
Այս մարգն իր ցաք-ցրիվ դեզերով խոտաբույր,
Որտեղ կան պարզ, զուլալ աովակներ կլկլան:
Իմ արաչ ամենուր պատկերներ շարժական.
Տեսնում եմ մի զույգ լիճ՝ կապուտակ հարթավայր,
Ուր շողում է մեկ-մեկ ձկնորսի առագաստ.

Այն կողմում գոլ-արտեր, բլուրներ շարեշար,
Իսկ հեռվում ցանուցիր խրճիթներ՝ խեղճ, նվաստ:
Թաց, խոնավ ասիերին շրջմոլի հոտեր շատ,
Աղացներ թևավոր, չորնոցներ ծխապատ.

Ամեն տեղ լիության հետք ու ջանք, աշխատանք:
Ես այստեղ, անցավոր կապանքից ազատված,
Սիրում եմ վես հոգով որոնել վայելչանք
Ծշմարտի, մեծարել օրենքը հաշմանված,
Չլսել տրտունջը ամբոխի խավար, մութ
Կարեկցել ամաչկոտ աղերսին անօգուտ
Եվ նախանձ ցույց չտալ չարագործ կամ տխմար
Անհատի սին բախտին, վեհությանն անարդար:

Դարերի գուշակներ՝, հարցնում եմ այստեղ ձեզ.

Սփոփիչ ձայնը ձեր մենության մեջ վսեմ,

Անկասկած, ավելի պարզորո՛շ կլսեմ.

Նա վանում է մոռյլ քունն անպետք ծուլության,
Բորբոքում իմ մեջ հուրն աշխատանք-մոլության.

Եվ հասնում եմ ձեր վեհ խոհերն ստեղծագործ

Հոգեկան խորության մեջ խաղաղ ու անփորձ:

Բայց մի միտք սոսկալի՝ տանջում է իմ հոգին.
Այս ծաղկած արտերում, լեռներում խնդաօհ
Մարդկության բարեկամ, ամեն տեղ, օ՛ր, երկինք,
Տեսնում եմ տգիտության կործանիչ ճախատիւնք:

Չանսալով ո՛չ հառաչ, ո՛չ արցունք մշտակա,
Այստեղ մեր բախտընտիր աղաներն անգգա,
Վայրենի, անօրեն, ճիպոտով բռնության
Չավթել եմ, յուրացրել, ի կորուստ մարդկության,
Հողվորի և՛ վաստակ, և՛ գույք, և՛ ժամանակ.
Հնազանդ, կոացած գութանին՝ զարկի տակ,
Մարդ-ստրուկն է այստեղ ուժասպառ քարշ գալիս
Անողոր իր տիրոջ արտերում ու լալիս:
Այստեղ մինչ գերեզման լուծ ունի ամեն ոք.
Այստեղ կույս աղջիկներ, խեղդելով հույս-հակում,
Բացվում են ու ծաղկում,
Չարագործ ցուփ մարդու վավաշի համար լոկ:
Ծերացող հայրերի մեցուկներ սիրասում՝
Դեռահաս որդիներ՝ գործընկեր քաջազուն
Հայրենի խրճիթից գնում են՝ բազմացնեն
Թիվն իրենց աղայի ստրուկների չարատանջ...
Օ՛ր, եթե իմ ձայնից հուզվեցին սիրտ, ականջ.
Ինչու՞ է բոցկլտում կրծքիս մեջ հուրն իզուր,
Ու չունեմ ես ճարտար, շանթառաք լեզու սուր:
Օ՛ր, արդյոք, կտեսնե՞մ ժողովուրդն ազատված,
Ստրկությունն՝ ոռու ցարի մի խոսքով տապալված,
Եվ արդյոք կշողա՞մ մեր երկրում դալկահույս՝
Անկաշկանդ մո՛ր կյանքի գեղանի արշալույս:

7.III - 36 թ.
Թիֆլիս

ԳԱԹ, Վ.Տեր-Առաքելյանի ֆոնդ. Թիվ 9

ԸՂԶԱՆՈՒՅԾ

Հեգենդա

Անտառի մեջ ապրում էր մի ըղձանույշ,
Գետին մոտիկ, որտեղ և միշտ լող տալիս,
Լողում էր նա: Սակայն մի օր լողալիս
Զկնորսների ուղկանն ընկավ անզգույշ:
Սրանք վախից սարսել էին, զարհուրել.
Մեկը միայն – Մարկո անառն պատանին,
Գրկեց նրան, փարվեց չքնաղ իրանին
Եվ սկսեց ուժգին, կրքոտ համբուրել:
Ըղձանույշն էլ ճկուն՝ որպես դալար ուտ,
Թաքտալով նրա գրկում առնական,
Ժպտում էր մեղմ, անույշ ժպտով թովչական
Նայում նրա հուր աչերին՝ ժիր, ըմբոստ:
Այդ օրն ամբողջ շոյում էր նա Մարկոյին.
Բայց հենց մթնեց, գիշերն ընկավ ահավոր,
Նա չքացավ, իսկ Մարկոն էլ սևավոր
Թախիժ կտրած՝ փնտրում էր յուր դշխոյին:
Այդպես անքուն գիշեր-ցերեկ նա շրջում,
Աչք էր ածում գետափն, անտառն անզգույշ
Ու հառաչում. «Ու՛ր ես, ա՛խ, ու՛ր, ըղձանույշ»:
Ալիքներն էլ՝ «Չենք իմանում» քրքշում...
«Ստում եք դուք», բացականչեց նա ահեղ.
«Նրա հետ դուք, դուք եք խաղում անարժան»,
Գոչեց, նետվեց Դունայի մեջ հորդ, դաժան,
Որ գտնե յուր ըղձանույշին փառահեղ...
Առաջվա պես Դունայի մեջ լող տալիս,
Լողանում է ըղձանույշն այն նենգամիտ,
Սակայն Մարկոն – հեգ պատանին միամիտ,
Կորավ անհետ, էլ գետի ափ չի՝ գալիս:
Բայց Մարկոյի մասին գոնե մի երգ կա,

Նրա խելառ, անզուսպ սիրույն միշտ վկա:

Իսկ դուք կապրեք այս աշխարհում՝ զանազան
Կույր ու անհայտ որդերի պես բազմազան,
Եվ ձեր մասին գիտե՞ք արդյոք, գիտե՞ք ինչ,
Ո՛չ կպատմեն, ո՛չ էլ կերգեն և ոչինչ:

Դ.Ա.ՄԵՐԵԺԿՈՎՍԿԻ

ՍԱԿԻԱ-ՄՈՒՆԻ

Թավուտ լեռներով, կիրճերով խավար,
Ուր բուքն էր ոռնում աշման ցրտաշունչ,
Ծրջմոլի մի խումբ, անտուն, անծվար,
Գանգես էր գնում հոգնած, կիսաշունչ:
Տկլոր, կիսամերկ, միհար, վատառողջ,
Անձրևից, ցրտից կապտել էին ողջ:
Ուղիղ երկու օր անոթի, անհույս,
Խումբը չէր տեսել ո՛չ կայան, ո՛չ լույս:
Ծառերի միջին, մթնում անհատակ
Երևաց մի բան – տաճար, մեմաստան...
Ուր և դիմեց մա, կամարների տակ
Հուսալով գտնել հարմար ապաստան:
Բարձր գահի վրա, օ՛, որպիսի բախտ,
Բազմել էր քարե Սակիա-Մունին հաղթ.
Եվ մրա կարմիր, ծիրանի թագին՝
Մի հսկայական, մեծ գոհար անգին:
«Տղե՛րք, – ձայն տվեց մի տանջված աղքատ, –
Գիշերը խավար մեզ տեսնող չկա,
Եվ հաց, և զգեստ, և ոսկի առատ
Խեղճ սովյալներիս այս քարը կտա:
Բուդդային պետք չէ ավաստ ու գոհար.
Ահեղ տարերքի արքայի համար

Լազուր երկնքում շողուն, դալկահար
 Աստղեր են փայլում անթիվ, անհամար»:
 Նշան տրվեց, և գետնից սողալով,
 Թանձր խավարում ահից դողալով
 Գողերը հուշիկ առաջ են գնում.
 Բայց սրբության վրա հենց ձեռք են դնում,—
 Փոթորիկ, կայծակ, շանթ, կրակ, որոտ,
 Արձագանք տալով ձորերում քարոտ,
 Հետ մղեց, վանեց նրանց հեղինակ,
 Ապա ամեն ինչ կոեց անմոռունչ...
 Մի հոգի միայն համարձակ, վստահ,
 Առաջ է անցնում աներկյուղ, անահ
 Ու բացականչում. «Անիրավ ես դու,
 Մեծագոր'ր Աստված. կամ ստել են մեզ
 Քուրմերդ խարդախ, որ դժբախտ մարդու
 Վիշտը փարատող բարի հայր ես, հեզ,
 Խավարը ցրող արեգակ ես, լույս,
 Զրկված մարդկության դու հավատն ու հույս:
 Սու'տ է, սու'տ:
 Վրե՛ժ ես հանում մեզնից մի չնչին,
 Փուչ քարի համար, սև փոշու միջին
 Քո առաջ փոված ամբոխից անգոր,
 Բայց անմահ հոգով վեհիդ համագոր:—
 Ամո'թ քեզ, ամո'թ, երկնքի արքա',
 Որ ոտքի կանգնել ահարկու, հսկա,
 Ուզում ես խլել ամբոխից սոված'
 Մի կտոր չոր հաց, խստասի'րտ Աստված:
 Արքայից արքա', որոտա' ուժգին,
 Հրեղեն շանթով խոցի'ր իմ հոգին,
 Բայց, քեզ հավասար, ըմբոստ, խելահեղ,
 Ես քեզ եմ դիմում, սուկալի'դ, ահեղ
 Եվ աշխարհի ու երկնքի դիմաց
 Ասում եմ դեմքիդ՝ հեզ ճակատս բաց՝
 Ամենագոր Տեր, անիրավ ես դու»:

Նա լոեց մունջ, և հրաշք կատարվեց.
Պսակյալ Բուդդան գետին խոնարհվեց,
Որ նրանք թագից գոհարը հանեն
Եվ գոհ, բավական իրենց հետ տանեն:
Փռչիների մեջ, ամբոխի առաջ,
Մեղմ, հեզահամբույր, լռիկ, անհատաչ
Ծունկ էր խոնարհել բնության իշխան,
Արարիչ Աստված, հզոր, մեծ արքան:

Նա լոեց, և... օ՛հ, ի՛նչ հրաշք –
Որպեսզի թագից գոհարը հանեն
Այդ թշվառ մարդիկ իրենց հետ տանեն,
Բուդդայի անդրին պսակված գլխով
Գետին խոնարհվեց խաղաղ, անվրդով:

ԳԱԹ, Վ.Տեր-Առաքելյանի ֆոնդ, Թիվ 5

ՀՈՒՇԵՐ, ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ Վ.ՏԵՐ-ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

ԵՐԳԻՉ ՎԱՀԱՆԸ (Նրա առաջիկա համերգի առթիվ)

Երկուշաբթի, ամսույս 27-ին, Երևանի հասարակությունը
առիթ կունենա լսելու Վահան Տեր-Առաքելյանին:

Վահանը Կոմիտասի աշակերտն է, սիրելի աշակերտը:

Կարելի է համարձակ ասել, որ Վահանը, իբրև հայ երգիչ
(ոչ ազգային նեղ իմաստով), գեղարվեստական երաժշտական
մտքով, միակն է:

Նրա ամեն մի հնչյունը, երգի շտրիխը, նոտան՝ հայկական է:

Նա սիրահարված է արևելյան մուզիկային, և հատկապես՝
հայ երաժշտությանը:

Պետրոգրադի կոնսերվատորիայի նախկին ուսանող՝ Վա-
հանը չփվել է նաև եվրոպական և հատկապես ռուսական ե-
րաժշտության ամենահաջող կատարողների հետ, լսել է
նրանց, բայց չի ազդվել, չի ենթարկվել նրանց և մնացել է
ինքնուրույն, նա իր երգերը ասելիս, իր հոգին մեջն է դնում:

Վահանը հայկական կլասիկ երաժշտական շկոլայի արտա-
հայտիչն է: Ով չի լսել Վահանի երգը, չի կարող գաղափար
կազմել, թե ի՞նչ է հայկական երգը, ուրեմն և երաժշտությու-
նը:

Վահանին պետք է լսել և նրանից շատ բան սովորել, ո-
րովհետև Կոմիտասի ավանդները Վահանը հարազատորեն
պահպանել է:

Իսկ այդ մեզ համար շատ թանկարժեք է:

Եթե չենք ցանկանում, որ իսպառ հայ երաժշտությունը անհայտանա, ապա այնպիսի երգիչներին, ինչպիսին Վահանն է, պետք է պահել, պահպանել և խնամք տանել ու սիրել:

Այժմ ձայնը Վահանինն է:

ՄՈՒՇԵՂ ԱՂԱՅԱՆ

ԳԱԹ, Վ.ՏԵՐ-ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻ ՖՈՆԴ, ԹԻՎ 21
(կտրոն «Խորհրդային Հայաստան» թերթից)

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐ-ԱՌԱՔԵԼԹԱՆԻ ՀԱՄԵՐԳԸ (10 մարտի)

Ո՛չ գեղեցիկ ձայնային տվյալները (տենոր), ո՛չ պիանոյի հարուստ նրբերանգները, ո՛չ վարպետորեն հնչեցրած ֆալցետը՝ վոկալ տարերքի այս հմտությունները չեն, որ իշխում են Վահան Տեր-Առաքելյանի արվեստի թողած տպավորության մեջ, այլ նրանում ապրող ժողովրդական տարերքը, անմիջական մերձությունը արվեստի ակունքներին, հողի բույրը: Նա գեղջուկ է, և իր ժողովրդի երգերը օրորոցայինի նման հոգեհարազատ և սրտամոտ են նրան:

Նրա երգերը համակված են Արարատյան դաշտավայրի արևով և հովերով, և նա սրտահույզ ջերմությամբ հաղորդում է անհաղթահարելի թախիծը անցած-գնացած գյուղացիական կյանքի, նրանց միամիտ զգացմունքների կենսաթրթիռ ամբողջությունը ու պարզ կենցաղի ուրախությունները:

Նա Կոմիտասի՝ նշանավոր հայ երգահանի աչակեբուն է, և Կոմիտասը կարողացել է ճիշտ ուղղության վրա դնել այդ շնորհը: Կոմիտասի այն ստեղծագործությունները, որոնք ծրագրի հիմնական մեխն էին, ցույց տվեցին, թե որքան զարմանալի կերպով էր նա զգում ժողովրդի ոգին և թե ինչպես

նվազագույն միջոցներով՝ ընդամենը մի քանի նոտայով կարողանում էր հասնել ապշեցուցիչ ներդաշնակ էֆեկտների:

Տեր-Առաքելյանի կատարումներում հատկապես նշելի է Ա.Տեր-Ղևոնդյանի գեղեցիկ մշակած «Շեյխ Սաֆոյի» սրտա-հույզ և «Ես սարեն կուգայի» երգի կատարման զգացմունքի խորությունն ու անսահման վեհությունը:

Շատ աշխույժ անցավ «Հաբրբան» հրաշալի զուգերգ-երկ-խոսությունը Հ. Բ. Տեր-Դանիելյանի հետ...

Վ.Ա.

ԳԱԹ, Վ.Տեր-Առաքելյանի ֆոնդ, թիվ 21
(կտրոն ուսեսերեն թերթից)

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐ-ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻ ՀԱՄԵՐԳԸ

Հայկական ժողովրդական երաժշտության համերգ էր: Վահան Տեր-Առաքելյանը, որ գյուղից է սերում, իր ժողովրդի իսկական զավակն է, աշակերտն է Հանգուցյալ Կոմիտասի, ում ստեղծագործություններն այնքան խոր ընկալումով արտահայտում են Հայկական երաժշտությունը, և արդարացիորեն վաստակել են հարազատ ժողովրդի սերն ու ալլազգիների հիացումը:

Պրոֆ. Հարտմանը, 4 տարի առաջ լինելով Կովկասում, ծանոթացավ Կոմիտասի ստեղծագործություններին և «Кав. Слово» պարբերականում հրատարակած իր հոդվածում, ինչպես և հատուկ գեկուլցման մեջ, համարեց դրանք հանճարեղ:

Կոմիտասի ստեղծագործությունները, Հայկական ժողովրդական երգերի շարքում, կազմում էին երեկոյի ծրագիրը: Տեր-Առաքելյանի ձայնը գեղեցիկ տեմբրի տենոր է, որը հաղորդում է գերազանց պիանո և ֆալցետ, երգում է մեծ զգացմունքով ու բազմազան նրբերանգներով և այնպես է ձուլվել ժողովրդական երաժշտության ոգուն, որ նրա երգար-

վեստը ճեղքում է դահլիճի պատերը և հասնում Ալաբյազի ու Արարատի բարձունքներին, Արաքսի ու Զանգուի ափերին, դրանք հոփվի, շինականի, աշուղների երգեր են, գյուղացու ուրախությունը, սերն ու ողբը: Ժողովրդի տարերքի հետ կենդանի միաձուլումը Տեր-Առաքելյանի արվեստի հիմնական գեղարվեստական արժեքն է:

Այս հաջողությունը նրա հետ կիսեցին Հ. Դանիելյանը (երգեր, ռոմանսներ և իր աշխուժությամբ ու ժողովրդական ոգու թարմությամբ հրաշալի «Հարբան» զուգերգը) և դաշնակահարուհի Մ. Տիգրանովան (Բարխուդարյանի ստեղծագործությունները և այլն):

ԱԼՖԱ

«Зрелища», Թատերական շաբաթաթերթ,
Թիֆլիս, 14-21 մարտի, 1923 թ., թիվ 4

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐ-ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԸ ԳԵՐԻՆԵՐԻ ԷՇԵԼՈՆՈՒՄ

Ցանկանում եմ ուղղում մտցնել գերության մեջ գտնվող Վահան Տեր-Առաքելյանի էջելոնով Հայաստանից Թուրքիա մեկնելու դրվագի նկարագրության մեջ:

Այնպես պատահեց, որ էջելոնի հրամանատարն ու իր օգնականը մեկնում էին այն նույն վագոնով, որում Վահանն էր: Նրանք նստած էին միջանցքում, այնքան հեռավորության վրա, որ լսելի էր ղեկավարի ողջ խոսակցությունը ենթակայի հետ:

Վահանը հասկանում էր նրանց յուրաքանչյուր բառը, քանի որ մանկուց ազատորեն տիրապետում էր թուրքերենին:

Խոսակցության իմաստն այն էր, որ ենթական համոզում էր իր ղեկավարին՝ գերիներին չտանել էրզրում, այլ հանձնել թուրք բնակչության հաշվեհարդարին:

Նա ասում էր. «Շուտով մոտենում ենք մի քաղաքի, ուր հայերին ատում են: Քաղաքի բնակչությունը հարուստ է: Եթե մենք հանձնենք նրանց էշերին, այնտեղից կհեռանանք ոսկու պարկերով»: Ղեկավարը տատանվում էր: Վախենում էր անախորժություններից: Ինչ-որ պահ Վահանին թվաց, որ ելքը կարող է ճակատագրական լինել, և նա թուրքերեն մի երգ երգեց: Երբը պատմում էր այն մասին, թե ինչպես մայրը տխրությունից սպասում է մարտի մեկնած որդուն, բայց նա զոհվել է:

Ղեկավարը շրջվեց դեպի Վահանը և հարցրեց. «Ինչու՞ երգեցիր այդ երգը»:

Վահանը պատասխանեց. «Որովհետև ես լսեցի ձեր խոսակցությունը»:

Ղեկավարը, որ մինչ այդ էլ վախենում էր համարձակ քայլից, դադարեց տատանվել և ասաց Վահանին. «Այդ դեպքում ես քեզ եմ նվիրում այս բոլոր մարդկանց կյանքը»:

Էշերին լրիվ կազմով հասավ էրզրում:

Դժբախտաբար այս դեպքը աղավաղված է հասել հայ ընթերցողին՝ Վահանի արարքի էությունը կտրուկ փոխված:

Վերջին 15-20 տարիների ընթացքում Վահան Տեր-Առաքելյանի մասին հրապարակված նյութերից մեծ մասի սկզբնաղբյուրը եղել են եղբորս՝ Արամ Ղազարյանի և իմ համատեղ գրառումները:

Նյութերի հեղինակները մեր գրառումները թարգմանելիս ինչ-ինչ կամայական փոփոխություններ են արել:

Այսպես, իմ նկարագրած դրվագը գունագեղել են պատմելով, իբր ղեկավարը Վահանի հետ երկար խոսակցություն է ունեցել, որի ընթացքում Վահանը, հետևելով գինվորական օրենքներին, ձգվել է՝ գերազանց կեցվածք ցուցադրելով:

Թվում է, կարելի է ուշադրություն չդարձնել այս մանրուքներին, բայց, ինչպես երևում է, դրանք աղբյուր են հանդիսացել մի այլ տարբերակի, որ ոչ միայն մամուլում է հայտնվել, այլև՝ Վահանի հոբելյանական երեկոյին: Իսկ դա արդեն լուրջ է:

Այսպես, հոբելյանում պատմված տարբերակով, ոմն թուրք սպա, գերված Վահանի հոգեզմայլ երգով, ազատում է նրան գերությունից: Սա մի աղավաղում է, որը ստվեր է գցում Վահանի վրա: Ոչ ոք Վահանին չի ազատել գերությունից: Նա մեկ տարի (1920-1921 թթ.) անց է կացրել հրգրումի բանտում և վերադարձել է տուն մյուս, ողջ մնացած, ռազմագերիների հետ՝ շնորհիվ Սովետական Ռուսաստանի և Քեմալական Թուրքիայի միջև կնքված հաշտության պայմանագրի:

Այս ամենը, ես լսել եմ Վահանի շուրթերից, երբ ընկերական շրջանում, որևէ մեկի խնդրանքով, նա պատմում էր անցյալից:

Որպես կանոն՝ նա քիչ էր խոսում իր մասին:

Լենինգրադ, 25 մարտի, 1985 թ.
Ի.ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ԳԱԹ, Վ.ՏԵՐ-ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻ Ֆոնդ, թիվ 48
(ձեռագիր, ռուսերեն)

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐ-ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

1905 թվական, Թիֆլիս, մայիսյան պայծառ երեկո. գեղաշուք մի դահլիճում առաջին անգամ համերգ է տալիս վարդապետ Կոմիտասի 86 հոգուց բաղկացած երգչախումբը: Պատվանդանի վրա կանգնել է սև սքեմով մաեստրոն ու ամբողջովին ոգևորութուն դարձած՝ չափ է տալիս մեղմորեն հոսող գեղջկական հոգեթով եղանակներին:

Ձի՛գ տու, քաշի, ա՛ եզը...

Մեներգը կատարում է պարթևահասակ մի երիտասարդ, որն իր հրաշք ձայնով կախարդել է բոլորին: Բուռն ծափերի տակ մեներգերը հաջորդում են իրար, մեկը մյուսից պայծառ ու գունեղ, մեկը մյուսից սիրտ համակող: Վերջապես նա սկսում է երգել «Անտունին».

Սիրտս անագ է եւ փլած տներ,

Կոտրէր գերացներ, խախտէր եւս սներ...

Դահլիճում զարմանալի լուսթյունն է տիրում, խոր մի թախիծ, իսկ երբ ավարտելով երգը՝ երիտասարդը գլուխ է տալիս, հանդիսականները հուզումից սթափված՝ որոտնդոսոս ծափահարում են, հիացական բացականչություններ արձակում։ Այդ օրը լուրջ քննություն էր թե՛ երգչախմբի և թե՛ մեներգչի համար։

Համերգը վերջանալուց հետո բեմը լցվեց ծաղկեփնջերով։ Բեմ բարձրացան Հովհաննես Թումանյանը, Վրթանես Փափազյանը և ճանաչված հայ շատ մտավորականներ, որոնք ողջագուրվեցին Կոմիտասի հետ, սիրով գրկեցին ու համբուրեցին խմբի մեներգչին։

Երիտասարդ երգիչը դարալազյազցի Վահան Տեր-Առաքելյանն էր։ Դեռ Գևորգյան ճեմարանի սան՝ նա արդեն Հայաստանում լավագույն տենորի համբավ ուներ։ Թիֆլիսի համերգը մի առանձին փայլ տվեց նրա անվանը։ Երգչի մասին հաջորդ օրը դրվատանքի խոսքեր գրվեցին լրագրերում, գետնովեց նրա լուսանկարը։ Երաժշտասեր հասարակայնության շրջանում ամենուր խոսակցության թեման Տեր-Առաքելյանն էր, նրա շողշողուն տաղանդը։

Այդ օրերին էր, որ Վահանն իր ուսուցիչ Կոմիտասի հետ բախտ ունեցավ այցելել Հովհաննես Թումանյանին և երկար ու մտերիմ զրույց ունենալ նրա հետ։ Հետագայում Տեր-Առաքելյանը ջերմ զգացումներով է նկարագրել այդ անմոռաց հանդիպումը «Իմ ծանոթությունը Հովհաննես Թումանյանի հետ» հուշերում։ Միայն Թումանյանը չէր, որ ճանաչեց ու գնահատեց տաղանդավոր երգչին։ Հետագայում նրա մտերիմները դարձան հայ արվեստի ու գրականության համարյա բոլոր ճանաչված դեմքերը՝ սկսած Նիկողայոս Տիգրանյանից մինչև Եղիշե Չարենցը...

Սովետական երիտասարդ պետությունը երբ առաջին անգամ հրավեր ստացավ մասնակցելու Ֆրանկֆուրտում կազմակերպված երաժշտական ցուցահանդեսին, Կովկասից պատ-

վիրակության կազմում էր նաև Վահան Տեր-Առաքելյանը: Նա Երևանի Պետական կոնսերվատորիայի երգչախմբի հետ որպես մեներգիչ ելույթներ է ունեցել նաև Մոսկվայում և մեծ հաջողութամբ հնչեցրել է հայկական ժողովրդական երգերը:

Ոչ միայն երգիչ, Տեր-Առաքելյանը հայտնի էր նաև որպես թարգմանիչ, ռազմական արվեստի հիանալի գիտակ: Բայց Տոլստոյի, Հաչեկի թարգմանիչ, Գևորգյան խաչի կավալեր, գնդապետ Վահան Տեր-Առաքելյանին ռեուլյուցիայից հետո էլ կյանքի ուղեկից դարձավ երգը միայն, մանկութունից փայփայած հայ երգը:

... Հենց սկզբից Վահանը աչքի է ընկնում իր ընդունակութուններով, հատկապես քաղցր ու դուրեկան ձայնով: Դեռ պատանի՝ նա Մալիշկայում ճանաչված էր իբրև երգիչ:

— Հասցրեցի էջմիածին, երգել տվեցին, ու Վահանը առանց մի խոսքի ընդունվեց ճեմարան: Դա 1901 թվականին էր, — պատմում է Վահանի մեծ եղբայրը, 90-ամյա Մինասը, որն այժմ էլ ապրում է Մալիշկայում:

Կարճ ժամանակվա ընթացքում Վահանը ճեմարանում ձեռք է բերում փայլուն աշակերտի համբավ:

Երգեցողության մեջ նա իր մրցակիցը չուներ և դարձավ Կոմիտասի ամենասիրելի սաներից մեկը:

«... Կոմիտասի հետ կապված իմ հիշողութունները մեկը մյուսից ավելի վառ ու գունեղ են, որովհետև էջմիածնի գորշ իրականության մեջ նա այնպիսի պայծառ մի դեմք էր, որի ցայտուն գծերը երբեք լողոտացնել չի կարող ժամանակը», — մի առիթով գրել է Վահան Տեր-Առաքելյանը: Սիրելով իր ուսուցչի կենսուրախ բնավորությունն ու հայրենասեր հոգին, Վահանն ավելի սերտ կապեր է հաստատում Կոմիտասի հետ, դառնում նրա սրտամոտ բարեկամը: Գնալով ավելի են խորանում ուսուցչի և աշակերտի երաժշտական կապերը: Կոմի-

տասն իր հանճարի հզոր ուժով նոր որակ էր հաղորդում հայ երգարվեստին, իսկ Վահան Տեր-Առաքելյանը կենդանու-
թյուն էր տալիս իր ուսուցչի հորինած երգերին՝ բարձր ար-
վեստով հնչեցնելով դրանք բեմից: Կոմիտասի հետ Վահանը
շատ է շրջել Կովկասի խոշոր քաղաքներում, տարածել հայ
երգը: 1907 թվականին նրանք երկուսով եղան Բաքվում և
տեղի ուժերով կազմակերպեցին համերգ, որ դարձավ հայ եր-
գի հաղթատոն, ինչպես Թիֆլիսում: Մեներգերը նորից կա-
տարում էր Տեր-Առաքելյանը: Ժողովրդական երգին այնքան
կարոտ հայ հասարակութունը հիացմունքի պոռթկումով էր
ծափահարում «Հով արեք, սարեր», «Սիրուհիս», «Դե յա-
ման», «Սիփանա քաջեր», «Բամփորոտան» և մանավանդ
«Անտունի» երգերը:

1908 թվականին Տեր-Առաքելյանը, ավարտելով ճեմարա-
նը, կարճ ժամանակով վերադարձավ հայրենի գյուղ: Նա սըր-
բությամբ էր կատարում իր ուսուցիչ Կոմիտասի խնդրանքը:
Գյուղում որտեղ հարսանիք՝ Վահանն այնտեղ էր: Ուշի ու-
շով լսում էր կատարված երգերն ու պարեղանակները և ձայ-
նագրում: Մի հարսանիքի ժամանակ համադյուղացիներից
մեկին շատ ստիպեցին որ երգ ասի, բայց նա հրաժարվեց, ա-
սելով թե «կայծքարը արևի դեմ ոչինչ է. թող Վահանը եր-
գի»: Ուրիշներին երգել տալու համար Վահանը չհրաժարվեց
երգելուց: Մինչև օրս էլ այդ հարսանիքն ու նրա երգը հի-
շում են Մալիշկայում:

Ամռանը յայլաղներում էլ եղավ Վահանը: Հատկապես ե-
րեկոներին նրա ներկայությունը կատարյալ խրախճանք էր
բոլորի համար: Հայ ու քուրդ իրար խառնված՝ երգում էին,
սրնգի ու շվիի նվագի տակ պարում: Սարվորների անծրագիր
«Համերգը» շարունակվում էր մինչև ուշ գիշեր: Վերջում բո-
լորը նստոտում էին վրանների առջև ու հայացքները ուղ-
ղում Տեր-Առաքելյանին:

Երգում էր Վահանը, կոմիտասյան եղանակները վերստին
կյանք էին ստանում իրենց հարազատ միջավայրում՝ հայրե-
նի լեռների հովասուն փեշերին: Սարվորները չէին ծափահա-

րում, այլ Վահանի հետ գրկախառնվում էին ու հետո հուզմունքից լացում:

... Երաժշտական կատարելագործման և ուսման ծարավը շուտով նրան Պետերբուրգ է տանում: Այստեղ նա ընդունվում է կոնսերվատորիա, միաժամանակ դառնում Պետերբուրգի համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի ազատ ունկնդիր: Սակայն համաշխարհային առաջին պատերազմի ժամանակ Վահան Տեր-Առաքելյանը զորակոչվում է որպես պահեստային պրապորշչիկ: Անավարտ է մնում ուսումը կոնսերվատորիայում ու համալսարանում: Ընկերները մտահոգութիւն էին հայտնում, որ ռազմական ծառայութիւնը, մանավանդ պատերազմի տարիներին, դժվար կլինի արվեստագետի քնքուշ սիրտ ունեցող Վահանի համար: Բայց Դարալազյազի հողն ու ջուրը ուրիշ հատկութիւններով էլ էին օժտել լեռների զավակին: Ամրակազմ լեռնցու համարձակութիւնը, դժվարութիւնները հաղթահարելու կամքը կարճ ժամանակում նրան արժանացրին հրամանատարութեան ուշադրութեանը:

Թշնամու դեմ Վահանը կռվում էր ինչպես իր երգած Միփանա քաջերը: Նրա հերոսութիւնների, անձնական սխրագործութիւնների մասին հյուսված լեգենդները մինչև մեր օրերն են հասել և այժմ էլ պատմվում են ամենուր: Մի անգամ հոսպիտալից դուրս գրվելու ժամանակ քաջ ու անվահեր սպային առաջարկվում է ծառայութեան անցնել կայսերական հատուկ զորագնդում, սակայն նա շնորհակալութիւն հայտնելով հրաժարվում է ու խնդրում իրեն թուրքական ռազմաճակատ ուղարկել:

— Նրանք իմ ժողովրդի ու հայրենիքի թշնամիներն են, — ասում է Վահանը, — ա՛յ ում հետ կռուգի չափիւ: Տեր-Առաքելյանի խնդրանքը հարգվեց: 1915 թվականի ամռանը նա արդեն կռվում էր թուրքերի դեմ: Կռվում էր՝ ծոցազրպանում մի նամակ պահած. նամակ, որից նա իմացել էր իր թանկագին ուսուցչի և իր ժողովրդի ահապոր ողբերգութիւնը:

Այստեղ հնարավոր չէ մանրամասն պատմել անօրինակ ու անթիւ պայն սխրագործութիւնների մասին, որ կատարել է

Վահանը թուրքական ճակատում: 1915-ից մինչև 1917 թվականը նա անցավ ռուսական բանակի հաղթական ողջ երթուղին, մասնակցեց էրզրումի գրավմանը՝ արժանանալով այն ժամանակվա սահմանված մարտական բոլոր շքանշաններին, այդ թվում նաև ստանալով Գեորգիեյան ոսկեկոթ սուր:

— Լեռնային արծի՞վ, թե՞ հազարան բլբուլ,— մի առիթով Տեր-Առաքելյանի մասին ասել է Հովհաննես Թումանյանը, և հետո խնդությունից շողացող աչքերով ավելացրել,— թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը: Թող արծիվ ու առյուծներ շատ լինեն մեր մեջ, թե չէ՝ աղվես ու նապաստակ ծնող ազգը ապագա չունի էս դաժան դարում:

Անդրկովկասում սովետական կարգերի հաստատումից հետո Վահան Տեր-Առաքելյանը ապրում էր Թիֆլիսում ու պատանեկան խանդավառությամբ նվիրվել էր սովետահայ կուլտուրայի զարգացման գործին: Աշխատելով «Պրոլետար» թերթի խմբագրությունում որպես թարգմանիչ՝ նա միաժամանակ ձեռնամուխ էր եղել գեղարվեստական թարգմանության շնորհակալ գործին: Վահանի գրչին են պատկանում բազմաթիվ թարգմանություններ, որոնք կատարված են ռուսական և արևմտահայրդպական դասականներից: Բայց խնդիրը քանակը չէ, այլ գեղարվեստական այն որակը, որը թարգմանչի աշխատանքը դարձնում է իսկական ստեղծագործություն...

Պակաս հետաքրքրություն չեն ներկայացնում նաև Վահան Տեր-Առաքելյանի սեփական ստեղծագործությունները: «Կարմիր դրոշ», «Դեպի նոր կյանք», «Նեռի ծնունդը», «Անմահ կայծը», «Թալանի վանքը» գրքուկները, որոնք լույս են տեսել «Զակկնիգա» հրատարակությամբ՝ տարբեր ժամանակներում, իրենց ճակատին կրում են «Անտունի» գրական կեղծանունը: (Կոմիտասի նույնանուն երգի վիրտուոզ կատարմամբ Տեր-Առաքելյանը շատ սրտեր է վառել հայրենասիր-

րությամբ: Նրա երկրպագուներն այլևս իրեն Վահան չէին կանչում, այլ սիրո մղումով՝ Անտունի, և դա վերջում գրական անուն դարձավ Վահանի համար):

Թեկուզ լրագրող, թարգմանիչ կամ արձակագիր, նրա կյանքի ուղեկիցը, ինչպես ասացինք, երգն էր, կոմիտասյան հայաբույր երգը: Վահանը հաճախ էր մասնակցում կազմակերպված երեկույթներին, նույն ոգևորությամբ ու հույզով կենդանություն տալիս իր սիրելի ուսուցչի երգերին: Եթե Կոմիտասը արդեն պաշտելի էր դարձել ամեն հայի համար, ապա Թիֆլիսում պաշտելի էր նաև Վահան Տեր-Առաքելյանը: Յուրաքանչյուր երաժշտասեր ցանկանում էր Կոմիտասի երգերը լսել միայն նրա կատարմամբ:

Երգչի սրտում միշտ իր նվիրական տեղն ունեւր Կոմիտասը: Մեծ երաժշտագետի հոգեկան հիվանդության երկար տարիներին, երբ նրա կյանքը խավարել էր Փարիզի հիվանդանոցներից մեկում, Վահանը հանգիստ չուներ և հեռավոր Թիֆլիսում ականջը միշտ ձենի էր՝ իր ուսուցչի առողջության մասին մի բարի տեղեկության: Բայց չկար այդ բարի լուրը: Գնալով ավելի էր ծանրանում Կոմիտասի վիճակը՝ ի վիշտ ամբողջ հայության:

Վահան Տեր-Առաքելյանը նոր եռանդով ու հրայրքով սկսեց ծավալել իր համերգային գործունեությունը՝ ամենուր տարածելով կոմիտասյան երգը: Հայկանուշ Դանիելյանի, Մարիա Տիգրանյանի և այլ նշանավոր երաժիշտների հետ նա բազմաթիվ համերգներ է տվել Թիֆլիսում, Երևանում, Բաքվում, Լենինականում ու այլ քաղաքներում՝ միշտ գտնելով բացառիկ հաջողություն: Թիֆլիսում տրված մի համերգի առթիվ «Զրելիչ» թատերական շաբաթաթերթը 1923 թվականի մարտի N 4-ում գրում է.

«... Տեր-Առաքելյանը երգում է մեծ զգացմունքներով: Նրա երգը մի պահ քեզ առնում ու տանում է դեպի Արարատի, Ալադյազի բարձունքները, Արաքսի ու Զանգվի ափերը և այնտեղ, ասես, դու լսում ես հովվի, մաճկալի, աշուղի սրտաբուխ երգը, զգում գյուղացու վիշտը, խնդրությունն ու սերը:

ժողովրդական այդ կենդանի մեղեդիները Տեր-Առաքելյանի երգարվեստի հիմքն են կազմում»։ Նույն բարձր գնահատականին են արժանացել երգչի երևանյան համերգները...

Վերոհիշյալ համերգների ազդեցությունն ու հայտադրերը այժմ գտնվում են Գրականության և արվեստի թանգարանում։ Դրանք Լենինգրադից ուղարկել են Վահանի հարազատները։ Այստեղ, Տեր-Առաքելյանի նորաստեղծ ֆոնդում են գտնվում նաև Պուշկինից, Լերմոնտովից, Մայակովսկուց ու Եսենինից կատարած թարգմանությունների բնագրերը, «Բյոր-Օդլի» օպերայի համար նրա գրած լիբրետոն և մի շարք ռեցենզիաներ Թիֆլիսի հայկական և Ռուսթավելու թատրոններում ներկայացված պիեսների, ինչպես նաև Վահրամ ֓ափազյանի, Աբելյանի և այլ նշանավոր արտիստների Թիֆլիսյան դաստիարակների մասին։ Դրանց մեջ Տեր-Առաքելյանը փայլուն կերպով է դրսևորել արվեստագիտական իր ըմբռնումները։ Շատ ուշագրավ են նաև ֆոնդի մյուս նյութերը՝ Տեր-Առաքելյանի լուսանկարները Կոմիտասի, Արմենակ Շահմուրադյանի և այլ գործիչների հետ, նրա բանաստեղծությունների անտիպ ժողովածուն, «Երեք հանդիպում Ավետիք Իսահակյանի հետ» հուշերը և այլն։

Իսահակյանի հետ Տեր-Առաքելյանն առաջին անգամ հանդիպել է իր հայրենի Դարալագյազում։ Նրանք միասին բարձրացել են Պոռչաբերդ, եղել են Թանահատի, Արատեսի, Ցախացք՝ վանքերում։ Չերմ ու անմոռաց մի քանի օրեր անցկացրել այնտեղ։ Հետագա հանդիպումների ժամանակ Իսահակյանը մի առիթով հարցրել է Վահանին, թե ինքն ի վերջո ո՞ր ճյուղն է նախընտրելու, գրականությունը, թե՞ երաժշտությունը.

— Օպերան, — պատասխանել է Տեր-Առաքելյանը։

Դա նրա երազն էր, որը սակայն այդպես էլ չիրականացավ։

1937 թվականի աշնանը, առանց կոնկրետ մեղադրանքի հարուցման, Տեր-Առաքելյանը կալանավորվեց և աքսորվեց հարազատ վայրերից։ Հեռավոր Ուխտայում (Կոմի ԱՍՍՌ) նա

երկար ժամանակ ինքն իրեն հաշիվ չէր կարողանում տալ պատահածի համար: Մտածում էր որևէ կերպ այդ մասին հայտնել Չարենցին, որպեսզի գոնե նա հետաքրքրվեր, թե ինչու՞մն է բանը, բայց... ավա՛ղ, բանտ էր նետված նաև հայ ժողովրդի անկրկնելի բանաստեղծը...

Տարակույս չի կարող լինել, որ մեր գրականագետներն ու երաժշտագետները շուտով կսկսեն հանգամանորեն լուսաբանել Վահան Տեր-Առաքելյանի կյանքն ու գործունեությունը, և Կոմիտասի արժանի սանի՝ մեր մշակույթի երջանկահիշատակ գործչի պայծառ դեմքը միշտ կենդանի կմնա սերունդներին համար:

ԳԵՂԱՄ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

«Արվեստական արվեստ»,

1963, թիվ 8

ՄԻ ԴԻՄԱՆԿԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Կարինը դատարկվում էր: Բարձր Հայքի սիրտը, դարավոր այդ քաղաքը, որի ժողովուրդը կառչած էր մայր հողին և ավանդույթներին, օժտված հոգեկան մեծ հարստությամբ ու ազգային բարձր նկարագրով, ու՞ր էր գնում: Առջևում անհայտությունն էր: Հույսի վերջին ապավենը կարնեցիների համար իրենց Սբ. Աստվածածին եկեղեցին էր, որի զանգերը տազնապալից ղողանջում էին՝ ահազանգելով մոտալուտ արհավիրքները:

Մեր ընտանիքը վերջին քարավանի հետ էր հեռանալու: Մեծ մայրս կարնեցի կնոջը հատուկ մաքրասիրությամբ, մոռացած իրականությունը, դեռևս մաքրում էր պապենական տունը, շատերի նման հավատալով, որ կրկին վերադառնալու է... Ո՛վ սուրբ անմեղություն. իսկ դրսում կանգնած ժանդարմը շտապեցնում էր՝ ըոպե առաջ արյան խնջույքի վայելքնե-

ըր փափազելով: Դողդեղուն շրթունքներով մեծ մայրս համբուրեց բոլոր դուները, որոնք այլևս չէին բացվելու նրա առաջ: Մեկ անգամ ևս նայեց լքված տանը և երեբուն քայլերով շարժեց: Հանկարծ հիշեց, որ կատուն մնացել է փակված: Հետ դարձավ: Կատուն կայծակի արագությամբ դուրս թռավ, քսվեց մեծ մորս փեշերին ու անհայտացավ:

Շարժվող քարավանները հրաժեշտ էին տալիս իրենց անառիկ լեռներին, վճիտ աղբյուրներին, ծփացող դաշտերին, ծառին ու ծաղկին:

Քաղաքը դատարկ էր. մնացել էին հատուկենտ հույներ, բանակի հետ կապված մի քանի ծառայողներ: Մնացողների մեջ էր մեծ մորս քույրը՝ Գայանե Վարդանյան-Նահաբյանը: Նա Կարնո տոհմիկ ընտանիքներից մեկի դուստրն էր, ալֆազը, թեև անգրագետ, բայց բնատուր ընդունակություններով օժտված: Պատակառազդու էր, անվեհեր, սրամիտ, կենսուրախ ու կատակախոս: Գավառացի հայուհու բարեմասնությունները ամբողջացնում էին նրա մարդկային աներեր, հաստատուն նկարագիրը: Նա վայելում էր շրջապատի բացարձակ հեղինակութունը: Նրա հարսը մոր կողմից հույն էր. մայրը պահել էր աղջկան ու երեք թոռներին, իսկ սկեսուրը, հարսին մենակ չթողնելու համար, մնացել էր նրա հետ: Անլուր տառապանքների, զրկանքների, նվաստացման ու սարսափի երկարատև ամիսներ ապրեց: Քարավաններից հասած լուրերը սահմուկեցուցիչ էին. տղամարդկանց բարբարոս խոշտանգումներ, կանանց լլկում, առևանգում, բռնաբարություններ, սով, ծարավ, կիզիչ արև, սառնամանիք, համաճարակ, մանուկների համատարած մահացություն: Լսում էր այս բոլորի մասին տիկին Գայանեն և կսկծում: Ի՞նչ եղավ իր միակ որդին՝ Վահանը: Հոգու անհայտ թելերով զգում էր, որ նա այլևս չկա և, այնուամենայնիվ, հայի անհատակ հույսին ապավինած, ձեռքերը կարկառում էր առ Աստված: Եվ հանկարծ հույսի մի ճառագայթ... Ռուսական բանակը շարժվում է դեպի Կարին: Գերված հայուհին դուրս է թռչում թաքստոցից, հույսով, հոգեկան կորուվով լցված նետվում փողոց, հա-

մոզված, որ իր տղային հաջողվել է ճանապարհին փախչել, միանալ բանակին: Բանակը առաջանում էր, իսկ մայրը «Վահա՛ն, Վահա՛ն» ձայնելով վազում էր զորաշարքերին ընդառաջ: Ամայացած քաղաքի մեջ լսվում էին զինվորների աստիճանաբար հանգչող ոտնաձայները: Վահանը չկար, ոչ մի արձագանք: Ընկրկեցին մի պահ զարթնած հույսն ու հոգեկան ուժերը: Աղեկտուր ճիչով մեկ անգամ ևս մայրը ձայնեց՝ «Վահա՛ն»:

Երկու ձիավորներ՝ մեկը զինվորական համազգեստով, մյուսը՝ քաղաքացիական, ցնցվեցին այդ ահավոր ձայնից, տարակուսանքով, զարմացած ու տառնապով նայեցին իրար: Դանդաղեցրին ընթացքը, հետ մնացին զորախմբից և հետևեցին անհայտ կնոջը: Իսկ նա մենակ, անօգնական, հուսախաբ, մերթ ընկնելով, մերթ բարձրանալով տարուբերվում էր լուսթյան մեջ:

Ցնցվեց, երբ ուսին զգաց ձեռքի զգույշ մի հպում, բարձրացրեց գլուխը. երկու ձիավորներն էլ կանգնած էին նրա դիմաց: Զինվորական համազգեստովը վարանոտ ասաց. «Մայրի՛կ, Վահանը ես եմ»: Մոր աչքերը մի պահ կենդանացան, այլափոխվեց դեմքը, փորձեց տեղից բարձրանալ, մոտիկից տեսնել, հպվել Վահանին, բայց իզու՛ր, ուժասպառ փլվեց գետնին: Վշտից այլափոխված ձայնով արտաբերեց.

— Դու իմ Վահանը չե՛ս:

— Մայրի՛կ, ես դարալազյազցի Վահան Տեր-Առաքելյանն եմ, զինվորական:

Լուռ էր Վահանի ընկերը: Նա համակ ուշադրությամբ դիտում էր թշվառ հայուհուն, թափանցող, խորը աչքերի մեջ խտացած էր հազարավոր մայրերի վիշտը: Դժվարությամբ էր խոսում, բառերը ընդհատվում էին ներքին ալեկոծումից, բայց պատասխանների մեջ զգացվում էր մտքի հստակություն:

Երկու ընկերները նրան ուղեկցեցին մինչև տուն: Ճանապարհին նրանցից յուրաքանչյուրը վերապրում էր այդ անակնկալ հանդիպման ծանրությունը:

Հաջորդ օրը նրանք այցելեցին որդեկորույս մորը: Վահան Տեր-Առաքելյանի ընկերը մոտեցավ նրան և վճռականութեամբ հայտարարեց.

— Մայրի՛կ, ես ձեզ պիտի նկարեմ:

Առաջարկն անսպասելի էր, անհամատեղելի տիկին Գայանեի հոգեվիճակի հետ: Մերժեց կտրականապես: Այցելությունները կրկնվեցին, մինչև որ արվեստագետը համառութեամբ հասավ իր նպատակին: Սգավոր մայրը կտավի վրա ուրվագծվեց ճիշտ այն դիրքով, ինչպիսին նրան տեսել էին առաջին անգամ՝ քարի վրա նստած: Մի քանի այցելություն, և ավարտվեց յուզաներկ, մեծադիր դիմանկարը, որի ձախ անկյունում ֆրանսերեն նշվեց՝ «էրզրում, 26.03.1916, Գաբակ»: Նկարիչը իր ստեղծագործությունը կոչեց «Թշվառ Հայ կինը»:

Բանակը նահանջեց, որին միացավ Թշվառ Հայուհին՝ հարս ու թոռների հետ: Թիֆլիսում գտավ երկու եղբայրներին: Սպասումի հոգեմաշ օրերից հետո անսպասելիորեն հայտնվեցին երկու աղջիկները: Իսկ որդին՝ Վահանը, չկա՛ր: Հաշվում էր օրերը, ժամերը և... ծանրագույն հարված... հարսը ամուսնացավ Անդրանիկ զորավարի թիկնապահ և քրոջ թոռ Երվանդ Փափազյանի հետ: Տիկին Գայանեն չհանդուրժեց, խզվեցին կապերը, զրկվեց թոռներից:

Հարազատները մտահոգված քրոջ հոգեվիճակով՝ որոշեցին փոխել միջավայրը: Եղբայրը քրոջը և երկու աղջիկներին տարավ Ղարս: Ավերված բույնը սկսեց շնչել, իսկ անխուսափելի ճակատագիրը դաժանորեն հետամուտ էր: Թուրքերը գրավեցին Ղարսը, չորսով մնացին գերված...

Կյանքը լի է վիպական անակնկալներով, անհավատելի, բայց և այնպես իրական: Երկրորդ գերության ժամանակ թշվառ Հայուհին կրկին հանդիպեց (այս անգամ որպես բախտակցի) Վահան Տեր-Առաքելյանին, որը թուրքական յաթաղանից փրկվել էր իր հրաշք ձայնի շնորհիվ:

Ղարսից փախան Ալեքսանդրապոլ և դարձյալ ընկան թուրքական պաշարման մեջ: Ի վերջո, կիսամերկ, ֆիզիկա-

պես ու բարոյապես ծեծված, շարունակեցին ճանապարհը դեպի Բաթում, ապա Պոլիս:

Մարդկային դիակներին, արյան հեղեղների միջով իր հաղթարշավն էր շարունակում քեմալական շարժումը: Պետք էր նոր ապաստան որոնել, և նա հանգրվանեց Փարիզում: 1935 թվականին, 85 տարեկան հասակում, կարնեցի տիկին Գայանեի ցավատանջ հոգին հրաժեշտ տվեց կյանքին:

Ավարտվեց բնորդի ողիսականը, իսկ նկարը:

1917 թվականին Թիֆլիսում բացվեց հայ արվեստագետների հարուստ, բազմաբովանդակ ցուցահանդեսը. ներկայացված էին ժամանակի հայտնի նկարիչների ու քանդակագործների՝ Մ. Սարյանի, Էդ. Շահինի, Հ. Գյուլըջյանի, Փ. Թերլեմեզյանի, Ս. Խաչատրյանի, Վ. Սուրենյանի, Ս. Գաբակի (Գաբայան) և ուրիշների գործերը: Ցուցահանդեսը մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց:

Ըստ ցուցակի, Գաբակից ցուցադրել են մի տասնյակից ավելի նկարներ, մեծ մասամբ կատարված ռազմաճակատում, ինչպես «Դամբարան» (էրզրում), «Հտյուղ» (էրզրում), «Տրապիզոն», «Թշվառ հայ կինը» և այլն:

«Թշվառ հայ կնոջ» դիմանկարը ուշադրություն կենտրոնում էր: Ցուցասրահի լուսթյունը խզվեց զարմանքի բացականչությամբ՝ «Հորքու՛րս»...

Շտապեցին գնել նկարը, բայց այն վաճառված էր ցուցադրման առաջին իսկ օրը: Երկար բացատրություններից հետո գնորդը գիջեց հարազատներին:

Հաջորդ օրը «Թշվառ հայ կինը» նկարի առջև կանգնած էր միջին տարիքի, պարթևահասակ մի մարդ և լուռ հեկեկում էր՝ մրմնջալով. «Գայա՛ն, իմ դժբա՛խտ Գայան»: Անմիջապես ուղեց նկարը գնել, հայտնեցին, որ վաճառված է. չկարողացավ դիմադրել. գնորդը եղբոր աղջկա ամուսինն էր՝ Օհ. Օհանյանը:

Հարազատների հետ սկսվեցին նկարի թափառումները՝ նախ Թիֆլիս, ապա՝ Լենինգրադ: Թվում էր, թե վերջին կանգառն է, և ահա, վրա հասավ Հայրենական մեծ պատերազմը:

«Թշվառ հայ կինը» մնաց մեն-մենակ՝ լքված տան մեջ: Կողոպտվեց ամբողջ բնակարանը, հանվեց նույնիսկ նկարի փայտե շրջանակը, անշուշտ, վառելու համար, բայց նախախնամության տնօրինությամբ, նկարը մնաց, որպես շրջափակման արհավիրքների լուռ վկա: Իր ժողովրդի գոյատևման ուժը, կարծեք, փոխանցվել էր անշունչ կտավին, չորացած ներկերին, որոնք համառությամբ դիմադրում էին կորստին՝ սպասելով փրկարար աջի: 1944 թվականին Համազասպ Համբարձումյանի շնորհիվ Լենինգրադից այն վերադարձավ հայրենիք: Այժմ մեր տանն է՝ վայելելով մեր և աշխարհով ցրված մեր հարազատների անհուն սերն ու գուրգուրանքը:

Վճռված է՝ «Թշվառ հայ կնոջ» վերջին հանգրվանը լինելու է Երևանի պետական պատկերասրահը:

ԱԼԻՍ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

«Վերածնված Հայաստան»,

1989, թիվ 10

ՀՈՒՇԵՐԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՊԱՏԱՌԻԿ ՎԱՀԱՆ ՏԵՐ-ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Խորին հարգանքի ու հիացմունքի զգացումով եմ հիշում Վահան Տեր-Առաքելյանին, ում մեջ համեստությունը զուգորդված էր վճռականությամբ, հոգու մեղմությունը՝ իրական քաջությամբ: Շրջապատի նկատմամբ դրսևորած անբասիր ազնվությունը ու պարզությունը, դատողությունների անկեղծությունը և սկզբունքայնությամբ նա ձեռք էր բերել համընդհանուր հարգանքը և մտերիմների ու ընկերների սերը:

Նրա մասին առաջին անգամ տեղեկացա 1914-18 թթ. Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, կարդալով նրա անունը ռուսական բանակի ռազմական գործողությունների մա-

սին «Գերագույն գլխավոր հրամանատարի շտաբի հաղորդագրություններին» մեկում: Այնտեղ տպված էր, որ պողպորուհիկ Տեր-Առաքելյանը արևմտյան ճակատում գրոհով գրավել է ստրատեգիական կարևորություն ունեցող բարձունքը և դրանով ապահովել ամբողջ օպերացիայի հաջողությունը:

Ես չեմ հիշում մեկ ուրիշ դեպք, որ այդ պատերազմի ժամանակ ռազմական տեղեկատվություններում հիշատակվեր որևէ մեկի անունը՝ առավել ևս մինչ այդ անհայտ հայ զինվորական սպայի:

Ավելի ուշ, երբ ծանոթացա Վահանի հետ և ճանաչեցի նրան մոտիկից, հասկացա, թե ինչն է նրան դարձրել պատերազմի հերոս՝ անձնուրաց քաջությունն ու պարտքի զգացումը, մահացու վտանգի պահին իրական խիզախությունն ու սառնասրտությունը:

Վահանի նկատմամբ կարելի է կիրառել «անվախ ու վեհանձն ասպետ» արտահայտությունը, որը մեր օրերում հնացած է հնչում:

Իմ հետագա շարադրանքը ակնառու կդարձնի, որ այս բնութագիրը չափազանցված է:

Վահանի հետ իմ առաջին հանդիպումը կայացավ մի քանի տարի անց՝ 1920 թ. հոկտեմբերին, Կարսում:

Այդ տարվա աշնան սկզբին կանոնավոր բանակից ու քրդերի ամբոխից կազմավորված թուրքական զորքերը անսպասելի ներխուժեցին Հայաստանի հանրապետության սահմանները:

1917 թ. ի վեր անընդհատ սովից ու մշտական զրկանքներից հյուծված երկրի կառավարությունը թշնամու հորդանքներին կարողացավ հակադրել ոչ ավել քան 4-5 հետևակային դուռը, ոչ մեծաքանակ հեծելազորային ստորաբաժանումներ, մեկ ու կես տասնյակ դաշտային ու լեռնային հրանոթներ և

մի քանի անկանոն խմբեր՝ կազմված դաշնակ մատուցերիստներին անկարգապահ զինված կամավորներից:

Այս նվազ ուժերով հնարավոր չէր դիմագրավել Թուրքիայի հարձակումը, և թշնամին մոտեցավ քաղաքին ու Կարսի բերդային ամրություններին: Թուրքերի կողմից Կարսի գրավումից 3 օր առաջ ծառայողական գործերով եղա բանակի շտաբում, որը տեղավորված էր բերդային ամրություններից մեկի մոտակայքում գտնվող շենքում: Այնտեղ ես ծանոթացա բերդի շտաբի պետ գնդապետ Տեր-Առաքելյանի հետ:

Նկատելով նրա կրծքին Գեորգիի սպիտակ շքանշանը, ես իսկույն կռահեցի, որ իմ առջև հերոս սպան է, ում ազգանունը կարդացել էի ռազմական գործողությունների հաղորդագրություն մեջ և մտապահել:

Օրվա առաջին կեսին թուրքերը խուժեցին քաղաք: Ինչպես միշտ ռազմական հաջողությունն ուղեկցվում էր խաղաղ բնակչության հանդեպ դաժանություններով և վայրագություն:

Անհրաժեշտ էր միջոցներ ձեռք առնել նրանց բռնությունից փրկելու համար:

Շտաբում տիրող խառնաշփոթ իրադրության մեջ բերդի պարետ Դանիել-բեկ Փիրումովը տեսնելով, որ այլևս ոչինչ չի կարող ռազմական գործողությունների ելքը փոխել դեպի լավը, քանի որ թշնամին արդեն գրավել է բերդը և, տեղեկանալով քաղաքում թուրքերի կատարած վայրագություններին, դիմեց ներկաներին՝ կոչով, որ որևէ մեկը գնա թուրքական գործի հրամանատարության մոտ որպես բանազնաց, հայտնի կապիտուլացիայի մասին և խնդրի վերջ տալ բռնություններին՝ քաղաքացիական բնակչության նկատմամբ: Ոչ ոք չարձագանքեց գեներալի դիմումին:

Վահանը սենյակում չէր: 1-2 ըուպե լուռություն տիրեց: Այդ պահին մտավ Վահանը: Տեղեկանալով գործի էությունը, առանց մտածելու, հայտնեց Դանիել-բեկին, որ պատրաստ է գնալ թուրքերի հետ բանակցելու:

Երկու ըոպեից Վահանը, հետևակային գնդապետ Բաբաջանովի և Կարսի քաղաքացիական իշխանության ներկայացուցիչ Չալխուշյանի ուղեկցությամբ, արագ դուրս եկավ շտաբից և գեներալ Փիրումովի ավտոմեքենայով սլացավ քաղաք՝ հանդիպելու ավագակուլթյուն ու սպանություններ կատարող թշնամական հրոսակներին:

Վահանն ու իր ուղեկիցները լարված ուշադրությամբ դիտում էին շուրջը՝ հույսով, որ կտեսնեն որևէ թուրք սպայի, որպեսզի տեղեկանան, թե որտեղ է գտնվում թուրքերի հրամանատարական շտաբը:

Հանկարծ Վահանը տեսավ մի ասկյարի, որը մի երիտասարդ կնոջ թևից բռնած քարչ էր տալիս ինչ-որ տեղ: Կինը դիմադրում էր՝ ջանալով ազատվել թուրքից:

Վահանը հրամայեց վարորդին կանգնեցնել մեքենան և դուրս թռավ, վազեց ասկյարի մոտ:

— Դու ինչ է, չգիտե՞ս Փաշայի հրամանը՝ ձեռք չտալ բնակիչներին: Բաց թող նրան, — հրամայեց նա թուրքերեն:

Ասկյարը մի պահ կանգնեց, նայեց ձայնի ուղղությամբ և, տեսնելով Վահանին, շրջվեց ու նորից սկսեց քաշել կնոջ թևը: Այդ ժամանակ ծիծաղով և աղաղակներով նրանց մոտեցան մի քանի թուրք զինվոր:

— Ի՞նչ անել, — մի ակնթարթ մտածեց Վահանը և նույն պահին արագ մոտենալով ասկյարին, ողջ ուժով հարվածեց նրա դեմքին ու գոռաց.

— Բաց թող նրան, շու՛ն: Ինչպես ես համարձակվում չեմ՝ թարկվել սպային:

Ասկյարը բաց թողեց կնոջ թևը:

Կինը փախավ: Ասկյարն ատելությամբ ու տարակուսանքով նայում էր ոչ թուրքական համազգեստով այդ անծանոթին: Մյուս ասկյարները նույնպես ապշած էին այդ անսպասելի տեսարանից:

Տարօրինակ մարդը իրեն պահում էր թուրք սպայի նման. ապտակեց զինվորին՝ չենթարկվելու համար, խոսում էր թուրքերեն:

Այդ ժամանակ ադրբեջանական մուսաֆաթական զորքերում կային թուրք սպա-հրահանգիչներ, որոնք կրում էին այդ զորքերի համազգեստը:

Վահանը վերագտավ իր սառնասրտությունը և հասկացավ, թե ասկյարներն իրեն ում տեղն են դրել: Նայեց ասկյարին, որին խփել էր, և հանդիպեց նրա չար աչքերին:

— Հեռացի՛ր, սրիկա,— գոռաց Վահանը և մոտեցավ մեքենային, որի շուրջը կանգնած էին ասկյարները: Նրանցից մեկը հասցրել էր Չալխուշյանի մատից հանել ամուսնական ոսկյա մատանին: Չալխուշյանը Վահանին ասաց այդ մասին:

— Վերադարձրու նրան,— հրամայեց Վահանն ասկյարին: Ասկյարն անխոս ենթարկվեց և, հանելով մատանին իր մատից, մեկնեց Չալխուշյանին:

Մեքենան հռնդաց ու շարժվեց: Ասկյարները ետ քաշվեցին՝ ազատելով ճանապարհը:

Այդ ամենի մասին հետագայում հիացմունքով պատմեցին գնդապետ Բաբաջանովը և Ռուբեն Չալխուշյանը:

Նույն օրվա երեկոյան, երբ թուրքերը վերցրին Կարսը, գերի սպաներին բերդի շտաբի շենքից պահակախմբով ուղարկեցին երկաթուղային կայարան: Այստեղ թուրքական հրամանատարությունը սկսեց ցուցակագրել ռազմագերիներին, որոնց հետո բաժանեցին 15-20 հոգանոց փոքր խմբերի և թուրք զինվորների ուղեկցությամբ ուղարկեցին քաղաք՝ գիշերելու: Խմբերից մեկն առաջնորդեցին ինչ-որ մի հյուղակի դատարկ սենյակ, որի միակ պատուհանը տախտակներով ամուր փակված էր, պահակախումբը տեղավորվեց նախասենյակում, որի ելքը ուղղակի փողոցի վրա էր բացվում:

Ցուրտ էր, անձրև: Ասկյարները պոկեցին նախասենյակը սենյակից բաժանող դուռը և հողե հատակին խարույկ վառեցին:

Ասկյարների ցուցումով գերիները տեղավորվեցին սենյակի խորքի խուլ պատի տակ, խոնավ հատակին: Այստեղ նրանք պետք է անցկացնեին գիշերը: Բոլորի հոգին այնպես ծանրացած էր ու անհանգիստ, որ ոչ ոք քնելու մասին չէր մտածում: Քաղաքից հասնում էին աղաղակների և հատուկենտ կրակոցների ձայներ, ըստ երևույթին, դեռ սպանում ու կողոպտում էին բնակիչներին:

Գերիները լուռ թափված, պառկած էին հատակին և համարյա չէին տեսնում մեկմեկու: Խարույկի կրակը բոցավառվելով՝ աղոտ կերպով լուսավորում էր գերիների սենյակի հանգիստաց պատը. դա լույսի միակ աղբյուրն էր:

Շատ ուշ էր, երբ երկու հոգի մտան սենյակ: Վահանն էր և սակրավոր սպա Տեր-Հովակիմյանը: Պարզվեց, որ Վահանին կայարանի շենքում պահել էր թուրքական զորքերի շտաբի պետը և փորձել էր նրանից ստանալ իրեն հետաքրքրող տեղեկություններ՝ հայկական զորամասերի վերաբերյալ:

Վահանը թաքցրել էր իր թուրքերենի իմացությունը՝ գերադասելով խոսել թարգմանչի միջոցով, քանի որ դա իրեն ժամանակ կտար թուրքի տված հարցերի պատասխանները կշռադատելու: Սպա Տեր-Հովակիմյանը, որ հրաշալի տիրապետում էր գերմաներենին, ցանկություն էր հայտնել լինել թարգման: Բնականաբար, Վահանի տված տեղեկությունները չէին համապատասխանում իրականությանը:

Անձրևից թրջված Վահանն ու Տեր-Հովակիմյանը չմնացին գերիների սենյակում, վերադարձան նախասենյակ և մոտեցան խարույկին, որի շուրջ նստած էին պահակները:

— Ինչու՞ ենք հսկում էս գյավուրներին, — ասաց նրանցից մեկը՝ դիմելով իր ընկերներին: — Նրանց պետք է կոտորել:

— Ո՞նց կլինի, — արտահայտվեց մյուսը, — մենք նրանց հաշվով ենք տոացել, հաշվով էլ պետք է հանձնենք:

— Ո՛չ, օղլան, — նստելով կրակի մոտ՝ առաջին ասկյարին դիմեց Վահանը թուրքերենով, — չի կարելի սպանել գերիներին: Դուք զինվորներ եք, ոչ ավազակներ: Միայն ավազակներն են սպանում անզեն մարդկանց:

Ասկյարները ոչինչ չպատասխանեցին, իսկ նա, որ առաջարկել էր կոտորել գերիներին, Վահանին խեթ էր նայում:

Լուսթյուն տիրեց: Ասկյարները լուռ նայում էին հանգչող կրակին:

Այդ պահին Վահանը երգեց մի թախծոտ երգ՝ արևելյան ազգերին հայտնի տխուր «Դլե յամանը»: Վահանը, որ հրաշալի ձայն ուներ, երգում էր թուրքերեն, որ այն հասնի ասկյարների դաժանացած սրտերին և իր թախիծով ու մեղեդայնությամբ մեղմացնի դրանք:

Ասկյարները լուռ ունկնդրում էին երգին:

Տեր-Հովակիմյանը, հետագայում պատմելով այս դրվագը, ասաց, որ նա զարմանքով նկատել է, թե ինչպես ասկյարներից մեկի աչքերից արցունքներ գլորվեցին:

— Ով գիտե, — ավարտեց իր պատմությունը Տեր-Հովակիմյանը, — գուցե Վահանի երգը փրկեց մեզ՝ գերիներին, դժբախտությունից:

Հաջորդ օրը ռազմագերիներին փակեցին Կարսի բանտում: Ընդ որում, բանտախցերում սպաներին ու զինվորներին տեղավորում էին միասին՝ առանց տեսակավորելու: Խցերը մեծ էին, և յուրաքանչյուրում այնքան գերի կար, որ տեղ չլինելու պատճառով ստիպված էին կամ կանգնած մնալ, կամ էլ պազել պատերի տակ:

Նեղվածքի, գարշահոտ օդի, ձայների և տնքոցների չլուր աղմուկի պայմաններում (գերիների մեջ կային հիվանդ, վիրավոր և ասկյարների կողմից ծեծված զինվորներ) գերիներին պահեցին երկու օր, չտալով նրանց ոչ հաց, ոչ ջուր:

Երբեմն որևէ գթասիրտ ասկյար պահածոյի թիթեղյա ամանով ջուր էր բերում և մեկնում խցի դռան փոքր պատուհանից: Սակայն գերի զինվորները նետվում էին դեպի ջուրը մեկը մյուսից խլելով ջրամանը: Զուրը թափվում էր հատակին, և թանկագին հեղուկը ոչ մեկին բաժին չէր ընկնում: Ընդ

որում, ամեն անգամ այս ամենն ուղեկցվում էր աղաղակներով, վայնասուռնով, համարյա գազանային ոռնոցներով, անհավանական հայհոյանքով և, ոչ հազվադեպ, կռվչտոցով:

Երկու օր հետո գերիններին դուրս բերեցին բանտից, շարք կանգնեցրին և տարան դեպի ինչ-որ երկհարկանի շենք, որը պարզվեց, որ մանածագործական ֆաբրիկա էր: Գերիններին քչեցին բավական ընդարձակ տարածք, հրամայեցին նստել հատակին և թույլ չէին տալիս տեղից տեղ փոխվել:

Հայկական զորամասերի զինվորների հագին Ամերիկայում գնված զինվորական համազգեստ էր, որ բերվել էր Հայաստան պատերազմից ոչ շատ առաջ՝ զենքերի և այլ զինամթերքի հետ:

Սպաներն իրենց սեփական հագուստով էին, բացի շինելներից, որ տրվել էին դաշտային զորամասերի հրամանատարական կազմին, որպեսզի մարտի ժամանակ սպաներին դժվար լինեք տարբերել զինվորներից:

Համազգեստները լրիվ նոր էին՝ կարված դիմացկուն կտորից և գրավեցին վատ հանդերձավորված թուրք զինվորների ուշադրությունը:

Մանածագործական ֆաբրիկան հետագայում զինվորների մեջ ստացավ «Հանդերձարան» անունը, քանի որ այդ շենքում գտնվելիս թուրքերը գերիններին մերկացնելու անսովոր եռանդուն «գործունեություն» ծավալեցին: Հագուստ ձեռք բերելու համար սկզբում մոտենում էին որոշված զոհին և «չխարթ» (հանվիր) աղաղակով պահանջում էին, որ նա հանվի և տա իր հագուստը: Նրանց հաջողվեց այդ ձևով մի քանի օպերացիա իրականացնել: Սակայն հետո, երբ գերինները տեսան, որ թուրքերը, ստանալով շինելը, պահանջում էին հանել նաև մնացածը, և զոհը մնում էր մերկ, սկսեցին դիմադրել և հրաժարվում էին ենթարկվել «չխարթ» բացականչությանը: Միևնույն ժամանակ թուրքերը շտապում էին շուտով ավարտել իրենց հանդերձավորումը և դիմեցին այլ, ավելի արագ և ավելի արդյունավետ միջոցի: Նրանք որևէ պատրվակով հարևան սենյակ կամ սանդղահարթակ

էին տանում մեկ-երկու գերու: Այստեղ, առանց ավելորդ խոսքերի հարձակվում էին սովից ու անքուն գիշերներից ուժալքված մարդկանց վրա, հանում էին ամբողջ հագուստը և նետում նրանց իրենց քրջերը: Տուժածներին մնում էր մի ելք՝ հագնել ասկյարների մակաբույծներով խիտ բնակեցված ցնցոտիները:

Երեք-չորս ժամ հետո, երբ պահակախումբը և նրանց ծանոթ ասկյարները հասցրին հագնել ամերիկյան զինվորական համազգեստ, գերիներին հանեցին «հանդերձարանից» և տարան կայարան՝ Սարիղամիշ ուղարկելու համար, իսկ ինչպես հետո պարզվեց, այնտեղից էլ էրզրում՝ ռազմագերիների ճամբարի մշտական վայրը:

Գեներալներին, գնդապետներին ու փոխգնդապետներին տեղավորեցին կարգ ունեցող վագոնում, կրտսեր սպաներին մյուս՝ դարձյալ կարգ ունեցող վագոնում, իսկ զինվորներին խցկեցին ապրանքատար վագոնները: Նստեցնելուց հետո գերիներին բաժանեցին 2-ական հաց 1,5 կգ ընդհանուր քաշով, և մինչև էրզրում նրանք այլևս սնունդ չստացան:

Երբ սկսեց մթնել, գնացքը շարժվեց կայարանից:

Հագիվ էր գիշերն ընկել, երբ կրտսեր սպաների վագոնում հայտնվեցին մի քանի ասկյար: Երկաթուղայինի ձեռքի լապտերով սկսեցին ուսումնասիրել որոշ սպաների հագին պահպանված համազգեստը և մեկ-մեկ տամբուր էին քարշ տալիս նրանց, ում հագուստն իրենց դուր էր եկել:

Սպաների բողոքին նրանք խուլ էին, սակայն իրենց կողոպուտը շարունակում էին ոչ այնքան համարձակ և բավական դանդաղ, քանի որ սպաները արգելքներ ու դիմադրություն էին ցուցաբերում: Ոմանք հագուստը պահպանելու նպատակով փչացնում էին՝ կտրվածքներ անելով տաբատի վրա, սապոգների ճտքերին, կուրտկաներին և այլն: Ասկյարները, տեսնելով փչացած համազգեստը, հայհոյում էին ու հրաժարվում վերցնել այդ կերպ մշակված հագուստը:

Այդ ժամանակ մեկն ասաց, որ ասկյարները չեն համարձակվել դիպչել գեներալներին ու մյուս ավագ սպաներին, և

սլետք է որևէ կերպ հասնել նրանց վազոնն ու խնդրել, որ նրանցից որևէ մեկը գա և պաշտպանի իրենց ասկյարներից:

Կանգառի ընթացքում մի անվախ դուրս թռավ վազոնից (որն իհարկե շատ վտանգավոր էր), գտավ գեներալ Փիրումովին, պատմեց կատարվող կողոպուտի մասին և խնդրեց իրենց մոտ ուղարկել մեկ կամ երկու ավագ սպայի:

Ոչ մեկը չհամաձայնեց գնալ, մեկը լռեց, մյուսները քնած էին, իսկ ոմանք բացորոշ հայտարարեցին. «Մենք ինչ կարող ենք անել» կամ էլ «Նրանք մեզ էլ կմերկացնեն»:

Այդ պահին հնչեց Վահանի ձայնը.

• — Ես կգամ ձեզ հետ: Ցույց տվեք, ուր գնալ:

Վահանը սպայի հետ միասին արագ դուրս եկավ վազոնից և տամբուրով անցավ այն վազոնը, ուր տնօրինում էին ասկյարները:

Հենց որ սպաները տեսան Վահանին, շրջապատեցին նրան: Այդ պահին ասկյարները փորձում էին մերկացնել հերթական զոհին: Վահանը մոտեցավ նրանց, գոռաց նրանց վրա, ինչ-որ բանով սպառնաց, և նրանք դադարեցրին վրդովեցուցիչ կողոպուտը: Ոչ մի ասկյար այլևս չհամարձակվեց Վահանի ներկայությամբ դիպչել որևէ մեկին: Սպաները խնդրեցին Վահանին չլքել իրենց, և նա մնաց նրանց հետ ոչ միայն մինչև Սարիղամիշ, այլև Սարիղամիշ-էրզրում նեղուղու տեղափոխից հետո էլ չլքեց իր կրտսեր ընկերներին:

Իր վերաբերմունքով և պահվածքով Վահանը վաստակեց գերիների մեծ սերը, անսահման հարգանքը և վստահությունը:

Հետևյալ փաստից կարելի է դատել, թե ինչ վստահությունամբ էին վերաբերում սպաները Վահանին:

1921 թ. ամռանը երեք ռազմագերի որոշեցին փախուստ կազմակերպել: Երկու երիտասարդ սպաներ էին և մի զինվորական պաշտոնյա: Վերջինը նախկինում ծառայել էր Կարսի նահանգում և ռուսական բանակի շարքերում, որը 1916 թ.

գրավել էր այդ բերդը, մասնակցել էր հրգրումի առմանը: Նա քաջածանոթ էր քաղաքին, գիտեր նրա մուտքերն ու ելքերը, նրան ծանոթ էին հրգրումից Արփաչայ տանող բոլոր ուղիներն ու զարտուղի ճանապարհները:

Երկար ժամանակ գերության մեջ, միևնույն խցում գտնվելով, ընկերները մտերմացել էին և պայմանավորվել էին՝ առաջին իսկ հարմար պահին միասին փախչել:

Մեկի մոտ պահպանվել էին ռազմական տեղագրական քարտեզները, և նրանք փրկել էին դրանք խուզարկություններից, որ թուրքերը երբեմն կազմակերպում էին գերիների ճամբարում:

Որպեսզի փախուստը հաջողվեր, անհրաժեշտ էր կազմակերպել այն, մանրամասնորեն կշռադատել, քննարկել բոլոր հարցերը, այդ թվում նաև սննդի անհրաժեշտ պաշարի ապահովումը, քանի որ թշնամու տարածքով մի քանի օրվա ճանապարհ էր սպասվում:

Անսահմանորեն վստահելով Վահանին՝ նրանք հայտնեցին նրան իրենց գաղտնիքը և խնդրեցին օգնել խորհուրդներով:

Վահանը նրանց հետ քննարկեց և մշակեց բոլոր մանրամասները, ուսումնասիրեց քարտեզները, ճշգրտեց երթուղիները և շարունակ տեղյակ էր փախուստի բոլոր պատրաստություններին:

Փախուստի օրը, որն իրականացվեց ուշ երեկոյան, Վահանը նրանց հետ էր: Նա միջոցներ ձեռք առավ վերջին ըոպեին չեղելու բանտախցի ընկերների ուշադրությունը փախստականներից և անձամբ հետևեց յուրաքանչյուր փախստականի ճամբարից հեռանալուն:

Գերիների բարեհաջող հեռանալը ճամբարից գաղտնի էր պահվում, այդ մասին Վահանը հենց նույն գիշերը հայտնեց միայն գեներալ Փիրումովին և մեկ-երկուսին՝ ամենահուսալի ընկերներից: Բնականաբար գաղտնիությունը պետք է շատ խիստ լիներ:

Թուրքերը փախուստի մասին իմացան միայն մի օր անց՝ անվանակոչի ժամանակ, որն այդ օրերին բարեբախտաբար

ամեն օր չէր անցկացվում, ինչպես առաջին ամիսներին, և այդ պատճառով փախստականները հասցրին բավականաչափ հեռանալ էրզրումից:

Հետագայում, երբ ռազմագերիներին վերադարձրին հայրենիք, պարզվեց, որ բոլոր երեք փախստականները բարեհաջող հասել էին նպատակին և վերջին գիշերը ծանծաղուտով անցնելով Արփաչայր, ոտք էին դրել հայրենի Հայաստանի հողին, որտեղ 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին հաստատվել էր սովետական իշխանություն:

Ահա մի քանի դրվագ Վահան Տեր-Առաքելյանի կյանքից, որոնք վկայում են այդ հրաշալի մարդու քաջության և բարոյական ուժի մասին, նա իրավամբ վաստակել էր իր հետ չփվելու բախտն ունեցած մարդկանց սերը, հարգանքը և անսահման վստահությունը:

Ա.ՄԵԼԻՔ-ՓԱՐՍԱԴԱՆՅԱՆ

1963 թ.

Վ.Տեր-Առաքելյանի ֆոնդ, թիվ 27

(ձեռագիր, ռուսերեն)

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐ-ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

(Ծննդյան հարյուրամյակի առթիվ)

Թուրքմենչայի պայմանագրի համաձայն, 1828 թվականին, Արևելյան Հայաստանը ազատագրվելով պարսիկ խաների ատելի տիրապետությունից՝ միացվում է Ռուսաստանի կայսրությանը:

Ի կենսագործումն հիշյալ պայմանագրի, մոտ 45 հազար հայեր այդ տարիներին ներգաղթում են Հայաստան: Նրանց թվում Վայոց ձոր է ներգաղթում նաև, որբացած վիճակում, Առաքել Տեր-Աստվածատրյանը և իր քրոջ հետ բնակություն հաստատում նոր հիմնադրվող Մալիշկա գյուղում: Մի քանի

տարի անց մահանում է գյուղի Տեր Սարգիս անունով քահանան: Նրա մահվանից հետո քահանա է ձեռնադրվում հոգևորականների շառավիղ Առաքել Տեր-Աստվածատրյանը, և վայոց ձորի Մալիշկա գյուղում սկզբնավորվում է Տեր-Առաքելյան տոհմը:

Վահան Տեր-Առաքելյանը Տեր Խաչատուրի երրորդ որդին էր: Նա ծնվել է 1883 թվականի սեպտեմբերի 5-ին: Նախնական կրթությունն ստացել է իր հոր մոտ, գյուղի դպրոցում:

Տեր Խաչատուրը տեսնելով, որ իր որդին ունի արտակարգ ընդունակություն և ուսանելու անհագ ցանկություն, որոշում է իր մանչուկին փոխադրել Գևորգյան ճեմարան՝ ուսումը շարունակելու համար:

1896 թվականին տասներեքամյա գեղջուկ պատանին քահանա հոր ուղեկցությամբ գալիս է Էջմիածին: Ճեմարանում ընդունելության քննությունները հաջողությամբ հանձնելով՝ նա ընդունվում է դպրոցական բաժնի Ա դասարանը: Այս բաժնի վեց դասարանները փայլուն կերպով վերջացնելուց հետո, 1902 թվականին ընդունվում է ճեմարանի բարձրագույն՝ լսարանական բաժինը, որտեղ երեք տարի ուսանելուց հետո, 1905 թվականին, 22 տարեկան հասակում, ավարտում է Հայագիտության այն ժամանակվա բարձրագույն դպրոցը՝ Գևորգյան ճեմարանը:

Վայոցձորեցի գեղջուկ մանչուկին բնությունն օժտել էր նաև հազվագյուտ մի շնորհով. նա հմայիչ ու գերող ձայն ուներ և երաժշտական նուրբ լսողություն: Ամենայն հավանականությամբ, առավելապես այս՝ վերջին հանգամանքը ստիպում է Հայր Կոմիտասին ջերմ հոգատարություն ցուցաբերել և առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնել սև աչք ու ունքով, գանգրահեր, բարձրահասակ, թխադեմ, գեղեցկատես և շնորհաշատ պատանու վրա՝ նրան հաղորդակից դարձնելով երգի ու երաժշտության դժվարին արվեստին՝ բացահայտելով դրա յուրահատուկ հմայքն ու ծանոթացնելով նրան կատարողական արվեստին, երաժշտական գիտության նրբություններին, նրա մեթոդներին, եղանակներին և այլն:

Այդ մասին ինքը՝ Վահան Տեր-Առաքելյանը, Կոմիտասի մասին գրած «Անհիշալար մարդը» վերնագրով իր հուշերում ասում է. «Կոմիտասն առանձնապես գուրգուրում էր ձայնեղ և երաժշտասեր տղաներին: Վերջիններիս թվին էր պատկանում տողերիս գրողը»:

Պրպտող, համեստ, հեզահամբույր և ուսման ծարավի աշակերտը, ինչպես որ պետք էր ենթադրել, շուտով դառնում է իր ուսուցչի արժանավոր սանը, նրա հանճարի երկրպագուն ու հետագայում կոմիտասյան երգի ակտիվ պրոպագանդիստը և մեկնաբանը: Շատ ժամանակ չանցած՝ Վահանը Կոմիտասի երգչախմբի անգերազանցելի մեներգիչն է դառնում:

Անմահ Կոմիտասի արժանավոր սաներից, նրա երգչախմբի անդամ, երաժշտագետ, ճեմարանավարտ հանգուցյալ Մելքոն Քրիշչյանը հետևյալ կերպ է բնութագրում Վահանին Կոմիտասի մասին գրած իր «Անմար կանթեղ» հուշերում. «Վահանի մասին թույլ եմ տալիս ինձ այսպես ասել. եթե ես Վահանին ամբողջ հոգովս սիրած չլինեի, անպատճառ նրան կնախանձեի: Ինչպե՞ս կարող էր Վարպետը նրան ջերմորեն չսիրել, քանի որ Վահանին բոլորն էին սիրում իր հրաշալի ձայնի և շենշող բնավորության համար: Վահանն էր, որ մեզ փրկում էր էջմիածնական ճեմարանական հանդեսներում, Տփղիսի հայտնի համերգում, քանի որ Վարպետը Վահանին իբրև մեներգչի, մոտավոր իսկ չափով փոխարինող չունեի: Նա սյունն էր և առհասարակ էջմիածնի փայլուն աստղը»:

Մի այլ տեղ նույն հուշերի հեղինակը գրում է. «Վահանի մասին դու մի մտածիր, հավանորեն նա Մոսկվա կգնա». այսպես է ասել մի զրույցի ժամանակ Կոմիտասը Մ. Քրիշչյանին:

Վահան Տեր-Առաքելյանը 1905 թվականի հայտնի կոմիտասյան համերգում հանդես է եկել մի շարք փայլուն մեներգերով՝ «Հայր մեր», «Ույ զարմանալի», «Մոկաց Միրզա», «Ցնծա, զարթնիր», «Ալելուիա», «Սուրբ-Սուրբ», «Սև մուխ ամպեր» և այլն:

Սակայն երգչի ամենասիրած երգը և նրա կատարողական արվեստի գագաթնակետն է եղել «Անտունին»: Երիտասարդ

երգիչն այնպիսի խորը, հուզումնալից զգացմունքով է հաղորդել դահլիճին պապենական օջախը կորցրած, անհանգրվան, պանդուխտ հայի կսկիծով լեցուն այդ ողբը, որ համընդհանուր սարսուռ է ազդել դահլիճին:

Արժանահիշատակ այդ համերգից հետո Վահանին տասնյակ ու տասնյակ ողջունողների մեջ առաջինն էին Վրթանես Փափագյանն ու Հովհաննես Թումանյանը: Վերջինս Կոմիտասի հետ ողջագուրվելուց հետո դառնում է Վահանին՝ ձեռքը դնելով նրա ուսին. «Հրաշալի է քո ձայնը, տղա՛ս, հրաշալի, կոմիտասյան հայ երգը արժանի կատարող ունի»: Հիացմունքի այս արտահայտությունը է առաջին անգամ դիմում մեծ բանաստեղծը շնորհաշատ երգչին:

1905 թվականի Կոմիտասի հանրահայտ համերգը նոր, համընդհանուր համբավ է բերում Վահանին, և որպես երգիչ նա արդեն դուրս է գալիս ճեմարանյան սահմաններից՝ դառնալով համազգային:

Երգչախմբի և հատկապես մեներգչի մասին ժամանակի մամուլը դրվատանքի շատ էջեր է նվիրել ու զետեղել նրա լուսանկարը:

Վահանը Անդրկովկասի զանազան խոշոր քաղաքներում երգչախմբի հետ, Կոմիտասի ղեկավարությամբ, որպես մեներգիչ մասնակցել է բազմաթիվ համերգների:

Ավելի ու ավելի մոտիկից ճանաչելով իր շնորհալի, խոստումնալից աշակերտին՝ Կոմիտասը նրա մեջ տեսնում է ապագա խոշոր երաժշտին: Այդ պատճառով, ճեմարանն ավարտելուց հետո, նրան ուղարկում է Պետերբուրգի կոնսերվատորիան ուսանելու: Այստեղ Վահանը, որպես ազատ ունկնդիր, մասնակցում է նաև Պետերբուրգի համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի պարապմունքներին:

Կոնսերվատորիայում սովորելու տարիներին նա միաժամանակ երգում է Մարիինյան (այժմ՝ Կիրովի անվան) թատրոնի երգչախմբում և Պետերբուրգի հայկական եկեղեցում...

Վահան Տեր-Առաքելյանը Կոմիտասի հետ և առանձին 1909 թվականին ձայնագրվել է Ալեքսանդրապոլում: Այդ

ձայնագրություններից միայն 3-4 ձայնապնակ պահպանվում է ՀՍՍՀ ռադիոկոմիտեի ձայնագրարանում:

Ի դեպ, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ, արվեստագիտության դոկտոր Ռուբեն Զարյանը իր «Հուշապատում» գրքի երկրորդ հատորում, Մարտիրոս Սարյանի մասին գրած հոշերում, Տեր-Առաքելյանի մասին հետևյալ հետաքրքիր ու սրտառուչ դեպքի մասին է պատմում. «Եկավ Սիրավյանը, որ մի երկու օր էլ երևացել: Ասաց, թե մի փոքր առաջ ռադիոյով լսել է Կոմիտասի և Վահան Տեր-Առաքելյանի միատեղ երգն ու հիացել»: Եվ հետո՝

«Ես Սարյանին հարցրի, թե Տեր-Առաքելյանին ճանաչում էր:

— Ինչպե՞ս էլ: Ազնիվ մարդ էր, մաքուր, բյուրեղյա: Շատ եմ լսել նրա երգը:

Հարցրի, թե՝ չի՞ նկարել:

— Ձէ, դժբախտաբար չեմ նկարել, ի՞նչ իմանայի, որ այդպես դժբախտ վերջ պետք է ունենա, թե չէ անպայման կնկարեի: Թող հիշատակ մնար, գոնե մեկ-մեկ կնայեի, կհիշեի»...

Վահան Տեր-Առաքելյանին չի հաջողվում ավարտել կոնսերվատորիան և համալսարանը. նրան 1907 թվականին զորակոչում են բանակ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի առաջին օրերից Տեր-Առաքելյանը նորից զորակոչվում է, այս անգամ՝ գործող բանակ և կռվում է սկզբից ավստրո-գերմանական ռազմաճակատում:

Այստեղ, Գալիցիայում ու Կարպատներում, Բելոստոկյան 50-րդ գնդում ցուցաբերած բազմաթիվ սխրագործությունների և անասելի քաջագործությունների համար նա պարգևատրվել է ցարական Ռուսաստանի այն ժամանակվա բոլոր շքանշաններով:

1915 թվականի հաղթություն տարած մարտերից մեկի ժամանակ Վահանը վիրավորվում է ոտքից ու ձեռքից: Ապաքինվելուց հետո նա վերադառնում է զորամաս: Քաջ ու ան-

վեհեր սպային առաջարկում են ծառայության անցնել կայսերական հատուկ զորագնդում, սակայն նա շնորհակալություն հայտնելով՝ հրաժարվում է և, առաջնորդվելով հայրենասիրական բուռն, անդիմադրելի ցանկոթյամբ, խնդրում է հրամանատարությանը իրեն փոխադրել թուրքական ռազմաճակատ. «Նրանք մեր ժողովրդի թշնամիներն են, ես կուզենայի չափել հատկապես դրանց հետ», ասում է Վահանը: Նրա խնդրանքը չի մերժվում, և նույն թվականի մայիսից կռվում է թուրքերի դեմ, կռվկասյան ռազմաճակատում:

Իր հուշերում գնդապետ Ա. Մելիք-Փարսադանյանը գրում է. «Թուրքիայի կողմից Ղարսը գրավելուց երեք օր առաջ, ինձ ծառայության գործերով անհրաժեշտ եղավ լինել զորքերի շտաբում, որը տեղավորված էր առանձին շենքում. այն գտնվում էր բերդի ամրոցներից մեկի վրա: Այնտեղ ես ծանոթացա բերդի շտաբի պետ, գնդապետ Վահան Տեր-Առաքելյանի հետ, նրա կրծքին նկատելով Գեորգիեյան սպիտակ շքանշանը՝ նույն ընկերացիս գլխի ընկա, որ ես գործ ունեմ հերոս սպայի հետ, որի ազգանունը ինչ-որ ժամանակ կարդացել եմ ռազմական գործողությունների հաղորդագրություններում և այժմ անմիջապես հիշեցի:

Խորը հարգանքի ու հիացմունքի զգացումով եմ հիշում Վահան Տեր-Առաքելյանին, որի մեջ համեստությունը զուգորդված էր համարձակության, հոգեկան փափկությունը՝ իսկական արիության հետ: Շրջապատի նկատմամբ անպարսավ ազնվությունը, վարվելակերպի պարզությունը, անկեղծությունը և դատողությունների սկզբունքայնությունը նրա համար ստեղծել էին համընդհանուր սեր ու հարգանք... »:

Բանակից զորացրվելուց հետո Վահան Տեր-Առաքելյանը զբաղվել է երաժշտությամբ, մանկավարժությամբ և թարգմանչական գործերով:

Քսանական թվականներից հետո նա երգչուհիներ Հայկանուշ Դանիելյանի և Մուշկամբարյանի հետ Անդրկովկասի մի շարք քաղաքներում տվել է զանազան համերգներ, որոնց ա-

ֆիշներին մի քանիսը գտնվում են ՀՍՍՀ գրականության և արվեստի թանգարանում:

Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխության 10-րդ տարեդարձի առթիվ, 1927 թվականին, Վահանը, Սպ. Մելիքյանի և մի քանի ուրիշ անվանի երաժիշտների հետ, մեկնում է Մոսկվա հոբելյանական համերգների, որոնք մեծ հաջողություն են ունեցել: Դրանց վերաբերյալ ժամանակին գրվել է մոսկովյան, երևանյան և Թբիլիսիի պարբերական մամուլում: Այդ մասին հիշատակվում է նաև Սպ. Մելիքյանին հասցեագրված Վահան Տեր-Առաքելյանի 21 դեկտեմբերի 1927 թվակիր նամակում, որը հրապարակվել է Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի արվեստի ինստիտուտի կողմից 1964 թվականին հրատարակված «Սպիրիդոն Մելիքյան» խորագրով գրքում:

Վահան Տեր-Առաքելյանը ճանաչված, ըստ արժանիւնյն գնահատված ու սիրված երգիչ, բազմափորձ, անվախ ու անձնուրաց զորական լինելուց բացի նաև տաղանդավոր թարգմանիչ էր, շնորհալի արձակագիր ու բանաստեղծ: Նա ռուսերենից հայերեն է թարգմանել Բորիս Գորբատովի «Բջիջը», Իոհանես Բեխերի «Լյուզիտ կամ Միակ արդարացի պատերազմը», Դ.Մ. Ֆոլրմանովի «Նուրմությունը», Բադաևի «Բոլշևիկները պետական դամայում» վեպերը և այլն:

Վահանի գրչին են պատկանում 60-ից ավելի գործեր, որոնք թարգմանված են ռուսական և արևմտասկզբայական կլասիկներից: Դրանց մեջ ուշագրավ է հատկապես Լև Տոլստոյի «Աննա Կարենինա» վեպի անգուգական թարգմանությունը, որը վերահրատարակվել է մի քանի անգամ և այժմ էլ պահպանում է իր թարմությունն ու բուրմունքը: Նույն ուժով ու վարպետությամբ է թարգմանված Յարոսլավ Հաշեկի «Քաջ գին՝ վոր Շվեյկի արկածները», Բելլա Իլեչի «Տիսսան բոցերի մեջ», Յասենսկու «Ես այրում եմ Պարիզը» գրքերը և այլն:

Նա թարգմանել է նաև մի շարք բանաստեղծություններ Պուշկինից՝ «Գյուղը», «Մարգարե», «Խորհրդավանք», «Կյանքի սայլը», «Փառքի տենչ», «Սիրի՜ր՝ դեկաբրիստներին», «Անչար» և այլն:

Տեր-Առաքելյանը հեղինակ է «Գրագ», «Դեպի նոր կյանք», «Կարմիր դրոշ», «Նեռի ծնունդը», «Անմահ կայծը», «Կաթնաղբյուր», «Թալանի վանքը» և մի քանի այլ պատմը-վածքների, որոնք լույս են տեսել տարբեր ժամանակներում և կարդացվում են մեկ շնչով:

Վահանը միաժամանակ ջերմ հայրենասեր էր, ակտիվ հասարակական գործիչ և վայելում էր Հայաստանի ու Թիֆլիսաբնակ հայ և այլազգի մտավորականության սերն ու հարգանքը: Նա ստեղծագործական ու ընկերական մտերմիկ կապերի մեջ է եղել Եղիշե Թադևոսյանի, Փ. Թերլեմեզյանի, Ս. Բարխուդարյանի, Ե. Չոփուռյանի, Ռոմ. Մելիքյանի, Մարտին Մազմանյանի, Վռ. Կոստանյանի, Գ. Լևոնյանի, Վահրամ և Վրթանես Փափազյանների, Մ. Սարյանի, Մ. Աղայանի, Շարա Տալյանի, Հայկանուշ Դանիելյանի, Սպ. Մելիքյանի, Նիկողայոս և Արմեն Տիգրանյանների, Նար-Դոսի, Հակոբ Հակոբյանի, Ե. Չարենցի և այլ մտավորականների հետ:

Նա հանդիպումներ է ունեցել Ավ. Իսահակյանի հետ, այդ մասին գրել է հուշեր, որոնք տպագրվել են մամուլում: Դրանց բնագրերը նույնպես գտնվում են ՀՍՍՀ գրականության և արվեստի թանգարանում:

Վահան Տեր-Առաքելյանը իր մշակութային և հայրենասեր գործունեությանը կարևոր ավանդ է մուծել հայ ժողովրդի լուսավորության ու հայ հոգևոր արժեքների տարածման գործում և իբր այդպիսին արժանի է ամենայն գնահատանքի ու մեծարանքի:

ԱԼԲԵՐՏ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

«Էջմիածին», 1983, Թիվ Բ-Գ

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՏԵՂԵԿԱՆՔՆԵՐ

Շտաբս-կապիտան Վահան Տեր-Առաքելյանի ծառայողական թերթիկից տեղեկանում ենք, որ նա ծնվել է 1883 թ. օգոստոսի 24-ին, Հոգևորականի ընտանիքում, Հայ գրիգորյան Հավատքի է, կրթությունը ստացել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, 1906 թ. Հուլիսի 15-ին ծառայության է անցել Բորիսոգլեբյան 218-րդ Հետևակային պահեստային գնդում՝ I կարգի կամավորականի իրավունքով: 1906 թ. սեպտեմբերի 10-ին Հաշվառման է վերցվել ուսումնական խմբում, 1907 թ. մայիսի 6-ին ստացել է եֆրեյտորի կոչում, 1907 թ. Հուլիսի 28-ին ավարտել է ուսումնական դասընթացը և 1907 թ. Հուլիսի 29-ին ստացել կրտսեր ունտեր-սպայի կոչում: 1907 թ. օգոստոսի 16-ին գործուղվել է 17-րդ բանակային կորպուս՝ պահեստային ենթասպայի կոչման համար քննություն հանձնելու, 1907 թ. օգոստոսի 19-ին հանձնել է պահեստային ենթասպայի կոչման քննությունը և ներկայացել է գունդ, 1907 թ. սեպտեմբերի 2-ին զորացրվել է որպես բանակի պահեստային և հանվել է գնդի ցուցակներից, 1907 թ. Հոկտեմբերի 8-ին ընդունվել է որպես պահեստի Հետևակային ենթասպա: 1914 թ. օգոստոսի 3-ին զորակոչվել է պահեստից և նշանակվել իսկական զինվորական ծառայության Բելուստոկյան 50-րդ Հետևակային գնդում, ուր ներկայացել է և Հաշվառվել գնդի ցուցակներում՝ նշանակվելով 7-րդ վաշտի կրտսեր սպա: 1914 թ. նոյեմբերի 15-ից մինչև դեկտեմբերի 29-ը, ժամանակավորապես, եղել է 7-րդ վաշտի Հրամանատարը, 1914 թ. դեկտեմբերի 15-ին 8-րդ բանակի N 235 Հրամանի համաձայն պար-

գեւատրվել է սբ. Աննայի IV աստիճանի շքանշանով՝ «Արիւն-
թյան Համար» մակագրությամբ, 1915 թ. փետրվարի 4-ին թըշ-
նամու դեմ մարտերում աչքի ընկնելու համար պարգևատրե-
վել է սբ. Ստանիսլավի III աստիճանի՝ սրերով և վարդակա-
պով շքանշանով: 1914 թ. դեկտեմբերի 29-ից մինչև 1915 թ.
փետրվարի 16-ը եղել է 7-րդ վաշտի օրինական հրամանատա-
րը: 1914 թ. նոյեմբերի 14-ի մարտում՝ Կոբելյե գյուղի մոտ
(բարձունք 597) հրետանային արկի պայթյունից ստացել է
կոնտուզիա և կոտորակառումբից՝ աջ ականջի վիրավորում,
1915 թ. ապրիլի 18-ին 8-րդ բանակի N 418 հրամանի համա-
ձայն՝ թշնամու դեմ մարտնչելիս աչքի ընկնելու համար
պարգևատրվել է Գեորգիեյան զենքով, 1915 թ. ապրիլի 19-ին
8-րդ բանակի N 419 հրամանով պարգևատրվել է սբ. Գեոր-
գիի IV աստիճանի շքանշանով թշնամու դեմ մարտերում աչ-
քի ընկնելու համար: 1915 թ. մայիսի 15-ին պարգևատրվել է
սբ. Աննայի III աստիճանի՝ սրերով և վարդակապով շքանշա-
նով: 1915 թ. հունիսի 1-ին վերքերը բուժելուց հետո ներկա-
յացել է գունդ: 1915 թ. հունիսի 2-ին գործուղվել է Կովկաս-
յան բանակի շտաբի տրամադրության տակ: 1915 թ. հուլիսի
28-ին շնորհվել է պողպորուչիկի կոչում: 1915 թ. հուլիսի 22-
ին ներկայացել է Բաքվի 153-րդ հետևակային գունդ՝ համա-
լրման: Գրանցվել է գնդի և I վաշտի ցուցակներում: 1915 թ.
օգոստոսի 4-ին հիվանդացել և էվակուացվել է: 1915 թ. դեկ-
տեմբերի 7-ին՝ առողջանալուն պես, ներկայացել է գունդ:
1916 թ. հունվարի 31-ին նշանակվել է կապավորական խմբի
հրամանատար: 1916 թ. մարտի 28-ի Կովկասյան բանակի N
158 հրամանով, թուրքերի դեմ մարտերում աչքի ընկնելու
համար, պարգևատրվել է սբ. Աննայի II աստիճանի սրերով
շքանշանով: 1916 թ. մայիսի 4-ին թուրքերի դեմ մարտերում
աչքի ընկնելու համար պարգևատրվել է սբ. Ստանիսլավի II
աստիճանի սրերով շքանշանով: 1916 թ. հունիսի 13-ին նշա-
նակվել է I վաշտի հրամանատար: 1916 թ. հունիսի 16-ին
հանձնել է կապավորների խումբը: 1916 թ. օգոստոսի 19-ին
շնորհվել է պորուչիկի կոչում: 1916 թ. դեկտեմբերի 20-ին

շնորհվել է շտաբս-կապիտանի կոչում: 1916 թ. N 710 BB հրամանով իրավունք ունի թևին կրելու երկու վիրավորումների ամրակարված նշաններ: 1917 թ. օգոստոսի 16-ից մինչև հոկտեմբերի 10-ը եղել է II գումարտակի ժամանակավոր հրամանատար: 1917 թ. մարտի 27-ից՝ I վաշտի վաշտային խորհրդի և գումարտակային խորհրդի անդամ:

1917 թ. դեկտեմբերի 2-ին գործուղվել է հայկական 2-րդ հրաձգային բրիգադայի շտաբի տրամադրության տակ:

Բաքվի 153-րդ հետևակային գնդի հրամաններից.

1917 թ. հունվարի 11-ի N 11 հրամանի 8 2-ում նշվում է, որ ենթասպա, ներկայումս պորուչիկ Տեր-Առաքելյանցը 1914 թ. նոյեմբերի 28-ին, մարտում՝ Կոբիլյե գյուղի մոտ (բարձունք 597), հրետանային արկի պայթյունից ստացել է գլխի օդային կոնտուզիա և աջ ականջի վիրավորում՝ կոտորակառումբից: Աջ ականջախեցու վրա կա 1,5 սմ երկարությամբ քերծվածք, շրջակա մաշկը այտուցված է: 1 ժամ՝ կիսագիտակից. վիճակ, գլխացավ, ականջներում աղմուկ, լսողության թեթևակի բթացում, առաջին օրը՝ սրտխառնոց: Վիրավորումը գրանցված է ծառայողական թերթիկում:

1916 թ. դեկտեմբերի 12-ի 379 հրամանի 8 3-ում նշվում է, որ նախկին ենթասպա, ներկայումս պորուչիկ Տեր-Առաքելյանցը 1915 թ. փետրվարի 16-ին, մարտում՝ 816 բարձունքի վրա, Ստեյնիցա գյուղի մոտ հրազենային գնդակով միջմկանային վիրավորում է ստացել ձախ ոտքի ազդրի միջին շրջանում՝ թափանցող վերք:

1916 թ. փետրվարի 18-ի N 1646 հրամանով հայտնվում է, որ պոդպորուչիկ Տեր-Առաքելյանցը պարգևատրվել է սբ. Աննայի IV աստիճանի՝ արիության համար, սբ. Ստանիսլավի III աստիճանի՝ սրբորով և վարդակապով Գեորգիեյան սրով, սբ. Գեորգիի IV աստիճանի շքանշաններով, ներկայացվել է պորուչիկի կոչման և պարգևատրման՝ սբ. Վլադիմիրի IV աստի-

ճանի սրերով և վարդակապով շքանշանի:

Հիմք. Զինվորական գերատեսչության 1915 թ. N 563 հրամանը:

1916 թ. N 241 հրամանի հավելվածում հունիսի 24-ից հուլիսի 27-ը թուրքերի դեմ մարտերի մասնակիցների ցուցակում նշվում է պողպորուչիկ Տեր-Առաքելյանցը՝ հունիսի 24-ից հուլիսի 25-ը մարտնչող վաշտի հրամանատար:

1916 թ. հոկտեմբերի 10-ի N 11399 զեկուցագրում նշվում է, որ ներկայացված է պորուչիկ Տեր-Առաքելյանցի պարգևատրման թերթիկը և նրան շտաբ-կապիտանի կոչում շնորհելու միջնորդադիրը: Զինվորական գերատեսչության 1915 թ. N 563 հրամանի հիման վրա: 1915 թ. N 13512 և N 7656 հրամաններով տեղեկացվում է, որ պորուչիկ Տեր-Առաքելյանցը նշված է Գեորգիևյան շքանշանակիրների ցուցակում:

1917 թ. փետրվարի 4-ին N 1 հրամանի § 2-ում նշվում է, որ 1916 թ. նոյեմբերի 21-ի հրամանով թուրքերի դեմ մարտերում աչքի ընկնելու համար պորուչիկ Տեր-Առաքելյանցին հայտարարվել է բարձրագույն բարեհաճություն:

Բաքվի 153-րդ հետևակային գնդի ցուցակներում նշվում է շտաբ-կապիտան Վահան Տեր-Սաչատուրյան Տեր-Առաքելյանց 1916 թ. հուլիսի 5-ի N 246 հրամանով ներկայացված կապիտանի կոչման՝ ավագության իրավունքով, ապա 1917 թ. հուլիսի 13-ի N 330 հրամանով՝ փոխգնդապետի կոչման՝ ավագության իրավունքով: Նույնը նշված է նաև սպաների ցուցակում:

Բաքվի 153-րդ հետևակային գնդի պողպորուչիկ Վահան Տեր-Առաքելյանցի՝ Ագաբ-քեյի օպերացիայի համար ստացած պարգևատրման թերթիկում նշվում է.

1. Բաքվի 153-րդ հետևակային գնդի սպա, պողպորուչիկ Վահան Տեր-Առաքելյանցը՝ հայ գրիգորյան հավատքի, ներկայացված է պորուչիկի կոչման 1915 թ. հուլիսի 28-ի հրամանով: Ներկա կոմպանիայում պարգևատրվել է սր. Աննայի IV աստիճանի շքանշանով՝ «Արիության համար» մակագրությամբ (8-րդ բանակի N 235 հրամանով ներկայացվել է գնդից

պարգևատրման թերթիկում նշվում է, որ 1916 թ. հունիսի 24-ից մինչև հուլիսի 15-ը Էրզիջանյան օպերացիայի բոլոր մարտերին մասնակցելու, ծայրահեղ քաջություն և կազմակերպվածություն ցուցաբերելու համար պարգևատրվել է սք. Ստանիսլավի II աստիճանի սրերով և վարդակապով շքանշանով (Կովկասյան բանակի 1916 թ. մայիսի 4-ի N 209 հրամանով): Հուլիսի 30-ին իր վաշտի հետ երկրորդ գրոհով գրավել է բարձունքը:

1916 թ. հոկտեմբերի 10-ի N 113999 հրամանով ներկայացված է շտաբս-կապիտանի կոչման:

Պարգևատրվել է.

1. Սք. Աննայի II աստիճանի սրերով շքանշանով 1916 թ. հունվարի 30-ին՝ Դուլան-Գյաղ ամրությունը գրոհելիս (Կովկասյան բանակի 1916 թ. մարտի 29-ի N 158 հրամանով):

2. Սք. Ստանիսլավի II աստիճանի սրերով շքանշանով 1915 թ. դեկտեմբերի 29-ի լույս 30-ի գիշերը Ազաբ-քեյի դիրքերը գրոհելու համար (Կովկասյան բանակի 1916 թ. մայիսի 4-ի N 209 հրամանով):

Հիմք. ֆ. 2767, նկ. II գ. 202 թ. 11, գ. 195 թ.37, գ. 220, գ.202, թ.11, գ. 278, 276, 272, 189, թ. 17, գ. 276:

Ցրդ բանակի հրամաններից.

1915 թ. ապրիլի 18-ի N 418 հրամանի § 2-ում հիշատակվում է Բելոստոկյան 50-րդ հետևակային գնդի հրամանատար Վահան Տեր-Առաքելյանցը, որը պարգևատրվել է Գեորգիևյան զենքով՝ 1914 թ. նոյեմբերի 28-ին Կրասնովո գյուղի մոտ, տեղանքի արտակարգ բարդ պայմաններում թշնամու դիրքերը գրոհելիս, վաշտի գլուխն անցած, սվիններով թշնամուն խրամատներից դուրս շարտելու համար: Վիրավոր վիճակում մնացել է շարքում: Գերի է վերցրել 1 սպա և 249 ցածրաստիճան զինվորականներ:

1915 թ. ապրիլի 19-ի N 419 հրամանի § 2-ում հիշատակվում է Բելոստոկյան 50-րդ հետևակային գնդի ենթասպա Վահան Տեր-Առաքելյանցը՝ պարգևատրված սբ. Գեորգիի IV աստիճանի շքանշանով՝ 1915 թ. հունվարի 24-ի լույս 25-ի գիշերային մարտի ժամանակ՝ Ստեյնիցա գյուղի մոտ 682 ամրացված բարձունքը գրոհելիս, վաշտի գլուխն անցած, թևից թշնամուն չըջանցելու և սրընթաց սվինամարտով նրա խրամատներին տիրանալու, 2 գործող գնդացիի առգրավելու, 3 սպա և 200 ցածրաստիճան զինվորական գերի վերցնելու համար:

Հիմք. ֆ 2134, նկ. 2, գ. 312 թ. 152 օմ և 166 օմ:

Ծանոթություն: Արխիվային նյութերում կան նաև տրվյալներ Վահան Տեր-Առաքելյանցին սբ. Աննայի II, III, IV աստիճանների և սբ. Ստանիսլավի II, III աստիճանի շքանշաններով պարգևատրելու մասին, առանց քաջագործությունների նկարագրման:

ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդին առընթեր
Գլխավոր արխիվային վարչություն
ՍՍՀՄ Կենտրոնական ռազմապատմական արխիվ

ԳԱԹ, Վ.Տեր-Առաքելյանի ֆոնդ, թիվ 46-47

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ.....	3
ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՍԻՐԵԼԻ ՍԱՆԸ – Խ.Սաֆարյան.....	5
ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	16
ՆԱՄԱԿՆԵՐ	71
ՀՈՒԾԵՐ, ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ.....	76
ՆՄՈՒԾՆԵՐ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻՑ.....	127
ՀՈՒԾԵՐ, ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ Վ.ՏԵՐ-ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ.....	152
ԱՐԽԻՎԱԹԻՆ ՏԵՂԵԿԱՆՔՆԵՐ	189

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐ-ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ
(Նյութերի ժողովածու)

Ծարվածքը՝	ԼԱՈՒՐԱ ՎԻՐԱԲՅԱՆԻ
Էջադրումը՝	ԳՈՒՐԳԵՆ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆԻ
Սրբագրիչ՝	ՀԵՂԻՆԵ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

Գրականության և արվեստի թանգարանի
հրատարակչություն
Երևան, Արամի 1